

ՈՐՍԷՆ ՏԵՐՏԵՐԵՆ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

ԱԶԳՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՕՍԸ

Ալեքանդրապոլ,

Տպարան Յ. Ղառապեանցի

1911

(37)

ՆՐՄԷՆ ՏԵՐՏԵՐԵՆ

ՅՅ1.99.092 [Ապրիլ 1910]

Տ 54

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

ԱԶԳՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՕՍԸ

Ալեքանդրապոլ,
Յապրան Յ. Ղասապխանցի

1910

(37)

Բ Ո Վ Շ Ն Գ Ր Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ն Ե Ր Պ Ժ Ո Ւ Թ Ի Ն

- Գլուխ I. Նալբանդեանի կեանքի և բնաւորութեան դժեւից
,, II. Հրապարակախօսական ստեղծագործութիւն.
,, III. Ազգութիւն.
,, IV. Լիբերալիզմ.
,, V. Եզրակացութիւններ.

Ն Ե Ր Ա Ժ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ռուսահայ հրապարակախօսների մէջ փայլուն դէմքերից մէկն է Միքայէլ Նալբանդեանը, Նա պատկանում է այն հասարակական խմբակցութեան, որն իւր զարգացման և գանազանաւորման տարրերը շրջաններում ծնել է նաև, Դր. Արծրունուն և Քր. Միքայէլեանին:

Կեցութեան և մտածութեան շատ կապերով են օղակաւ միմեանց հետ այդ երեք խոշոր մարտիկները:

Մենք գրադելիւ ենք այստեղ այդ երրորդութեան մի ներկայացուցչով միայն, որ իւր անձնաւորութեամբ և աշխարհայեացքով խիստ հետաքրքրական է, անգամ այսօր, երբ նրա մահանից յետոյ արդէն գլորւել է մի 45-ամեայ շրջան:

Հետաքրքրական անւանեցինք Միք. Նալբանդեանին՝ ոչ, ի հարկէ, այն պատճառով, որ նա միակն է իւր ընտրութեամբ ասպարէզում, այլ այն հանգամանքն աչքի առաջ ունենալով, որ նրա ընաւորութեան, անձնական հակումների և գրական ուղղութեան միջև տիրող ներդաշնակութիւնն աւելի ցայտուն է, հոգեբանական հիմնաշէնքի վրայ շատ յաջող կերպով բարձրանում է աշխարհայեացքը, միշտ ամբողջական միութեան կերպարանք ունենալով և զերծ ներքին, հոգեկան երկպառակութիւններից: Դա Փառուստը չէ, որ զուրկ է ներքին հարմօնիայից, տանջւելով միշտ այն գիտակցութեամբ, որ երկու հոգիներ ապրում են իւր մէջ, մէկը ձգտում է դէպի երկինք, իսկ միւսը — դէպի երկիր:

Նրա պսիխիական նկարագրի վերլուծումն 'ի յայտ է բերում հրապարակախօս ստեղծագործողին, իսկ աշխար-

հայեացքի բնութիւնը — ազգասէր և ազատամիտ (լիբերալ) մարտիկին։

Եւ այդ բոլորն իրարու հետ այնպէս ամրապինդ կերպով հիւսւած են, որ մէկն առանց միւսի անհասկանալի է, մէկն առանց միւսի թերի և կիսակատար։

Նա հրապարակախօս է, որովհետեւ ազգասէր է։

Ազգասէր է, որովհետեւ ազատամիտ է։

Ժխտեցէք նրա այս առանձնայատկութիւններից մէկը կամ միւսը, մտցրէք մի նոր տարր այդ բոլորի մէջ, — և դուք կ'խանգարէք, կ'շփոթէք այն պսիխո-սոցիալական ամբողջութիւնը, որի մասին քիչ առաջ խօսեցինք։

Նալբանդեանը շատ յստակ կերպով գիտակցում է երկու բան. առաջին, որ նա պատկանում է մի ազգային ամբողջութեան և *երկրորդ*, որ վերջինս կատարելատիպ դառնալու համար ունի թերութիւններ, որոնք պիտի մերկանան և վտարւեն։

Այդ երկկողմանի գիտակցութիւնը նրան տանում է դէպի պայքարի ստեղծագործութիւն. — հրապարակախօսութիւն «մըտրակողական» ուղղութեամբ։

Մտրակը զարնում է անխնայ՝ միշտ գիտակ այն բանին, որ առաջադիր նպատակ կայ և դա զուր ջուր ծեծել չէ, այլ ընդարմացած ու սառուցեալ մի մարմնի վերակենդանութեան ճիգեր։

Նպատակն է — տեսնել մի հասարակական խմբակցութիւն, որի անդամները կապակցւած են միմեանց հետ կեցութեան և մտածութեան կապերով. ոչ միայն կապակցւած են, այլ և հզօրապէս գիտակցում են այդ կապակցութիւնը՝ ջանք գործադրելով ամրացնել փոխադարձ կախումն ու շահերը, վերացնելով այն բոլոր արգիլառիթ հանգամանքները, որոնք խոչընդոտ են հանդիսանում հանրական ամբողջութեանը՝ հանդէս գալու իբրեւ մի օրգանական միութիւն — իբրեւ ազգութիւն։

Արդեւո՞րի՞թ պարագաների կամ «ազգային պակասութիւնների» դէմ մարտնչելը չի խանգարում մարտնչողին տեսնելու պակասութիւններից զերծ ամբողջին և երկրպագելու նրան։

Ըստ գեղեցիկ կերպով է պատկերացնում այդ բոլորը ինքը—Միք. Նալբանդեանը։

Նա պաշտպանւում է իւր մի հակառակորդի դէմ, որ բողոք էր բարձրացրել Նալբանդեանի «մտրակողական» յարձակումների հանդէպ։

«Յորայր, սիրական, պարոն. (ներեցէք ինձ, որ այսպէս ընտանեւար վարւում եմ ձեր հետ). երբ կամ ո՞ր տեսար,— հարցնում է Նալբանդեանը իւր հակառակորդից,— որ հայրենասէրքը ազգի վէրքերի վերայ վէրք էին յաւելացնում. դուք հարցանում էք թէ «մինչև երբ պէտք է նախատանաց, բամբասանաց և զրպարտութեան պարսաբերեր և թուր ու մուր արձակեն ազգի վերայ», յառաջուց ասացէք, ո՞վքեր են այդ մարդիկը, որ անարգում էին ազգը և թքում ու մրում էին նորան. ո՞չ որ չէ կատարել այդպիսի գործ, ես տեսնում եմ, որ դուք Հայոց ազգի մի քանի անդամների հետ միասին, Ֆանատիկոսութեամբ և տենդային ջերմութեան մէջ խօսում էք. և այդ է պատճառը, որ չէք կարող դանազանել ազգի անմխիթար պակասութիւնքը բուն ազգիցը և ձեր աչքումը, ինչպէս յայտնի ցոյց էք տալիս, միևնոյն կշիռ ու յարգ ունին, թէ ազգը և թէ նորա պակասութիւնքը և, եթէ աւելի լաւը կամիք, պակասութիւնքը աւելի նախընտիր են քան թէ բուն ազգը։ Եթէ այսպէս չ'լինէր, դուք ուրանալով ազգի ապագայ բարօրութիւնը և լուսաւորութիւնը, որ պիտոյ է յառաջանար պակասութիւնքը վերանալուց յետոյ, խունկ չէիք ծխելու այդ պակասութիւնների կուռքերին և չէիք ազգացուցանելու նորանց» (,Յիշատակարաններ՝ եր. 143. ,Երկիր՝ հատոր 1.)։

Ուրեմն, Նալբանդեանը մերկացնելով ազգի «ծածուկ պահած վէրքերը» և «վիրաբուժական դարմաններ մատուցանելով» մնում է ջերմեռանդ ազգապաշտ, «րովհետև յոյս ունի խնկարկելու պակասութիւններից ազատւած մի ազգութեան, որպէս նրա իդէօլօգը:

Այդպիսով Միք. Նալբանդեանը հանդիսանում է, որպէս ազգասէր:

Ազգասէր լինելով նա չէր կարող չ'տեսնել այն նոր դասակարգը, որ գալիս էր վերադնահատելու բոլոր վանական — կլերական արժէքները իւր իրապաշտ ձգտումներով, ստեղծելով նոր կուլտուրա և այդ վերջինը հակադրելով հին, նահապետական կացութեան և մտածութեան արդիւնքներին:

Դա մեշչանական դասակարգն էր, որ կովկասահայ քաղաքների մէջ նոր դարաշրջանի հիմունքներն էր դարբընում կապիտալի բովում. սկսում էր արդէն հայ կապիտալիզմի էպօխան:

Նալբանդեանի հոտառու, նուրբ և զգայուն տեսողութիւնն ընդգրկում է այդ նորանշան երևոյթը և դառնում նրա ջատագովը. ինքը պատրաստւած էր արդէն այդ դերի համար: Իւր բնաւորութեան յատկանիշ գծերը, միջավայրի այն պայմանները, որոնք ընձեռւած էին նրան Նոր-Նախիջևանի «Մագիստրատի» մթնոլորդում և Մոսկւայի պէս արդիւնաբերական քաղաքի մէջ ընկնելը — ահա այդ բոլորը հնարաւորութիւն են տալիս նրան կազմակերպելու իբրև երրորդ դասակարգի իդէօլօգ, դնելու դեմօկրատիական պահանջներ և կուելու կղերական կաստայականութեան դէմ հերքելով վերջինս բոլոր արժէքները:

Հայ առաջադէմ վաճառականութեան ազէնտ դառնալը երրորդ դասակարգի իդէօլօգի համար մի պատւաւոր պաշտօն է, որ յանձն առնել կարող է ինքնակամ, առանց կողմնակի ներշնչումների, սոսկ զրդւած իւր համոզումների թելադրանքից:

Ահա թէ նա ինչ է պատմում Եւրոպայում ճանապարհորդելուց յետոյ.

Յիշատակելով Փարիզի «Արեւմուտք» թերթի մասին և գովելով նրա խմբագրին ու աշակցողներին՝ նալրանդեանը շարունակում է. «Հիմադրերից մինը, ինչպէս ասացի, պ. Թիւսիւզեան արդոյ երիտասարդը Փարիզում վաճառականութեան և երկրագործութեան դպրոցների մէջ աւարտելով իւր ուսման ընթացքը, պարապում է ներկայումս առևտրական գործողութեամբ։ Այս պարոնը ընկերանալով պ. Գռէյլ (Qrèlle) ֆրանսիացու հետ կատարում է վաճառական աշխարհում մեծակշիռ գործեր։ Այս երկու ընկերակիցքը ունին վաճառական տներ Փարիզում և Գոստանդինապօլսում։ Քառասուն տարուց աւելի տեւում է Գռէյլի վաճառական տունը և շահած է բոլոր Եւրոպայի վաճառական տների հաւատը. — Ազգային վաճառականը ուր և իցէ կարող են ամենայն ապահովութեամբ գործ կատարել այս տան հետ. մանաւանդ նախիջկանցոց օգտակար էր այս տունը, որին գործակից էր մի ազգասէր հայ. եթէ շատ ցորեան կամ այլ ապրանք ուղարկելու լինի Եւրոպա Մարսէյի վրայով, այդպիսի դիպածում պ. Թիւսիւզեանը և պ. Գռէյլը պատրաստ են մի առանձին տուն բանալ Մարսէյում։ Ահաւասիկ պ. Թիւսիւզեանի հասցէն. № 59, Boulevard de Sebastopol, Paris, M. Tuysuzian.

«Ամենայն հոգով ցանկանում ենք, որ մեր ազգային եղբայրակիցների մէջ բացւին զանազան կապակցութիւնք։ Մի բարոյական կապակցութիւն, մի բարոյական ընկերութիւն աւելի հիմնաւոր է և հաստատ, եթէ յարակից լինին նորան այնպիսի հանգամանք, որ աղբիւր էին և նիւթական շահաստացութեան. այս խնդրին կարող է կատարելապէս պատասխանել առևտրական կապակցութիւնը. ես մի անգամ Յիշատակարանիս մէջ (1858 թ. օգոստ. Հիւս. № 8) խօսելով նախիջկանի հացի, իւղի և երկաթի վաճառականութեան մասին, յայտնել էի իմ խորին ցա-

լակցութիւնը այն բանի վերայ, որ Նախիջևանցի խորհուրդականք անմիջական յարակցութիւն չունենալով Եւրոպայի հետ հարկադրւած են հնազանդելի կրօնական վաճառական տներին, որ գտանւում են Խոստով և Նախիջևան քաղաքներէ մէջ, Խնչպէս մեզ քաջ յայտնի է, պ. Թիւյսիւզեան ազգայինը պատրաստ է բանալու ամենայն տեսակ յարակցութիւնը և իւր հետ գործ կատարել կամեցողներին միշտ յայտնել ապրանքի գները և հարկաւորութիւնների քանակութիւնը: Մանաւանդ յարմարութիւն կայ մեր հայ վաճառականներին, որ կարող են հայ լեզուով թղթակցել, մինչդեռ օտար տների հետ գործ ունենալու ժամանակ պիտի նեղութիւն կրէին լեզւի կողմից, — Այդպիսի վաճառականքը պ. Թիւյսիւզեանի հետ առաջին անգամ ծանօթացնելու և աւելի մանրամասն լուրեր և ծանօթութիւնը առևտրական գործողութիւնների վերաբերեալ, տալու համար պատրաստ է Գոմա էմմանուէլը (Միք. Նալ.), եթէ խնդրեն նորա միջնորդութիւնը» (ibid, եր. 341 — 342):

Մենք պարտաւորւած զգացինք մէջ բերելու այդ երկար հատւածը ցոյց տալու համար, թէ որքան հոգածութիւն, խնամք և գործով էր ցոյց տալիս երրորդ գասակարգի իդէօլօգը դէպի իւր հասարակագիտական մայրը, որի անկաշկանդ պարզացումին նւիրեց որդին մինչև կեանքի վերջը: Այդպէս վարելով մենք առաջնորդեցինք և մի այլ նկատառումով. մեզանում միշտ խօսել են Միք. Նալբանդեանի մասին առանց հարկաւոր ուշադրութիւն դարձնելու այն հանգամանքի վրայ, որ նրա լիբերալիզմը (ինչպէս և առհասարակ,) երրորդ գասակարգի իդէօլօգիան է, նւիրւած նրա շահերին և բոլորած այդ հասարակական խմբակցութեան կարիքների, պահանջների և պայքարի խորունկ ըմբռնումից. այդ հանգամանքը շատ քիչ կամ գրեթէ նկատի չի առնւած մինչ այժմ Միք. Նալբանդեանի

մասին զրոյներէի և խօսողներէի կողմից (Եր. Ջահազիզ, Լէօ, Լ. Մանւէլեան, Կուսիկեան և այլք), նկատելու է նոյնպէս, որ այդ համակրական վերաբերմունքը դէպի «պ. Թիւյսիւզեանը» արտայայտում էր Թիւյսիւզեաններէի իդէօլօգը մի այնպիսի ժամանակ, երբ նա գեղերում էր Եւրոպայում և ձանձրանում, որովհետև ազգային տեսակէտով ոչինչ հետաքրքրական բան չէր գտնում այնտեղ: «Ձանձրոյթը միւս կողմից, — ասում է նալրանդեանը, — խեղդում էր, չկար մի մարդ, որ մօտ լինէր սրտիս, որի հետ ունենայի մի հասարակաց դադափար: Ըստ պատահեցայ գեղեցիկ և պատւական հոգու տէր մարդերի, որոնք դարձան ինձ շատ լաւ ծանօթք, բայց նրանք պարապում էին կամ իւրեանց ազգային գործերով կամ ընդհանուր մարդկութեան գործերով: Օրերը և շաբաթները վազում էին ջրի պէս, բայց և ո՛չ մի խօսք այն բաների համար, որոնց մասին խօսելու ծաւալը խեղդում էր ինձ. խօսք, որ մօտ էր իմ սրտին և հոգուն, որ վաղուց արդէն դարձել էր իմ կեանքը, իմ հոգին, իմ արիւնը և ուղեղը» (ibid, հր. 298):

Եւրոպական ազգերի հետ շփուիլը, նրանց պէս պէս կուտուրանների հետ ծանօթանալը միայն և եթ տխրութիւն է ծնում նալրանդեանի սրտի մէջ, որովհետև նրա հրապարակախօսական պսիխիկան միշտ հակադրում է իւրը օտարին և գտնում, որ «այդ բաները համարեա թէ յարակցութիւն չունին իմ ազգային խնդիրների հետ»: «Ի՞նչ օգուտ ինձ, — բացատրում է իւր միտքը ազգութեան հրապարակախօսը, — Լոնդոնի հսկայական կերպարանքից, լինչ օգուտ Փարիզի փառաւոր և զեղխ դէմքից, Բեռլինի և Գերմանիայի մտածող և փիլիսոփայական պատկերից, մինչ նոցա հետ միասին աչքիս առաջ ևն գալիս աւերակ Հայաստանը, ցիրուցան ժողովուրդը, անպատիարակ և նիւթապաշտութեան հոգով գործնականապէս տաշւած ազգի

զաւակները, անխորհուրդ և տղայական փառասիրութեամբ հիւանդ, միակողմանի, ուսումնական անւանած պարոնները, որ թիթեռնակի պէս թռթռում են ճրագի շորս կողմով, երբ սա երևում էր հայկական թանձր խաւարով պատած խոնաւ գետնափորի մէջ...» (ibid, եր. 298)։

Այդ բոլոր խորհրդածութիւնները՝ սկսած իրեն ,,,ազգային վաճառականութեան՝՝ գործակալ հրատարակելուց մինչև «հայկական թանձր խաւարի» հակադրումը կրոպական լոյսին, ինչպէս քիչ առաջ նկատել ենք, գրւած են այն ժամանակ, երբ Միք. Նալբանդեանը գտնուում էր Եւրոպայում։ Դա նրա առաջին ճանապարհորդութիւնն էր դէպի արտասահման։ Դա յիշատակելի 1859 թւականն էր — Իտալիայի ազատագրութեան նախօրեակը, մտաւոր և հասարակական շարժումների խմորման մի ըմբոստ ժամանակամիջոց, որ խլել է Նալբանդեանի բերանից հետեւեալ խոստովանութիւնը... պարտական իսկ ենք մեծարել և յարգել հանճարը և բանականութիւնը, այն աստուածային բուրանները, որոնցից առաջին անգամ դուրս թռան ազատութեան կայծերը։— Այո՛, զիտենք յարգել ո՛չ միայն Օուէնը, Պրուդոնը, Ֆուրիէն և Ֆոխտը, այլ և Զիլլերը, Դէօթէն և Ֆիհտէն, Քանթը և Հեգելը — ճնշւած մարդկութեան այն անմահ բարեկամքը» (,,Նրկու տող՝, հատ. II, եր. 273)։

Այն գրիչը, որ սիրալիր և ոգևորւած շեշտով գրում էր ,,,պ. Թիւյսիւզեան՝՝ առևտրական տան մասին, նոյնքան ոգևորութեամբ և սիրալիրութեամբ հէնց միևնոյն այդ ժամանակ երգում էր ,,,Մեր հայրենիքը՝ և ,,,Ազատն Աստուածը՝, չափի տակ դնելով հրապարակախօսական գեղումները։

Այդ մարդու հոգեբանական դիմագիծը չէր կազմակերպւած այնպէս, որ ընդունակ լինէր գեղագիտական ստեղծագործութեան համար։ Նա ոտից մինչև գլուխ հրապարակախօս էր և եթէ «բանաստեղծութիւն» էլ գրում

էր, դուրս էր գալիս «հրապարակախօսութիւն ոտանաւորով», որպիսի ստեղծագործութիւնը գեղարւեստական կարելի է համարել՝ բռնութիւն գործադրելով պօէզիայի տեսութեան հանդէպ:

Նա իւր ազգասիրութիւնը և լիբերալիզմը խորապէս ապրում է իբրեւ հրապարակախօս և ոչ որպէս գեղագէտ. սոսկ պայքարել գիտէ նրա պսիխիկան և լեզուն, անկուի ապրումներն ու ներշնչումն, որ յատուկ են գեղագիտական բնաւորութեան, անծանօթ են նրա հոգուն, որի ներքին կրակը, հզօր ժայթքումները, անբռնապօս լաւան, հրբէք չ'ստացան պատկերաւոր ընդհանրացման ձևեր, այլ միշտ մնացին դատողութիւնների կերպարանքով, թափանցւած ներդաշնակ և գիտակից համոզումի շեշտով: «Մի անփարատելի տխրութիւն է գալիս իմ վերայ, — ասում է նալբանդեանը, — երբ մտածում եմ. թէ իմ սիրական հայր առաջնորդւած լինելով մինչև այժմ օբսկուրանտների ձեռքով, կարգալով Յիշատակարանս... Ժիծաղելու էր իմ վերայ, ծաղր առնելու ինձ... Ո՛վ նախախնամութիւն, եթէ արդարի այսպէս պիտի խօսի Յիշատակարանիս կարգացող հայր, ինչո՞ւ ապա վառեցիր բորբոքեցիր իմ մէջ մի ազգասիրութեան անշիջանելի կրակ, ինչո՞ւ այդպէս անգլխաբար պատժեցիր ինձ բորբոքելով այդ կրակը, մինչ նա, փոխանակ ջերմացնելու իմ սիրելի ազգակիցների պողած սիրտը, խորովելու էր իմ ներսը: Նախախնամութիւն, խնայէ ինձ... Նախախնամութիւն, խնայէ իմ սիրական ազգին. Նախախնամութիւն...» («Յիշատակարաններ», Եր., 218—219):

Խանդավառութեան այդ զեղումները չեն բղխում մի գեղագէտի հոգուց, դրանք գեղարւեստական ապրումներ չեն, այլ մի պայքարող սրտի արտայայտութիւն, մի հրապարակախօսի խոստովանութիւն, որն իւր ազգասիրական դրօշակի վրայ մի անգամ ընդ միշտ գրել է. «Օրհնեմք է

պատերազմը», անսալով իւր հոգեկան ներքին մղումների ձայնին և աշխարհայեացքի թելադրանքին:

Նա հրապարակախօս է, ազգութեան շահերին նւիրւած մի հոգի, որի իդէալն է ուսու բանաստեղծ Լերմոնտովի «Մարգարէն», «ճշմարտութեան այդ պաշտօնեան», որ առում է.

Սկսեցի սէր քարոզել,

Սուրբ ուսումը ճշմարտութեան,

Եւ իմ բոլոր մերձաւորքը

Գամէին ինձ քարկոծ առնել:

Բերելով այդ բառեակը՝ Նալբանդեանը յարում է. «Եւ արդարեւ ճշմարտութիւնը մի այնպիսի բան է, որ պատճառ է լինում մարդերի միմեանցից հեռանալուն. ինքը ճշմարտութեան Վարդապետը գուշակել էր, որ իւր քարոզութիւնքը, իւր ճշմարտութիւնը պիտոյ է բաժինը յառաջացնէին. Բայց ծածկել և վարագուրել ճշմարտութիւնը աշխարհին հաճոյանալու համար, սատանայի գործ է. հեռի մեղանից և մենք անպարտ ենք. Թող բամբասլինք ճշմարտութեան համար, փոյթ չէ, միայն թէ Աստուծոյ ձայնը չասէ մեր սրտի մէջ, թէ մեղանչել էինք ընդդէմ ճշմարտութեան... նմանապէս մենք անարժան ենք համարում կանացի ոյր ու կոծը, որ յառաջանում են մեծ մասով յուսահատութիւնից. մինչ մենք իբրեւ քրիստոնեայ դատապարտւում ենք, եթէ կորուսանելով մեր յոյսը ձգէինք մեր անձը յուսահատութեան ծովը» («ibid, եր. 147»):

Պայքարի լեզուն է խօսում այդտեղ. և յիբաւի, Միք. Նալբանդեանը մինչև իւր կեանքի վերջը մնաց պայքարի մարդ, հաւատարիմ իւր ըմբռնած ճշմարտութեան դրօշակին: 2^{րդ}այած որ բաւական մեծ քանակութեամբ ոտանաւորներ ունի գրած, բայց և այնպէս նա մաքուր հրապարակախօս է, զուրկ գեղագիտական ստեղծագործութեան պոէթիկայից, բովանդակապէս և բոլորանէր մնալով հայ ազգութեան հրապարակախօս:

Ուսումնասիրելով Միք. Նալբանդեանին՝ մենք աւելի դիւրաւ կարող ենք պարզել մեզ համար մի քանի հասկացողութիւններ, որոնք մինչև այժմ մեզանում յստակ և ճիշտ բնորոշման կարիքն են զգում:

Այդ հասկացողութիւնները երեք են. — ինչ է հրապարակախօսական ստեղծագործութիւնը, ինչ է ազգութիւնը և, վերջապէս, ինչ պատմական միջավայրի մէջ ծնւեց հայ լիբերալիզմը և ինչպիսի ձեւակերպութիւն ստացաւ իւր զարգացման ընթացքում: Այդ բոլորը հնարաւոր է պարզել, որովհետեւ մեր բննութեան ենթակայ դէմքը բիւրեղի պէս մաքուր ազգութեան հրապարակախօս է, որի մէջ, ինչպէս ասել ենք, ազգութիւնը, ազատամտութիւնը և հրապարակախօսութիւնը մի անբաժնելի ամբողջականութիւն են ներկայացնում: Նա հրապարակախօս է, որովհետեւ ազգասէր է, ազգասէր է. որովհետեւ ազատամիտ է:

Մեզ մնում է այժմ պարզաբանել, թէ ինչ պայմանների մէջ է կազմակերպւել ազգութեան հրապարակախօսի դէմքը և վերջինս ինչ բնական տւեալներով է օժտւած եղել իւր առաքելութիւնը յաջողապէս ի կատար ածելու համար:

I.

Նալբանդեանի կեանքի եւ բնաւորութեան գծերից.

Խոշոր նշանակութիւն է ունեցել Նոր-Նախիջևանը Նալբանդեանի թէ կեանքի ու գործունէութեան և թէ հայեացքների—աշխարհայեցողութեան նկատմամբ:

Ոչ մէկը չի կարող զերծ մնալ իւր միջավայրի ազդեցութիւնից, այն պայմանների ու պարագաների ներգործութիւնից, որոնց մէջ սահում են իւր կեանքի օրերը: Ընաւել ևս հրապարակախօսը. վերջինիս անդրանիկ տպաւորութիւնները, շրջապատի կարգ ու սարքը յաճախ անանց և հզօր դրոշմ են դնում, անջնջելի կերպարանք են տալիս նրա թէ բնաւորութեանը թէ աշխարհայեացքին և թէ գործունէութեան:

Նալբանդեանը ծնւել է Նոր-Նախիջևանում 1830 թւին: Ի մի այնպիսի ժամանակ, երբ այդ քաղաքն իւր շրջապատով դեռ գտնւում էր ուրոյն քաղաքական-հասարակական պայմաններում, որոնք ըստ մեծի մասին ոյժ են ունեցել կազմակերպելու այն դիմօկրատիկ ձգտումներն ու աշխարհայեցողութիւնը, որոնցով օժտւած էր մեր հրապարակախօսը: Նրա բնաւորութեան և մտածողութեան առանձնայատկութիւններից շատերը գուցէ մնային մեզ համար առեղծւածային, եթէ նկատի չառնէինք զաղթական հայ ժողովրդի ստեղծած այն մթնոլորդը, որ սնել է պատանի և երիտասարդ Նալբանդեանին:

Տեղը չէ այստեղ մանրամասն և երկարօրէն կանգ առնել Նոր-Նախիջևանի հիմնարկութեան պարագաների վրայ, մատնանշելով այն քաղաքական ձգտումները, որոնք տիրապետում էին նկատելինա կայսրուհու ժամանակ յատկապէս դէպի հայերը և որոնք ստացան լրիւ ձևակերպու-

թիւն Դր. Պօտեօմկինի յայտնի ձեռնարկութեամբ—Ղրիմի
գաղթը, հայ ազգաբնակչութեան տեղաւորելը Դոնի ափե-
րին և այլ ու այլ առանձնաշնորհումներ ստանալը:

Նալբանդեանին հասկանալու համար հարկաւոր է մի-
այն յիշատակել հետեւեալը.

Ռուս-պարսկական և ռուս-տաճկական պատերազմնե-
րի հերոսը—Պասկեիչը 1831 թւականին լեհական ապրս-
տամբութիւնը ճնշելու համար ժամանակաւոր հրաժեշտ
տալով Պոլկասին, որի կառավարչապետն էր ինքը, թող-
նում է մի հրահանգ իւր տեղապահին, որ հակիրճ կերպով
իւր մէջ բովանդակում է ռուս կառավարութեան բովան-
դակ քաղաքականութիւնը հայ ազգի նկատմամբ թէ ա-
ռաջներում և թէ իւր ժամանակաշրջանում. «Հայք, — ա-
սում է Պասկեիչը,—որոնք վաճառականութեան մէջ վերին
աստիճանի ընդունակ մի ժողովուրդ են և այդ պատճա-
ռով տէրութեան համար օգտաւէտ կարող են լինել, ցըր-
ւած լինելով ամենաշատ թւով Ռուսաստանում, Տաճկաս-
տանում և Պարսկաստանում, և չունինալով քաղաքական
անկախութիւն, միմեանց հետ կապւած են միմիայն կրօն-
քով: Նորա միայն մի ընդհանուր իշխանութիւն ունին,
այն է հոգևոր իշխանութիւն, որ շատ մեծ ազդեցութիւն
ունէ նաև նոցա աշխարհային գործերի վրայ: Հայոց հո-
գևորականութեան պետն է Էջմիածնի կաթողիկոսը: Վաս-
նորոյ պատրիարք նշանակել այնպիսի մի մարդու, որ անձ-
նւէր լինի Ռուսիային, և Հայոցը դէպի մեզ քաշելու
մեր ցանկութիւնը—պատճառ են հղած, որ մեր տէրու-
թիւնը առաջւայ ժամանակներումն էլ միշտ փոքր ի շատէ
խառնել է պատրիարքի ընտրութեան գործում: Որ տէ-
րութիւնը ցանկացել է քաշել Հայերին դէպի մեր երկիր-
ները, այդ ապացուցւում է այն մեծամեծ արտօնութիւն-
ներով, որ Ռուսիայում ամեն տեղ տւած է Հայոց և ո-
րոնք գրեթէ ոչինչ հարկ չեն տալիս: Այդ արտօնութիւն-

1881
H 2881

ները և մեր ու նոցա կրօնի նմանութիւնը պատճառ եղան, որ Հայք միժ քանակութեամբ գաղթեցին մեր երկիրները (տես Ա. Երիցեան «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի Հայք XIX-րորդ դարում.» մասն Ա. եր. 654).

Պետական աստիճանաւորի այս խոստովանութիւնը կարող էին. անշուշտ, կրկնել և՛ այն մարդիկ, որոնք ըսկըզքնապատճառ եղան Ղրիմի հայ գաղթականութեան և XVIII դարի վերջում հիմնարկեցին Նոր-Նախիջևան քաղաքը գաղթականների համար. Հայ ժողովուրդը «տէրութեան համար օգտաւէտ էր» դիտւած Ռուսաստանի սակաւարնակ և անշէն հարաւը ծաղկեցնելու համար, ուստի և նրան առատօրէն յատկացւում էին արտօնութիւններ, որոնց յաճախ նախանձել կարող էր գտարին ռուսը, որ ճորտ էր տակաւին, իրաւագուրկ:

Նոր-Նախիջևանի հայ գաղթականութեան առանձնաշնորհումներն ևս աւելի «քաղաքականութեան» արդիւնք էին և շատ քիչ յարակցութիւն ունէին պետութեան «հիմունքների» հետ: Այդ առանձնաշնորհումների համազումարն էր ներկայացնում Նոր-Նախիջևանի «Հայկական մագիստրատը», որի պատմութիւնը յաջող կերպով գրել է պ. Ե. Չահաղիզը իւր «Պատմական պատկերներ» յօդւածներով: Այդտեղից մենք կ'քաղենք մի քանի տեղեկութիւններ՝ պատկերացնելու համար այն միջնորդը, ուր ծնւեց և զարգացաւ ազգութեան հրապարակախօսը:

Նոր-Նախիջևանի «Հայկական մագիստրատը» հիմնւել է 1780 թ. Եկատերինա կասրուհու հրովարտակի համաձայն: Նա իւր մէջ պարփակում էր մի ինքնավարութիւն, որ ընդգրկում էր դատական, ոստիկանական և քաղաքային ինքնավարութեան Ֆունկցիաներ: Ընդհանուր դեմօկրատիական բնոյթ ունէին այդ բոլորը:

Նախ տեսնենք թէ ինչ բնոյթ ունէր դատարանական կազմակերպութիւնը:

«Գատաւորները,—ասում է պ. Ջահադիզը,—ընտրւում էին քաղաքացիներից և ստանձնում էին իւրեանց պաշտօնը տէրութեան հաստատութեամբ... Ամեն մի գատալինդիր իրաւունք ունէր պահանջելու, որ իւր դատին չըխառնի այն գատաւորը, որ իւր հետ կռիւ կամ մի որեւէ անբաւականութիւն էր ունեցել. միայն որ նա այդ պէտք է անէր ատեանի բացելուց առաջ... Եթէ պատահում էր այնպէս, որ գատալինդիր կողմերից մէկն անբաւական էր մնում գատաւորների վճռից, նա իրաւունք էր ստանում իսկոյն առնել վճռի պատճէնը և ներկայացնել իւր բողոքի հետ միառին հետեւեալ գատաստանական ինստանցիային, որ կազմած էր ինն հոգու ատեանից. Այդ իննը հոգին ընտրւած էին ժողովրդի ամենապատւաւոր, հասկացող և օրէնսգէտ մարդկանցից, նորա պարտական էին հսկել, որ գատաւորները կառնաւոր կերպով կատարեն իրանց պաշտօնը, պարտական էին հարկաւոր գէպքերում բռնելու գատաւորների տեղը և ջնջելու, քանդելու կամ բեկանելու նոցա անարդար կերպով տւած վճիռները... Թէ առաջի և երկրորդ գատաւորները և թէ ոստիկան-գատաւորներն ընտրւում էին երեք տարի ժամանակով ժողովրդի բոլոր գասակարգներից՝ աստիճանաւորներից, վաճառականներից, մեշաններից և արհեստաւորներից. » («Գատմական պատկերներ», եր. 3, 7, 12)։

Այստեղ հետաքրքրութեան առանձնապէս արժանին ժողովրդի ընտրողական իրաւունքն է, որի ջատագովը մնաց իւր ամբողջ կիանքում Միք. Նալբանդեանը։

Քաղաքային ինքնավարութիւնն ևս, որին յանձնւած էր քաղաքի ընդհանուր կառավարութիւնը և որը կոչւում էր «Քաղաքական Դում», նոյն ընտրողական սկզբունքի վրայ էր հիմնւած։ «Խորհրդարանում խնդիրները վճռւում էին ձայնի բազմութեամբ և իսկոյն և եթ զործադրւում էին. իսկ այն խնդիրները, որոնք պահանջում էին ման-

րամասն ծանօթութիւններ և մասնագիտական տեղեկութիւններ, արձանագրելուց և խորհրդին մասնակցող հոգաբարձուների ստորագրութեամբ վաւերացելուց յետոյ, ենթարկուում էին ամբողջ հասարակութեան և քննութեան» (ibid, հր. 19)։

Հետաքրքրութեան արժանի է նաև այն դերը ու նըշանակութիւնն, որ իրեն վերապահել էր ամբողջ Նոր-Նախիջևանի նկատմամբ ընդհանրապէս Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեան-Երկայնարագուկը։ Նրա այդ դերն ու նըշանակութիւնը մասնաւորապէս արտայայտուում էր Մագիստրատի կազմակերպման և գործառնութեան պարագաների մէջ։

XVIII դարի նշանաւոր հոգևորական դէմքերից մէկն էր Արղութեանը, որ Նոր-Նախիջևանի հիմնարկման ժամանակ ռուսահայոց թեմակալ առաջնորդն էր և որին վիճակած էր դէպքերի բերմունքով կատարել խոշոր դեր՝ դառնալով ռուսական բաղաբականութեան գործորդ արեւելեան խնդրում։ Ազնւական ծագում ունեցող այդ բարձրաստիճան հոգևորականը՝ օժտւած լինելով մեծ եռանդով, կամքի ոյժով և արտակարգ ընդունակութիւններով՝ կարճ ժամանակի ընթացքում ռուսական կառավարութեան աչքում մեծ կշիռ ստացաւ և ահագին դեր խաղաց Նոր-Նախիջևանի հիմնարկման գործում, մասնաւոր գաղթականների համար առանձնաշնորհումներ ձեռք բերելու ժամանակ։ Նա այդ առանձնաշնորհումների վրայ դրեց իւր անձնական կնիքը, համոզւած կղերական լինելով՝ նա աշխատեց Նոր-Նախիջևանցիների աշխարհիկ կեանքն ու կենցաղավարութիւնը տողորել կրօնական ոգով, աւելի ճիշտ՝ եկեղեցական ուղղութեամբ, կամենալով ներշնչել գաղթականներին մի սահուն սէր դէպի հայոց եկեղեցին, նրա բարձրագոյն գահակալը և առհասարակ դէպի հայ հոգևորականութիւնը։ Նա աշխարհիկ մագիստրատի կող-

քին հիմնեց «Հոգևոր դատարանը» և առաջինի ղեկավարութեան գործն իւր ձեռքն առաւ ողու և ուղղութեան կողմից: Արդութեանին յաջողեց նոր-նախիջկանցիների կողմից վաստակել անհուն սէր դէպի իւր անձնաւորութիւնը և նոր-նախիջկանին տալ մի տեսակ կրօնական-բարոյական համայնքի կերպարանը, տնօրինելով քաղաքացիների առտնին և հասարակական կեանքը որոշ և խիստ կանոններով: «Կանոնաւոր և մոնրամասն հրահանգ կամ կանոնադրութիւն, — ասում է Ե. Չահաղիզը, — նախիջկանի հայկական քաղաքային խորհրդարանը երբէք չէ ունենում. նա իւր երկարատե գոյութեան ընթացքում ղեկավարւում է միայն Յովսէփ արքեպիսկոպոսի բանաւոր հրահանգներով և կեանքում մշակած և օրէնքի զօրութիւն ստացած զանազան կանոններով»: Խորհրդարանի կանոնադրութիւնն տմրոզապէս թափանցւած էր այն սիրով, որ տաժում էին զաղթականները դէպի իրենց առաջնորդն ու հոգևոր կաւավարութիւնը և այն ուղղութեամբ, որ իրենց ներշնչել էր Յովսէփ արք. Արդութեանը, Ահա թէ ինչ էր գրւած այդ կանոնադրութեան Դ. Ե. Ժ. և ԺԲ. յօդւածներում. «Միաբան խոստանում ենք հնազանդել Աստուծոյ կամքին և նորա սուրբ պատւէրներին, հաւատարմութեամբ ծառայել մեր ամենաոգորմած թագուհուն և նորա տաժ փրկարար օրէնքներին, պատել մեր սուրբ եկեղեցու կանոնները, խոնարհել մեր Հոգևոր Հօրը, ինչպէս մեր եղբայրութեան գլխաւոր անդամին և մեր քաղաքի ու հասարակութեան հիմնադրին խոստանում ենք միակամ դէմ դնել նոցա, որոնք կձգտեն խլել մեր օրէնքները և իրաւունքները, խնամք տանել մեր եկեղեցիների, վանքի («ս. Խաչի» մասին է խօսքը. Ո՞Տ) վրայ սերնդէ սերունդ մինչև վերջը: Դատաստանական կարգը մեր քաղաքում հաստատելուց և հասարակութեանս զրամական ելումուտը կանոնաւորելուց յետոյ, մենք Աստուծոյ առաջ խոո-

տանում ենք վերահաս լինել գործերին և, առանց կրքերի ու կեղծաւորութեան, կառավարել նոցա: Եթէ մեր մէջ մի որևիցէ առարկայի մասին անհամաձայնութիւն, տարաձայնութիւն կամ թիւրիմացութիւն պատահի, խոստանում ենք նորա լուծումն թողնել մեր Սրբազան Հօր բարեհայեցողութեան, որպէսզի նա հաստատէ մեր վճիռներից կամ կարգադրութիւններից ամենաարդարը, ամենաօրինաւորը. իսկ եթէ այդ պատահի նորա բացակայութեան ժամանակ, խոստանում ենք գործն այնպէս վճռել, ինչպէս որ ցանկանում է մեծամասնութիւնը և ոչ թէ ղեկավարել ինքնասիրութեամբ և դատարկ երկպառակութեամբ... Եթէ սրբազան Հօր բացակայութեան ժամանակ պատահի մեզ խորհրդակցութիւն ունենալ հոգևոր գործերի մասին, մենք պարտական ենք հրաւիրել խորհրդին նորա փոխանորդին կամ յաջորդին և նոցա հետ միասին վճռենք խնդիրը. որպէսզի դորանով հոգևոր և մարմնաւոր կառավարութեան մէջ խռովութիւններ ծագելու առիթ չտանք... Եթէ մեր հասարակութիւնից մէկը կամենայ փոփոխել մեր հասարակութեան բարեկարգութիւնը, անհնազանդ գտնւելով մեր տւած խրատներին, արտաքսւի մեր հասարակութիւնից իբրև քաղաքի կարգերը խանգարող և ապստամբ սնձն և, Յիսուսի Քրիստոսի խօսքին համաձայն, ճանաչւի անբարիշտ և անօրէն» (ibid, Եր. 14, 15, 17 և 18).

Քաղաքական Դումը և Հոգևոր կառավարութիւնն ուրոյն հիմնարկութիւններ էին: Յովսէփ արք. Սրբութեանն աշխատել էր երկուսի իրաւական բնագաւառներն անջատել իրարուց. սակայն կեանքի մէջ շփման և փոխյարաբերութեան պարագաներն այնքան շատ էին և բազմապիսի, որ հնարաւոր չէր երկուսի չէզոք կացութիւնը: Սակայն իրաւասութիւնների փոխադարձ շփոմաները զնում էին միշտ յօգուտ մագիստրատի. ու այդ է պատճառը, որ վերջինս բացարձակ զերիշխանութիւն ձեռք բերեց Հոգևոր կառա-

վարութեան նկատմամբ, քանի որ սրա նախանդամները սկսել էին նշանակել բաժանանքից, իսկ այդ խմբակ-
ցութիւնը մեծապէս կախում ունէր Քաղաքական Դումից
(ibid, եր. 147): Եւ վերջ ի վերջոյ մագիստրատի ազդեցու-
թիւնն այնքան հզօրացաւ, որ քաղաքագլուխներն իրենց
ձեռքը ձգեցին այսպէս կոչւած «աթոռակալութեան» ի-
րաւունքը, այսինքն եկեղեցու տնտեսական ղեկավարու-
թիւնը, «Աթոռակալ քաղաքագլուխները, — ասում է Չահա-
զիզը. — օգտւելով այն հանգամանքից, որ ինքնեանք իրենց
պաշտօնի զօրութեամբ իրաւունք են ունեցել հսկելու ե-
կեղեցիների զրամական մասի վրայ և իւրեանց ձեռքով
գանձել աթոռային և առաջնորդական արդիւնքները, մեծ
իշխանութիւն են ձեռք բերել, նորա սկսել են անցաթուղթ
տալ հոկեորականներին, իրանց են սեպականացրել պսա-
կի, մկրտութեան, թաղման թոյլտուութեան տոմսակ տա-
լու իրաւունքը, միով բանիւ, մի տեսակ առաջնորդի, յա-
ջորդի կամ փոխանորդի իրաւունքներ են ձեռք բերել:
Նորա հրամայական ձեռով թղթեր են գրել Հոգևոր դատա-
բանին և պահանջել են, որ իւրեանց առաջարկութիւններն
անյապաղ կատարւին, առաջադրել են, սպառնացել են. .»
(ibid, եր. 148):

Հայկական Մագիստրատը մօտ մի դար իւր գոյու-
թիւնը պահպանեց և մի անգամ ընդ միշտ փակեց 1869
— 1870 թւականներին: Ուրեմն Միք. Նալբանդանի մահ-
ւանից 3 4 տարի յետոյ միայն խափանւեց: Իւր կեանքի
ընթացքում ազդութեան հրապարակախօսը շատ անգամ
թէ գործով և թէ խօսքով առիթ էր ունեցել գործ ունե-
նալ Հայկական Մագիստրատի հետ: Իւր կեանքի վերջին
օրերին հօր մահւանից յետոյ նա ժառանգական վէճ ունէր
եղբայրների հետ և ստիպւած էր Մագիստրատի օգնու-
թեան դիմելու: Ահա թէ ինչ է գրում այդ առիթով մի
նամակի մէջ իւր եղբօրը արտոբավայրից. «Որովհետեւ իմ

աքսորը և տկարութիւնը մինչև այժմ տևում են և դեռ կարող են երկարել, ուստի և ես բարւոք համարեցայ դարձեալ Ձեր շահը նայելով գրել տեղւոյդ Մագիստրութեան մի խնդիր, որ նա մեր հօր վաղճանից յետոյ ինչ որ մնացել է 'ի յայտ բերէ թէ շարժական և թէ անշարժ և այս բոլորը ինչ՞ պէս օրէնքը կհրամայէ ծախէ և զումարը պահելով իւր գանձարանում քննէ և վճռէ ժառանգների իրաւունքը և ըստ այնմ իւրաքանչիւրին իւր պատկանեալ բաժինը տայ»:

Բայց աւելի հետաքրքրական էր այն շփումը Մագիստրատի հետ, որ նա ունեցաւ իւր նախիջևանում եղած ժամանակ „աթոռակալութեան“ խնդրի առիթով: Այդ մասին քիչ յետոյ:

Մագիստրատի քաղաքագլուխ և իւր գաղափարակից Հայրապետեանի օժանդակութեանն է Միք. Նալբանդեանը պարտական և այն յաջողութեան համար, որ նա ունեցաւ Հնդկական գումարները ստանալու համար ձեռնարկած իւր առաքելութեան մէջ:

Բացի այդ գործնական շփումներից նոր-նախիջևանի Հայկակտն Մագիստրատի հետ, թէ իբրև առաջնորդական քարտույար, թէ իբրև քաղաքացի, — նա զբաղւել է այդ հիմնարկութեամբ և՛ իբրև հրապարակախօս մամուլի մէջ իւր „Տիշատակարաններում“: Միք. Նալբանդեանը չի գրել այդտեղ „Հայկական Մագիստրատի“ պատմութիւնը, այլ հրատարակել է Եկատերինա կասրուհու հրովարտակը, մասամբ ցոյց տալով իւր իրազեկ լինելը այդ հիմնարկութեան պարագաներին: Այդտեղից մենք կարող ենք եզրակացնել—թէպէտև մի քանի թուուցիկ ակնարկների մէջ արտայայտւած—այն ազդեցութեան մասին, որ ունեցել է նոր-նախիջևանի յիշեալ հաստատութիւնը Նալբանդեանի վրայ իբրև ազգութեան հրապարակախօսի:

Չատ հետաքրքրական կերպով է սկսում նա իւր պատմութիւնը:

«ձմարիտը պիտոյ է ասել, խոստովանում է նալ-
րանդեանը, — սիրում եմ հին բաներ ինչ պիտոյ է առնել,
ամենայն մարդ ունի իւր համար մի սիրական բան. իմ
սիրականը է հնութեան խուզարկութիւնը, մանաւանդ թէ
այդ լանը ունենայ պատմական արժանաւորութիւն» («Յի-
շատակարաններ», եր. 178)։

Սակայն մենք էլ մեր կողմից պիտի խոստովանենք,
որ ամեն մի հին բան „սիրական“ չի կարող լինել հրա-
պարակախօսին, եթէ նա որեւէ յարակցութիւն չունենայ
ներկայի հետ, սիրտ կերպով չշօշափի այն շահերը, որոնք
իւր հասարակագիտական խմբակցութեանն են պատկա-
նում, իրապէս հէնց այդպէս էլ է. Միք. Նալբանդեանը
գրադու է Մագիստրատով աւելի գիտակցական վերա-
բերմունք յարուցանելու համար իւր հայրենակիցների մէջ
իրենց առանձնաշնորհումների նկատմամբ. Ազգութեան
հրապարակախօսը յիշատակում է, որ Նոր-Նախիջևանցի-
ներից շատերն անունով գիտին միայն իրենց ընծայւած
արտօնութիւնների հրովարտակի մասին. ուստի և՛ հրա-
տարակում է ընադիրն ու թարգմանութիւնը. Կենսական
նշանակութիւն ունէր այդ աշխատանքը նոր Նախիջևանցի-
ների համար, բանի որ նրանք իրականութեան մէջ վայս-
լում էին տակաւին իրենց տրւած առանձնաշնորհումների
արդասիրքը, „Նախիջևան քաղաքը, — ասում է Նալբան-
դեանը, — մինչև այսօր վայելում է այս իրաւունքները և
առանձնաշնորհութիւնը. մինչև այսօր քաղաքական կա-
ռավարութիւնը գտանում է հայ քաղաքագլխի և դատա-
ւորների ձեռքում, որ վիճակով ընտրւում են հասարակու-
թեան կամեցողութեամբ, երեք տարի ժամանակով. Ոչինչ
աւելի լաւ կառավարութիւն չէր պիտոյ ցանկանալ Հայերի
համար, եթէ այդ ընտրութիւնը միշտ յառաջանային ուշ
դնելով քաղաքի և հասարակութեան պիտոյքին, եթէ
մասնաւոր և անձնական բաները խափանարկու չլինէին

ընդհանուր օգտին՝ (ibid, երես 192)։

Ազգութեան հրապարակախօսի մէջ այս համակրանքը դէպի ընտրողական սկզբունքը, ինչպէս նկատել ենք, նրա պատանհկութեան միջավայրի արգասիք էր, որ աւելի ևս ամրապնդեց նրա մէջ Մոսկւայում ազատամտական ուղղութեան ազդեցութեան շնորհիւ, Բայց աւելի հետաքրքրական է տեսնել այն ուրոյն ազդեցութիւնը, որ ունեցաւ նրա վրայ իւր հայրենի բաղադրը «հոգեւոր» կողմից, Յովսէփ Արղութեանի հիմնարկած «Հոգևոր դատարանը», նրա ներշնչած ջերմաջերմ սէրը դէպի Էջմիածինը և վերջապէս հայկական սովորոյթների պահպանման եռանդուն ճիգերը — այդ բոլորն առանց հեռանքի չեն անցել ազգութեան հրապարակախօսի իւրայատուկ պսիխիկայի և աշխարհայեացքի յօրինման գործում։ Ինչպէս յայտնի է, Միք. Նալբանդեանը մինչև իւր կեանքի վերջը մնաց Հայ Լուսաւորչական եկեղեցու «պրօպրետար» շահերի ջատագովը, նա կամենում էր տեսնել այդ եկեղեցին բարենորոգումների միջոցով աւելի ևս կենսունակ դարձած և ամրապինդ՝ դիմադրելու ամենատեսակ խոշ ու խուլիքի իւր զարգացման ճանապարհին, Հայ ազգութիւնն իւր եկեղեցական ուրոյն կազմակերպութեամբ գտաւ իւր տաղանդաւոր ջատագովին յանձինս Միք. Նալբանդեանի, որ սզգութեան հրապարակախօս լինելով՝ չէր կարող անտես առնել էկեղեցին և չկուել վերջինիս շահերի պաշտպանութեան համար։ Հայ ազգութիւնը ստեղծել է իւր պատմական եկեղեցին, երկուսի մէջ կայ ներդաշնակ կապ և մէկն առանց միւսի անմտածելի է. եթէ կենսունակ է ազգը, կենսունակ է և եկեղեցին։ Հայ ազգային պատմական եկեղեցուց դուրս Նալբանդեանը հայութեան սահմաններում չէր թոյլատրում մի այլ եկեղեցու գոյութիւն, որպէս մրցակից ազգային եկեղեցու։ Եւ այդ է պատճառը, որ նա մնաց մինչև իւր կեանքի վերջը կաթոլիկութեան և մասնաւորա-

պէս հայ կաթողիկոսների ոխերիմ թշնամին, զրելով „Մխիթար Սեբաստացի և Մխիթարեանք“ յօդաժի պէս մի թունաւոր զրուծին։

Այդպիսի մի թունաւոր զրուծին է նաև այն նամակաձև թուղթը, որ գրել է Միք. Նալբանդեանը Գաբրիէլ վարդ. Ալվազեանի դէմ պաշտպանելով Էջմիածնի դահակալի իրաւունքները վերջինս ոտնձգութիւնների հանդէպ։ Այդ վարդապետը մի շրջաբերական էր բաց թողել Մատթէոս կաթողիկոսի դէմ և ահա թէ այդ առիթով ինչպէս է խօսում Նալբանդեանը. „Անցեալ օրերում, — գրում է ազգութեան հրապարակախօսը. — մեր եկեղեցու բնմից կարդացւեց Ալվազեան վարդապետի թուղթը. որով դառնում է նա գէպի ժողովուրդը և ինքն իրան անթիւ գո վասանութիւններ տալուց յետոյ (եթէ ուրիշները չեն գովում, բայց ինչ անի) ընդդէմ մեր եկեղեցւոյ դարևոր աւանդութիւններին մի օրինակ յանդգնութեամբ ձեզ ս. բնմից զրգուում է դէպի անհնազանդութիւն Գրիգոր Լուսաւորչի Աթոռակալին։ Ձեր լուծիւնը այդպիսի ապստամբւած գործի դէմ, տեղի կտայ էսօր Ալվազին, էգուց՝ Կիրակոսին, միւս օրը՝ Մարկոսին պատերազմ քարոզել մեր ս. աթոռի դէմ և պատրաստել այն հերձաժի և բաժան բաժանութեան անդունդը, որ սպառնում է կուլ տալ մեր ազգի կորած մնացած փառքի վերջին նշխարքը, Թէև նա հիմուում է իբր՝ կայսերական օրէնքի վերայ, բայց ոչ մի կայսերական օրէնք թոյլ չի տալի մի որեւիցէ արեղայի եկեղեցու բնմիցը զրգուել ժողովուրդը իւր հոգևոր գլխի դէմ, կամ աւելի պարզ ասել՝ իւր եկեղեցու անկախութեան դէմ։ Հայեր, եթէ տակաւին չէք ամաչում պարծենալ ձեր կրօնի անկախութիւնովը, եթէ տակաւին ձեր սրտի խորքում մնացել է այն սուրբ զգացմունքը, որ մի ժամանակ ոգի էր տալիս ձեր ազգին և կրօնի պաշտպաններին—չպէտք է թոյլ տաք, որ մի սևահոգի (հազար փնստ),

հաւատը օրացոյց շինող եզրիտ արեղայ իւր կեղտոտ ոտերով կոխի ձեռ ազնիւ սրտերը և կտրատի ձեռ կրօնի այն սուրբ կապը, որ համարեա միայն պահել է մինչև այսօր չայի ազգութիւնը:

Մեր եկեղեցուն ձեռնամերձ եղաւ,

Գառնազգեստ գայլը մեզ դուլիս դառաւ.

Սուրբ խորան պղծեց, արդ ո՛ւր աղօթենք—

Հիմի էլ լռենք...

Այվաղեանը Լոյսլայի հարազատ ժառանգը գալով ամենայն կողմից, ուզում է ծածկել իւր կոշտ և կոպիտ երկպառասիրութիւնը, փառամոլութիւնը, ապստամբութիւնը հետեւեալ փափուկ խօսքերով թղթի վերջում, իբր «Նազանդեցէք էլի ս. Աթոռին, Աթոռակալին...»:

Բայց չխաբւէք, եղբարք. գլխաւոր միտքը սկզբումն է և բոլոր թղթի բովանդակութիւնում. Այդ այն օրօրն է, որով երեխային քնացնում են»:

Պ. Ե. Հահագիրը Միք Նալբանդեանի մասին գրած կենսագրութեան մէջ՝ բերելով այս կտորը (եր. 73-74), յայտնում է միևնոյն ժամանակ, որ բնագիրն անստորագիր է: Բայց նա այն կարծիքի է, որ «շարադրածքի եղանակից, լեզուից և ոճից հեշտութեամբ կարելի է ճանաչել, որ Նալբանդեանցինն է»: Այս կարծիքը միանգամայն ճիշտ է. վերջինս աւելի ամրապնդելու համար պէտք է յիշատակել և այն հանգամանքը, որ ազգութեան հրապարակախօսի վերոյիշեալ թուղթը մի համերաշխ ներդաշնակութիւն է կազմում նրա ամբողջ հրապարակախօսական ուղղութեան հետ և այդտեղ արտայայտւած մտքերն ու դարձածքները դիւրաւ կարելի է գտնել անփոփոխ կերպով Միք. Նալբանդեանի այլ և այլ յօդւածների մէջ ուրիշ առիթներով գրւած:

Նոր-Նախիջևանի Մագիստրատը մի այլ ուղղութեամբ ևս խորապէս ազդել է ազգութեան հրապարակախօսի աշխարհայեացքի յօրինման վրայ. Դա լեզուի խնդիրն է:

Դադլթական հայ ժողովրդին հնարաւորութիւն էր տւած իւր ինքնավարութեան բոլոր գործառնութիւնը վարելու մայրենի լեզուով. երկար ժամանակ մնալով հասարակական յարաբերութիւնների միակ գործօնը, այդ լեզուն հղել էր նաև այն աղբիւրը, որից սկզբնապէս բաղել էր Միք. Նալբանդեանը իւր ամբողջ մտաւոր պաշարը՝ կարգալով բացառապէս հայերէն գրքեր և մտածելով հայերէն: Մոսկւա գնալով՝ լեզւի խնդրում նա փոփոխութեան չի ենթարկում իւր աշխարհայեացքը, որն արդէն իւր հիմնական տարրերով կազմուած վերջացած էր, չէնց այն զրութեան մէջ, ուր նա տալիս է Նոր-Նախիջևանի Մաղիստըատի մասին իւր ձեռքի տակ ունեցած տեղեկութիւնները՝ նա միևնոյն ժամանակ շօշափում է և՛ լեզւի խնդիրը, և՛ ազգային դպրոցի կառուցման անհրաժեշտութիւնը: Հրապարակախօսը շատ լաւ էր բմբռնում լեզւի նշանակութիւնն ազգութեան համար. նա՝ զիտէր, որ մի այլ հայ դադլթականութիւն դարձնալ զուրս եկած թաթարական տիրապետութեան տակից ազգովին ոչնչացաւ՝ կորցնելով իւր մայրենի լեզուն: Նա հանդիսանում է մարուր հայերէնախօսութեան կողմնակից և դժգոհում է իւր հայերենակից Նոր-Նախիջևանցիներէից, որ նրանք շարունակում են մնալ օտար լեզւի ազդիցութեան տակ: «Իեւ. ևս չ'զիտին մտածել, — ասում է Նալբանդեանը, — որ մի ազգ բաժանւում է միւսից իւր լեզուով, և լեզուն է. որ զլեւաւորապէս պահպանում է ազգութիւնը» («Յիշատակարաններ», էր. 202):

Սակայն լեզւի անադարձութեան պահպանման գլխաւոր օջախներից մէկը — ազգային դպրոցը բացակայում է Նոր-Նախիջևանում. դա վտանգաւոր մի պարագայ է. ու ահա՛ Նալբանդեանը կոչ է անում, համոզում է սրտաշարժ և համոզիչ խօսքերով հիմնել այդպիսի մի կըթարան: Զատ խոշոր դեր է վերադրում այդ ուսումնարանին ազգութեան հրապարակախօսը, նրա չ'լինելը համարելով չարիքներից մեծագոյնը: «Թող այսօր լինէր այդ ուսումնարանը ոտքի

վրայ,—ասում է նա պաթետիկ տօնով,—էգուց զնայի ես գերեզման, գոնէ փարատւած կ'լինէր սրտիս կսկիծը և խաղաղ հոգով, ուրախադէմ կը հանդիպէի հրեշտակին, որ զայու էր ինձ իմ Արարչի ատեանը տանելու համար» (ibid., եր. 216):

Սյդպիսի բառեր կարող էր գործ ածել միայն և եթ ազգութեան հրապարակախօսը, որին ղեկավարում է իւր հասարակական խմբակցութեան բարոյահայեցողութիւնն ու իրաւահայեցողութիւնը, Առաջինը համախմբումի և կազմակերպման գործառնութիւն է, իսկ երկրորդը պայքարի և նւաճման, Ամեն մի հասարակական գրուպա գօրիկ է ապրելու և զարգանալու հնարաւորութիւնից, եթէ նա չունի այդ երկու գործառնութիւնները միաժամանակ և անբակտի կերպով, Գրագէտն էլ հրապարակախօս չէ, եթէ նա չի տողորած վերոյիշեալ սկզբունքներով, Միք. Նալբանդեանը գերազանցօրէն հրապարակախօս է — ազգային խմբակցութեան շահերի ջատագով, Նրա բարոյահայեցողութիւնը — ինչպէս առհասարակ ամեն մի մօրալ — ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ մասնաւոր շահերի ստորադրումը հանրական շահերին, խմբակցութեան պրօգրեսսիւ նպատակակէտերին, Նրա իրաւահայեցողութիւնը — ինչպէս առհասարակ ամեն մի «ինտուիտիւ իրաւունք» — ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ սեպական խմբակցութեան հակադրումը մի այլ խմբակցութեան և յրանից բղխող կուի սկզբունք:

Ուստի և ազգութեան հրապարակախօսի քիչ առաջ բերւած պաթետիկ խօսքերը մենք պէտքէ համարենք Նրա որոշ բարոյահայեցողութեան արդիւնք, որի իմաստը նա բացատրում է հէնց միևնոյն յօդւածում «Ազգի և հասարակութեան գործի մէջ,—ասում է Նալբանդեանը,—նորա անդամը մասնաւոր մարդիկ չեն, եթէ դոքա մասնաւորը են, եթէ զոցա չի վերաբերում այդ գործը, ազգի և հասարակութեան անունով, ուրեմն ո՞վ է հասարակութիւնը, ո՞վ

է ազգային Դորա հակառակ ամեն մի բարոյական մարդու վերայ պարտականութիւն կայ, ազգային գործի անունը լսածի պէս խելոյն մէջ մտանել և իւր կարողութեան և զօրութեան չափի օգնական լինել այդ գործի յառաջագիւմութեանը, խօսքով և գործով, ամենին այն սրտով և այն ջերմեռանդութեամբ ինչպէս կրննանաւ այն զիպետութեամբ, եթէ այդ գործը վերաբերէր մասնաւորապէս իւրեանս։ Բայց եթէ ճշմարիտը պիտոյ է խոստովանել, ուրեմն հասարակութեան և ընդհանուր բարու համար աւելի հարկաւոր է քրտնել և աշխատել, քան թէ իւր սեպակականի, որովհետեւ մի անհիմն բան է մասնաւորի երջանկութիւնը առանց ընդհանուրի և հասարակաց բարօրութեան» (ibid, եր. 214)։

Իսկ նախնական ազգային իրաւահայեցողութեան դրօշակի վրայ գրւած է «Յրհնեալ է պատեհագմը»...

* * *

Միջավայրի տեւալները, գրանցից բղխող իւրայատուկ բարոյահայեցողութիւնն ու իրաւահայեցողութիւնը անհատական ինչ գծեր և կենսական ինչ պայմաններ են ստեղծել նախնական ընաւորութեան և նրա հասարակական գործունէութեան մէջ։

Մեզ մնում է այժմ տալ Միւր. նախնականի համառօտ կենսադրութիւնը՝ ուշադրութիւն դարձնելով այնպիսի հանգամանքների վրայ, որոնք նշանակութիւն են ունեցել մի ազգային-հրապարակախօսական դիմագիծ յօրենելու գործում։

Մանր միջանական ընտանիքից է ծագել Միւրայէլը. նա կպրավաճառի որդի է։ Սկզբնական կրթութիւնն ստացել է նախ մի տիրացուի մօտ, ապա տէր-Գաբրիէլ Պատկանեանի ձեռքի տակ։ Վերջինս մօտ մնացել է 5-6 տարի։

Այդ բահանան իւր ժամանակի կրթւած դէմքերից մէկն էր, ընաւորութեամբ անհանգիստ և կրքոտ, իսկ իբրև դաստիարակ խիստ կրօնական ուղղութիւն ներշնչող իւր աշակերտներին: Ա. Աղայեանը իւր «Իմ կեանքի գլխաւոր գէպքերը» ինքնակենսագրութեան մէջ Ռափայէլ Պատկանեանին փշոտ, տատաւկոտ բնաւորութիւն է համարում, որի մօտից անցնել առանց խայթելու չէր կարելի, իսկ նրա հօրը — յիշեալ տէր Գաբրիէլին այդ թերութեան մէջ տասնապատիկ գերազանց է համարում որդուց (տես ,Իմ կեանքի գլխաւոր գէպքերը“, եր. 48-49, 77):

Բայց և այնպէս պէտք է խոստովանել, որ սկզբնական քիչ թէ շատ լուրջ կրթութիւնը նախանշեանը ստացել է տէր Գաբրիէլի դպրոցում, որտեղ աշակերտներին, ինչպէս ասացինք, կրթում և դաստիարակում էին զուտ կրօնական ոգով՝ յաճախ տալով շարադրութիւններ այլ և այլ կրօնական նիւթերի մասին. այդպէս, մեզ յայտնի է, որ Միքայէլը գրել է այդ դպրոցում մի շարադրութիւն «Մարդեղութեան խորհրդի» մասին: Ընկերները յիշում են, որ նա սրամիտ և ծաղրասէր տղայ է եղել. «Նրա խորհրդով — պատմում է մէկը — մենք երկուսս ծածկագրեր յօրհնեցինք միւր ընկերների վրայ ծաղրական բաներ գրելու համար» («Երկերը» հատ 1, «Էկենսագրական տեսութիւն»):

Այնքան ուսում առնելով, որքան կարող էր տալ բահանան, նախանշեանը կամենում է իրեն նւիրարեցնել հոգևոր դասին և ստանում է տիրացուի կոչում: Այդ պաշտօնը նրա համար շատ կարևոր նշանակութիւն ունեցաւ, դա էր, որ առաջին անգամ հնարաւորութիւն տուց նրան ծանօթանալու նոր-նախիջկանի հասարակութեան բոլոր խաւերի ու դասերի հետ, դիտելու շատ բան և սովորելու գործնականապէս աւելին, բան պիտէր տեսականապէս: Ապագայ հրապարակախօսի համար նշանակելից հանգամանք էր այդ:

Սովորելու և դիտելու աշխատանքն աւելի ևս ազատ և անկաշկանդ է առաջ դնում, երբ նալրանդեանը դառնում է թեմակալ առաջնորդի քարտուղար և խորհրդակից: Դառնալով անձնական քարտուղար Մատթէոս Կպիսկոպոս Վահապետեանի, որ «վերին աստիճանի պարզամիտ և առաքինի անձն էր», որի «մշտնջենական քարքառը սաղմոսներ և կրօնական երգեր էին», Միքայէլը հեշտութեամբ ամեն բան իւր ձեռքն է առնում, չնայած որ նա այդ ժամանակ տակաւին 19 տարեկան հասակ ունէր:

Էյդ պաշտօնում «սիրում և յարգում էր նորան թեմի ժողովրդի մեծամասնութիւնը. ժողովուրդը նորա վրայ մեծ կարծիք ունէր. նա կարծում էր, որ նորա ձեռքից ամեն բան կ'դայ, նա ամեն բան կարող է անել: «Վայ, ան սեկրետար նալրանդովը, ան ամեն բան կրնայ անել», յաճախակի կրկնում էին նորա: Նալրանդեանը իմանում է օգուտ քաղել իւր յարմար դրութիւնից, բայց նա այդ դրութիւնը զործ է դնում ոչ իւր անձնական օգտի համար, ոչ իւր նիւթական դրութիւնը ապահովելու համար, այլ թեմական գործերը, հոգևոր ատեաններէ գործավարութեան եղանակները, Սինօդի և ս. Էջմիածնի բռնած աղղութիւնը ուսումնասիրելու համար և, որ զլխաւորն է, նա օգուտ է քաղում իւր դրութիւնից թեմի հայ հասարակութեան կեանքը, նորա պակասութիւններն ու կարիքները ուսումնասիրելու, որ նորա ապագայ գործունէութեան համար շատ հարկաւոր եղաւ»:

Մէջ բերելով այդ ճիշտ «դիտողութիւնը «նալրանդեանի կենսադրութեան» մէջ (Եր. 21), պ. Ե. Վահագիդը առնում է և մի այլ դիտողութիւն, որ մեզ հիմնովին սխալ է թւում և յայտնի է կացուցանում, որ նա պարզ հասկացողութիւն չունի հրապարակախօսական ստեղծագործութեան մասին: Դժբախտաբար այդ ժամանակաւ հայ հասարակութիւնը ընդհանրապէս շատ քիչ զարգացած լինե-

լու և բոլոր հասարակաց խնդիրների մանր, կուսակցական ոգի կրելու պատճառով, — ասում է պ. Զահադիզ, — Նալբանդեանի մէջ ևս զարգանում է գործելու մի տեսակ անհանգիստ բնավորութիւն, մի տեսակ խռովասէր, անձնական նշանակութիւն ունեցող ուղղութիւն, որ առանց օգուտ բերելու մասնաւորին, ընդ հակառակը շատ է վնասում ընդհանուրին, չենք ասում, որ նրա դէմ պատրաստում է թշնամիների մի ստուար բանակ, որ ապագայում շատ է արգելք լինում նորա օգտաւէտ գործունէութեան»:

Չենք ժխտում, որ յիշեալ յատկութիւններն ունեցել է Նալբանդեանը, բայց պ. Զահադիզի պատճառաբանութիւնը միանգամայն անընդունելի է: Եւ անհ թէ ինչու:

Նալբանդեանի անհանգիստ, խռովասէր բնավորութիւնը չի կարելի երբէք տրամաբանական կապի մէջ դնել «հայ հասարակութեան ընդհանրապէս շատ քիչ զարգացած լինելու, բոլոր հասարակաց խնդիրների մանր, կուսակցական ոգի կրելու հետ»: Նալբանդեանը հրապարակախօս էր, իսկ վերջինս ենթադրում է արդէն որոշ հոգեբանական բովանդակութիւն, որ ունի իւր յատկանիշ գծերը, որոնց կարելի է դիտել այլ և այլ ժամանակներում և տարբեր հասարակական խմբակցութեան հրապարակախօսների մօտ — ոչ միայն ազգութեան, այլ և պրօլետարիատի և այլն: Յաջորդ գլխի մէջ մենք կ'տեսնենք այդ («Հրապարակախօսական ստեղծագործութիւն»), այժմ առաջ անցնենք:

Տիրացու-Նալբանդեանը առաջնորդարանի ղեկավար դառնալով, հասարակութեան բոլոր խաւերի և կարիքների հետ ծանօթանալով՝ կամաց կամաց կազմակերպում է իւր աշխարհայեացքը և որոշում իւր ուղղութիւնը: Նա դառնում է գիմովրատիզմի ռահվիրայ:

Նրա հասարակահայեցողութիւնն իւր բովանդակ առումով հանդէս եկաւ և դատեպնդւեց այն հսկայական պայ-

բարի մէջ, որ յայտնի է «Խալիպեան և Հայրապետեան կոլւններ» անունով:

Այդ կոլւնների հոգին ինքը, Միք. Նալբանդեանն էր:

Արտաքուստ շատ համեստ և անաղձուկ սկզբնաւորութիւն ունէր այդ պայքարը: Մի սովորական երևոյթ ըստ ամենայնի, սակայն դա մի այնպիսի մեծագոյնը բնաւորութիւն և ընթացք ստացաւ, որպիսին թիւրքս չէր նախատեսւած գործող անձերի կողմից:

Յարութիւն աղա Խալիպեանի մօտ կուտակւել էին հիկեղեցական հասոյթները «աթոռակալութեան» իրաւունքով: Այդ հասոյթների համար Նալբանդեանի նախաձեռնութեամբ եղաւ որոշ հաշւապահանջութիւն: Եւ պայթեց մի ահեղ փոթորիկ՝ կալւածատէր աղայութեան ճահճի մէջ: Նախաձեռնողը և հրամանատարը, ինչպէս ասացինք, Միք. Նալբանդեանն էր: Ազդութեան հրապարակախօսին ըովանդակապէս հասկանալու համար հարկաւոր է այստեղ յիշել հարեանցօրէն այն հանգամանքը, որ եկեղեցին ազգայնութեան հիմունք համարող Նալբանդեանը Յ. Խալիպի դէմ պայքարելիս չի խնայում և կաթողիկոսական աստիճանը՝ իրեն թոյլ տալով ըմբոստ վարմունք ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսի դէմ և կծու ակնարկութիւններ նամակներում: Հէնց այդ կաթողիկոսի ձեռքով յարուցւած հալածանքն է զրգում Միքայէլին թողնելու իւր հոգեւոր աստիճանը և Մոսկւա փախչելու կառավարութիւնից չըբռնելու համար:

Հետաքրքրական է տեսնել թէ Նալբանդեանի («Հայրապետեան») և թէ Խալիպեանի կուսակցութիւններն ինչ տարբերից էին բազկացած և ինչ հովանաւորութիւններ էին վայելում: Այդ առիթով պ. Ե. Զահաղիկ ասում է. «Հայրապետեան կուսակցութիւնը հզօր՝ առաջնորդի (Մատթէոս եպ. Վահապետեան) պաշտպանութեամբ, հզօր Նալբանդեանցի ղեկավարութեամբ, յենած ժողովրդի մեծա-

մասնութեան և նամանաւանդ իրենց պահանջի արդարութեան վերայ, օրէցօր սաստկացնում էր իւր պահանջմունքը և պատրաստուում էր իւր ձայնը լսեցնել մինչև անգամ բարձր իշխանութեան առաջ, Իսկ Խալիպեանք հզօր Խալիպի ազդեցութեամբ, նորա հարստութեամբ և յնւած կաթողիկոսից ստացած լիազօրութեան վերայ, ամենին տեղի չէին տալիս, պատրաստ լինելով մեծամեծ գումարներ ծախսելու, միայն որ կարողանան իրենց կամբը առաջ տանել և տեղի տւած չ'լինել մի որևէ նախանդեանցի... («Միքայէլ Ղազարեան Նալբանդեանց» կենսագրութիւն եր. 32-33):

Երկուստեք լարած կրքերը, փոխադարձ հակակրանքն ու անզուսպ թշնամանքն այնտեղ հասան, որ Նալբանդեանին մնաց ճողոպրել՝ հարկից ստիպւած. նա վախժուկ բնաւորութիւն չունէր, սակայն հանգամանքները իրենց բիրտ քմահաճոյքներով հարկադրեցին տեղի տալ և զնալ Մոսկւա. Մասամբ էլ ինքնակրթութեան, ուսում առնելու և մտաւորապէս զարգանալու տենչն էր ղեկավարում Նալբանդեանին Ռուսիայի մայրաքաղաքն՝ ապաստանի տեղ ընտրելու:

Ու ահա 24 տարեկան գործիչը բախտի պատահական բերմունքով ընկնում է Մոսկւա:

Դա նրա համար ունեցաւ խոշոր նշանակութիւն. նոր-նախիջևանի գործիչը դարձաւ համազգային հրապարակախօս մի կարճ միջոցից յետոյ, Ինչպէս որ գաւառական շահերը լուծւում են ընդհանուր ազգային շահերի մէջ և գաւառաբարբառները ընդհանուր ազգային լեզւում, այնպէս էլ Միք. Նալբանդեանի մասնակի, տեղակոյն և անջատ շահերը հոգեկան և նիւթական սահմաններում ընդգրկւում են համազգային աշխարհայեացքից և կենսահայեցողութիւնից:

Հանգամանքներն էլ, ասես, այնպէս էին դասաւոր-

ւած, որ նպաստում էին մի այդօրինակ փոխանցման. նա ընկնում է մի միջավայրի մէջ և այնպիսի ազդեցութիւնների տակ, որոնք հնար և ոյժ ունէին նախանդեանին դարձնել այն, ինչ որ նա եղաւ իրապէս — ազգութեան հրապարակախօս:

Յիսունական թւականներին էին, Սկսել էր Ռուսիայի «ազատամտութեան ոսկեդարը»: Անյաջող առաջ ընթացող Ղրիմի կործանարար պատերազմը շինիչ ազդեցութիւն էր անում երրորդ դասակարգի կազմակերպման վրայ թէ նիւթապէս և թէ իդէօլօգիապէս:

Պատերազմը ռուսների համար աննպաստ վերջանալով՝ բաց արեց շատ ցաւեր, հասարակական բազմաթիւ վէրքեր, որոնց բուժման համար միջոցներ էին հարկաւոր: Ճորտերի ազատագրութեան խնդիրն էր դրւած. խաղաղ միջոցներով կամենում էին լուծել այն, ինչ որ արեան ճանապարհով չէին յաջողել լուծելու Ստեփան Ռադիկները և Պուգաչևները առաջներում, ճորտութեան խաւար և դրժիւն մամանակներում: Տեղական ինքնավարութեան և դատաստանական բարենորոգումների շրջանն ևս սկսւում էր: Եւ թէպէտն այդ բոլորն յաջորդ տառնամակում տեղի ունեցաւ լուծման տեսակէտով, բայց նախապատրաստական աշխատանքների մեծագոյն մասը վերապահւած էր յիսնական թւականներին:

Ու ահա այդ աշխատանքների հզօր գործակիցն էր կապանքներից ազատազրւած մամուլը, որի ձայնը մի առանձին ուժեղութեամբ էր հնչւում թէ Ռուսիայի ներսից և թէ դրսից:

Հրապարակախօսութիւնն էր տիրում, պայքարի և քննական խօսքի շրջանն էր գիղարեւտն անգամ ամբողջապէս ներկւել էր այդ երանգով:

Եյդ տասնամիակում մի անգամ ընդ միշտ ձեւակերպւեցին Միք. Նախանդեանի համոզումները — նրա ազգասի-

ըութիւնը, ազատամտութիւնը և հրապարակախօսութիւնը ստացան որոշակի ուղղութիւն և կայունութիւն.

Մոսկւայի Լազարեան ճեմարանում՝ Նախապէս հայոց լեզւից քննութիւն տալով Պետերբուրգում, հայոց լեզւի ուսուցիչ դառնալով՝ Նա շփուում է ալ և այլ կողմերից հաւաքւած հայ պատանիների հետ և նրա ծանօթութիւնները հայ կեանքի մասին, մանաւանդ հայկական գաւառաբարբառների նկատմամբ աւելի ընդարձակում են. Թէպէտ ևս երկար ժամանակ չի կարողանում ուսուցիչ մնալ այդտեղ, որովհետև հալածւում է խալիպեան կուսակցութեան ուժեղ հովանաւոր ներսէս կաթողիկոսից, բայց այն, ինչ որ Նա ստացել էր՝ շարունակում է բեղմնաւորել ուսանողութեան շրջանում՝ ինքն ևս զրեւելով ուսանող բժշկական ֆակուլտետում. Այդտեղ ահա՛ Նալբանդեանը հանդէս է գալիս իւր բնածին ձերբով—մտցնել կիտնք, կենդանութիւն և շարժում ամենուրեք, ուր մտնում էր Նա:

Մոսկւայի ուսանողական շրջանը մեր խաւար կեանքի լուսաւոր երևոյթնիւրից մէկն էր. Իսկապէս խաւար էր այդ ժամանակալ հայ կեանքը և աւելի խաւար են ներկայացնում նրան այսօր ականատեսները, քան մենք կարող էինք ենթադրել. Ահա՛ թէ ինչ է ասում Ղ. Աղայեանը իւր ինքնակենսագրութեան մէջ. «Խաւար էր այդ ժամանակ մեր աշխարհը, շատ էր խաւար. լուսաւոր մարդուն պէտք էր լապտերով փրնորել. Ո՛չ գիր, ո՛չ գրականութիւն, այլ ստրկութիւն, ճորտութիւն, դերութիւն. բռնութիւն—մի դժուր իր բոլոր դիւական և ճիւղական հրէշներով» (եր. 10):

Այդ միջավայրից դուրս եկած հայ պատանիների շրջանն է ընկնում Նալբանդեանը Մոսկւայում. Նա իւր մէջ քաշող սո՛ժ ունէր և իւր շուրջը հաւաքելու ընդունակութիւն, ուր տեղ Նա էր մտնում, այնտեղ պիտի լինէր և կռիւ, երկու տարբեր հոսանքների ընդհարում. «Նալբանդեանցը—ասում է պ. Ե. Զահաղիյ նրա կենսագրութեան մէջ,

—մտաւ այդ ուսանողական շրջանը և իւր մեծ եռանդով և առողջ գատողութեամբ շուտով իւր վերայ դարձրեց բոլորի ուշադրութիւնը. նամանաւանդ զրաւեց ուսանողներին սէրն ու համակրանքը իւր հայկական գիտութեան մեծ պաշարով և իւր աշխարհաբար խօտակցութեան անպահոյճ և պարզ ելիէջներով, որ այն ժամանակ մի գեղեցիկ նորութիւն էր. Ուսանողութիւնը խմբեց նորա չորս կողմը և կազմեցաւ մի թարմ կուսակցութիւն, պատրաստ անձնւիրաբար գործելու հասարակաց ասպարիզում, միջնարդ լինելու և տարածելու երոպական լուսաւորութիւնը հայ հաստըակութեան մէջ. Հայոց կեանքի, զրականութեան և կրթութեան մէջ այդ ժամանակները առաջ էին եկել երկու կուսակցութիւն՝ զբաբարեան և աշխարհաբարեան. Ուռաջինը հայկական հին կիսանքի հետեանքն էր, երկրորդը՝ նորի. առաջինի կուսակից էր հին սերունդը, երկրորդին՝ նորը, առաջինի պաշարգլուխն էին Վենետիկի միաբանութիւնը իւր դպրոցով և բոլոր հայկական հին հաստատութիւնները, երկրորդի՝ երոպական կրթութիւն ստացած երիտասարդները, նոր դպրոցը, աշխարհաբար մամուլը և թատրոնը» (եր. 53)։

Նալբանդեանը հէնց այդտեղ, ուսանողական այդ շրջանում որդեկրւում է աշխարհաբարեան կուսակցութեան և մինչև իւր կեանքի վերջը մնում է նրա ամենից հզօր, ամենից ընդունակ և ամենից հետեողական ներկայացուցիչը։

Բայց լեզուի խնդիրը միայն մէկն էր խնդիրներէ այն շարքում, որ ասպարէզ հանել, պաշտպանել և կռուով կեանքը մտցնել էր կամենում նալբանդեանը. նրա առաջ կանգնած էին մարդիկ, կարծիքներ և հոսանքներ, որոնց դէմ պայքարել էր կամենում նա. Հրօսպարակախօսական մի ամբիոնի կարիքն էր զգացւում և խօսքի ու գործի ներդաշնակութիւն սիրող պրապէտը. նախաձեռնող է հանդիսանում և այդ գործին. նա զբոլում է Ստ. Նազարեանին

հրատարակելու «Հիւսիսափայլը» և ահա յիսնական թւականներէ վերջերին լոյս է տեսնում «նոր սերնդի» օրգանը:

Նազարեան և Նալբանդեան, Այս երկու ազգանուններն այնքան յաճախ և այնքան տեղին միմեանց կողքի են դրել՝ այնքան ստէպ կրկնել է նրանց աշխարհայեացքի, համոզումների և պաշտպանած խնդիրների նոյնութիւնն ու միատեսակութիւնը, այնքան շատ են շեշտել նրանց նման կողմերը, որ մեզ համար սովորոյթի հակումով մի տեսակ տրամադրութիւն է ստեղծուել երկուսի տարբերութիւնը բնաւորութեան, խառնածքի և կոչման սահմանազաւուում անտես առնելու:

Բայց դա լաւ միջոց չէ մեր այդ երկու գործիչներին հասկանալու գործում: Երկուսին էլ լաւ ըմբռնելու համար պէտք է ուժգնութեամբ շեշտել և՛ տարբերիչ, զանազանող և անջատող կողմերը:

Ահա, օրինակ, մեր առաջն է դրած «Հիւսիսափայլը» սկզբնաւորութեան խնդիրը: Ու՛մն է պատկանում նախաձեռնութիւնը, արդեօք Նազարեանին, որ և պաշտօնական խմբագիր—հրատարակիչն էր, թէ պաշտօնական ծանուցման ետեւում թագնւած Նալբանդեանին:

Անհետաքրքրական հարց չէ դա, այլ բնորոշ մի երևոյթ, որով պարզւում է երկուսի դիմագիծն ևս որոշ չափով:

Որ նազարեանը զիտականօրէն աւելի պատրաստւած, համալսարանական փայլուն կրթութիւն ստացած լինելով խորապէս ազդել է Նալբանդեանի վրայ և նպաստել վերջինիս աշխարհայեացքի վերջնական ձևակերպութեան գործում,—դա դուրս է որևէ երկբայութիւնից: Բայց որ միևնոյն ժամանակ նախաձեռնութեան գործում, հայկական կեանքի խորին ըմբռնողութեան, կռիւի և խօսքի ու գործի մէջ ներդաշնակութիւն պահելու սահմաններում շատ

ու շատ բարձր էր նալրանդեանը «Հիւսիսափայլի» պաշտօնական խմբագիր—հրատարակչից,—այդ ևս կասկածից դուրս է։

Մեզ թւում է, որ կարենետային սառն ու անկիրք աշխատանքների շրջանից նազարեանին դուրս բերողը և կուէի ասպարէզ հանողը նալրանդեանն է եղել։ Այդ իմաստով մենք համաձայն ենք նալրանդեանի «Երկերի» մէջ գետեղած այն կենսազրականին, որ «Հիւսիսափայլի» հրատարակութեան իղէան, ուրեմն և իրագործման նախաձեռնութիւնը վերադրում է ազգութեան հրապարակաբօսին։ («Երկերը», I. «Կենսազրական տեսութիւն», եր. 14)։

«Հիւսիսափայլը» սկսեց լոյս տեսնել 1858 թւականի յունւարից։ Նա կոչւում էր «Յրագիր ընդհանուր ազգային լուսաւորութեան և դաստիարակութեան»։

Նալրանդեանը այդ «օրագրի» գլխաւոր աշխատակիցն էր։ Մի աշխատակից, որ երբէք տրամադիր չէր գիտնական նազարեանի սուերում մնալու, թէպէտեւ նրա շափմտաւոր պատրաստութիւն չունէր։ Բոլոր մեր ձեռքը հասած փաստերը և տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ «նոր սերունդի» իրական առաջնորդը և նոր ուղղութեան ողին հանդիսանում էր Միք. Նալրանդեանը։ Նա իւր թեթիւ, վառվռուն և պատկերաւոր ոճով, իւր գեղեցիկ հումորով շունչ էր փչում նազարեանի ակադեմիական հարցերի մէջ և նրանց վարձնում պայքարի նշանակներ։ Մեզ տեղեկութիւններ են հասել «Հիւսիսափայլի» այն ժամանակաւ ընթերցողներից, որոնք խոստովանում են, թէ «ամսի սկզբին ամեն բաժանորդ անհամբերութեամբ սպասում էր «Հիւսիսափայլի» նոր համարը դուրս գալուն, որ կարդայ Գոմա էմմանէլի յիշատակարանը կամ միւս յօդւածները»։

Ինչպէս ուսնների մէջ յաճախ Պուշկինն է զուգադրւում Լերմօնտովի հետ, գերմանացիների Գէօթէն և Զիլ-

լերը, այնպէս մեզանում Դուրեան և Պէշիկթաշեան, Նազարեան և Նալբանդեան, Ուրին տալ առաւելութիւնը, տաղանդի մեծութիւնը, առաջնութեան դափնին:

Նազարեանի մահւանից յետոյ „Փորձ“ ամսագրում լոյս տեսան Ա. Երիցեանի մի շարք բնական յօդածները հանգուցեալի մասին: Ստեփանոսի հաւատարիմ աշակերտներից մէկը—«բանաստեղծ» Սմբատ Զահազիզեանը դուրս եկաւ բողոքելու և բանակուական ջերմութեան մէջ մոռանալով Նալբանդեանի անձնաւորութիւնը, այսպիսի մի որոշում յայտարարեց Նազարեանի գործունէութիւնը և շարժած խնդիրները քննելուց և պատմելուց յետոյ. «Եւ այս բոլորը նա չէ քարոզել կիսաբերան, այլ յայտնաբարբառ, զրով և գործով. ոչ մի մարդ նորա ժամանակակիցներից չէ հասկացել այն երոպական մեծութեան խորհուրդը, որպէս նա էր հասկացել, և ոչ ոք այնպիսի պնդութեամբ չէ սպասաւորել այդ մեծութեանը իւր հայրենակցի օգտի համար» (,Հրապարակախօս ձայն՝ եր. 277):

Արդարութիւնը պահանջում է ասել, որ Ս. Զահազիզը Նազարեանին անհամեմատ բարձրացնելու համար ճշգրիտ կերպով չէ վերաբրտագրում իրականութիւնը: Վերջինս կասի, որ „հասկանալու“ բնագաւառում թերեւ առաջնութիւնը պատկանում էր Նազարեանին, բայց „պնդութեան“ նրկատմամբ ոչ մի համեմատութիւն չի կարող լինել այդ հրկու ամուկների միջև: Նազարեանը չէր սիրում իրական կեանքի ժխտը, նրան չէր հրապարակում կենսամարտը և նա յաճախ առպարէզ նետելով՝ նորից բաշտում էր իւր կարինետը՝ առանց ունենալու այն „պնդութիւնը“, որ նրան վերագրում է Ս. Զահազիզը: Թէօրեական սահմաններում ևս նա չունէր Նալբանդեանի անշիղ ու անսայթաք հետեւողականութիւնը: Ճիշտ է, երբ մենք քննում ենք նրանց առաջադրած խնդիրները, տեսնում ենք, որ հիմնական

գծերով երկուսն էլ յիդյեզում են միմեանց կարիքներն ու պահանջները, Լեզի խնդրում, կրօնի, դատարարակութեան, ընկերութիւնների անհրաժեշտութեան և այլն հարցերում նրանք համերաշխ են միմեանց հետ, Բայց նրանք հրապարակախօսութիւն էին անում, կազմակերպում էին մի հասարակական խորակցութիւն որոշ կենսական շահերի շուրջը և դրանց անունով պայքարում էին, և լահա այստեղ բնաւորութեան, տիմպերամենտի և տաղանդի ուրոյն բնութիւնը խօսել է տալիս, անջատումներ է հանդէս բերում։ Ման որոշ նիւանսներ, յաճախ աննկատելի տարբերութիւններ, որոնք մեզ պարզ ցոյց են տալիս, որ Միք. Նալբանդեանը աւելի էր հրապարակախօսական ստեղծագործութեան ներկայացուցիչ, քան Նազարեանը, որ դիտնական էր առաւելապէս, քան պայքարող հրապարակախօս։ Տարբերութիւն կայ, թէպէտ և խուսափող և եթէ կուգէր, աննշմարելի, բայց բնորոշող տարբերութիւն է դա։ Հրապարակախօսութիւնը որոշ յոյզերի հետ է կապւած, յայտնի հոգեբանական տեսակներ է պահանջում, որոնց բացակայութիւնը զրկում է մէկին հրապարակախօս լինելուց մինչև անգամ, եթէ նա «հրապարակախօսական» բնութիւն ունեցող յօգւածներ էլ գրելու լինի։

Եթէ յոյզերը մի կողմ դնելու լինինք, պէտք է խոստովանենք, որ դիտակցութեան, հասկացողութեան սահմաններում ազդեցութիւններ կրել է Նալբանդեանը Նազարեանից։ Եւ զարմանալի էլ կ'լինէր, եթէ կրած չ'լինէր, Մի կորած, յետ ընկած բաղաբի տիրացու, որ հայերէն լոյս տեսնող զրբերից բացի՝ չէր կարդացած օտար լեզուով, որովհետև հնար չունէր լեզուներ չիմանալու պատճառով, — բնական է, որ կ'ընկնէր Նազարեանի ազդեցութեան տակ, մի դիտնական պրօֆեսօր մարդու, որ ունէր արդէն բաւականաչափ համբաւ։

Նալբանդեանի մի քանի արտայայտութիւններ ևս, թէ

նամականիւրում և թէ յօդաժնեւրում, թէպէտև ոչ այնքան պարզ կերպով, արտացոլում են իրենց մէջ այդ ազդեցութեան խոստովանութիւնը:

Այդ հանգամանքն է շեշտում նազարեանն իւր մի նաւակում. «Իմ ճանապարհը փակ է թեթև օրադրական թերթերով ներգործելու, որ մեծ ցաւ չէ ինձ, որովհետև դոցա միջնորդութեամբ ոչինչ հիմնաւոր և մեծ գործ կարելի չէ լցուցանել» («Բանբեր զրականութեան և արեւստի» Ա. գիրք, եր. 241):

Ազգութեան հրապարակախօսը «Թափառական հրէայի» իւր թարգմանութիւնը նւիրում է նազարեանի «միշտ գեղեցիկ անւան»: «Թող, — ասում է նա. — բազմաբանայ քո ազնիւ աչքը այս փոքրիկ գործի վրայ, և քաջալիւր լինի ինձ դէպի առաւելը և աւելի արժանաւորը մեր շատ սիրելի հայկական եղբայրակիցների օգտի համար»: Նրբեմն նալքանդեանը պաշտպանում է նազարեանին այս կամ այն հակառակորդի յարձակումներից և յիշատակելու արժանի են այդպիսի դիպաւածներում նրա ածականները տրուած նազարեանին՝ ոչ, ի հարկէ, բաղաբաղաւորութեան հարկից զրդւած, այլ անկեղծօրէն: Ազգութեան հրապարակախօսը շիտակ անձնաւորութիւն էր, նա ընդունակ չէր կեղծելու, չէր խնայում ոչ թշնամուն և ոչ բարեկամին, թէպէտ իբրև հրապարակախօս իւր կուսակիցների հետ աւելի մեղմ էր վարում, քան թշնամիների հետ: Հետաքրքրական է այն ընոյթագիծը, որ տալիս է իւր ինքնակենսագրութեան մէջ 2. Աղայեանը նալքանդեանի մասին՝ զուգակշիռ դնելով Ռափայէլ Պատկանեանի հետ. «Նալքանդեանցի տաղանդը, — ասում է մեր բանաստեղծը, — մտաւոր զարգացումը, լեզուի հարստութիւնը անհամեմատ բարձր էր Ռ. Պատկանեանից, իսկ բնաւորութեամբ շիփ շիտակ էր նալքանդեանցը, ինչպէս ուղիղ վեր բարձրացող մի բարդի, մինչդեռ Պատկանեանը մի առատասկ էր փուլած գետնի

երեսին, որի մօտով անցնել չէր կարելի անպատիժ» (եր. 77),

Ահա թէ ինչ կարծիք է յայտնում այդ «շիփ շիտակ» մարդը Ս. Նազարեանի մասին. «Ազգը երբէք չի կարող ուրանալ գերապատիւ Նազարեանցի աշխատութիւնը և անխարդախ դէպի ինքը սէրը, նա ուղիղ և պարզ մտքով կ'տեսանէ այս շնաշխարհիկ և իմաստուն հեղինակի բըն-բուշ սիրտը...» («Երկեր» II, եր. 474),

Ռուսիայի «սպասարկութեան ոսկեղարը» և Նազարեանի պէս մինչև ոսկորների ուղն ու ծուծը ազատամիտ մարդու ազդեցութիւնը հնարաւորութիւն տւեցին Նալբանդեանի ազդային աշխարհայեացքի կազմակերպելուն. Սակայն Միք. Նալբանդեանը կարինետի մարդ չէր, տեսական խնդիրներով բաւականանալու ձգտումը չէր դուած նրա մէջ. նա ամեն ինչ ըմբռնում էր թանձրացեալ կերպով և ազդութեան շահեր ասելով՝ նա մի վերացական բան չունէր ի նկատի, այլ մի կենդանի, շարժուն իրականութիւն, որի մէջ մասնակցութիւն պիտի ունենալ, կուել և ստեղծագործել, բանդիլ՝ շինելու համար:

Եւ ահա 1859 թ. հիւանդութիւնը նրան ստիպում է անցնել արտաստման բուժւելու համար. բուժումից անմիջապէս յետոյ, երբ նա կազդուրւում է Ֆիզիքապէս, ձեռք է զարկում մի խնդրի իրագործմանը, որի հրապարակ նետողը և որի լուծման համար հոգ պատրաստողը ինքն էր հանդիսացել մի տարի առաջ. Դա Մասեհ Բաբաջանեանի կտակի խնդիրն էր. Հնդկաստանցի այդ հայը մի մեծ գումար էր յատկացրել Նոր-Նախիջևանցիներին անշարժ կալւածներով հանդերձ՝ որ մի բանի տասնամեակների շարունակ մնացել էին բարձի թողի արւած, չնայած որ մի բանի անգամ վորձ էր եղած գումարը ստանալու:

Նալբանդեանը 1859 թին հրատարակեց այդ կտա-

կը յառաջաբանով և ծանօթութիւններով և ապա արտասանմանից վերադառնալուց յետոյ նա հոգը պատրաստ համարելով՝ մտնում է նոր-նախիջեան, հասարակական ժողով է գումարել տալիս, ընտրում է նոր նախիջեան-ցիներ Ներկայացուցիչ և ճանապարհում անդիստան կորած կամ կորչելու վրայ եղող կտակը իրազօրծելու համար:

Իւր այդ գործունէութեան մէջ Նալբանդեանը ցայց տուեց թէ հասարակական գործչի ինչ փայլուն ընդունակութիւններով և ճարպկութեամբ է օժտուած: Թէկուզ նշանակութիւն ունէր և այն հանգամանքը, որ նոր-նախիջեանի այդ ժամանակայ քաղաքադուլը իւր կուսակից և ջիւղմեանդ պաշտպան Հայրապետեանցն էր և վերջինս բաւականաչափ նպաստեց Նալբանդեանի ծանրակշիռ առաքելութեան կատարման գործում, բայց հրեք չպէտք է մոռանալ, որ դեկավարի, ներշնչողի և յաջողեցնողի դերը պատկանում էր ազգութեան հրապարակաօսին, որ օգտւել զիտէր յարմարապէս իրեն աջակցողների և օժանդակողների հովանաւորութիւնից: Նա անճարակ մարդ չէր, և եթէ լինէր այդպէս, ո՛չ մի պաշտպանութիւն չէր տայ այն արդիւնքը, որ տուեց իրապէս: Զպէտք է մոռանալ նաև այն հանգամանքը, որ նոր-նախիջեանում տակաւին շարունակում էր Խալիպեան-Հայրապետեան պայքարը և գրեթէ կուով յաջողեցրեց Նալբանդեանը իրեն ներկայացուցիչ ընտրելու հանգամանքը. իսկ հեշտ բան չէր խալիպեանների պէս հակառակորդների դէմ կուելը, որոնք իրական ոյժ ունէին և ընդիմադրելու կարողութիւն թէ փողով և թէ բռունցքով:

Նալբանդեանի այդ երկրորդ ճանապարհորդութիւնը դէպի Նւրսպա մի առանձին նշանակալից երևոյթ է, նրա աշխարհայեացքը ամբողջականօրէն հասկանալու համար կարևոր է ըստ ինքեան:

Ոմանք այդ ճանապարհորդութիւնը համարում են իր-

ըն մի փոխանցման կէտ ազգութեան հրապարակախօսի աշխարհայեցողութեան նկատմամբ, իբր թէ այդ ճանապարհորդութիւնը եղել է խթան ու առիթ Միք. Նալբանդեանի ազգայնական հայեցողութիւնը փոխարինելու շորրորդ դասակարգի հայեցողութեամբ կամ սօցիալիզմով, ու Նալբանդեանին անւանում են ոչ թէ ազգութեան հրապարակախօս, որ է իրապէս, այլ «սօցիալիստ հրապարակախօս»:

Որքան ճիշտ է այդ:

Թէ առաջին և թէ երկրորդ ճանապարհորդութեան ժամանակ դէպի արտասահման Նալբանդեանը բացի յատուկ և մասնակի շարժառիթներից ունէր և ընդհանուր նպատակ—լրացնել իւր ուսման թերին, զբաղել ինքնակրթութեամբ, ընդարձակել իւր մտաւոր հորիզոնն ու աշխարհայեացքը: Թէ առաջին և թէ երկրորդ ճանապարհորդութեան միջոցին նա ուսումնասիրում էր երոպական էէտները, Առաջին անգամ նա դնացել էր Բժշկելու, բայց արտասահմանեան կուրօրտում բուժելու համար նա մնաց միայն մի ամիս, իսկ մնացեալ ժամանակը նա նւիրեց շրջակայութեան, այցելեց Վիննա, Ռերլին, Փարիզ, Լոնդոն և Վիննետիկ: Երկրորդ ճանապարհորդութեան յատուկ նպատակը հնդկական գումարների յետ ստանալն էր, բայց և այնպէս Նալբանդեանը ժամանակ դառաւ մնալ Եւրոպայում Կալկաթայից վերադառնալուց յետոյ մօտ կէս տարի նա շրջադաշտում է այլ երկրներում, այցելում է Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Դերմանիայի մայրաքաղաքները: Թէ առաջին և թէ երկրորդ ճանապարհորդութեան ընդհանուր նպատակը մեզ յայտնի է: Դեռ 1859 թ. արտասահմանից գրած իւր յիշատակարանում Նալբանդեանը խօստովանում է, որ նա վեց ամիս արտասահմանում մնալով ծանօթացել է «շատ տառապան հոգու տէր մարդերի հետ, որոնք պարտաւոր էին կամ իրանց ազգային գործերով, կամ ընդ-

հանուր մարդկութեան գործերով», նրա մտաւոր հետաքրքրութիւնների մասին մի դադափար կազմելու համար բաւական է յիշել, որ այդ միջոցում նա գրեց «Ազատն Աստուածը», «Մեր հայրենիքը» և այլն: Երկրորդ ճանապարհորդութիւնը Նալբանդեանի մտաւոր զարգացման տեսակէտով աւելի յդի էր հետևանքներով: Նա 1862 թ. յունւարի 20-ից սկսած մնալով Եւրոպայում և կապեր հաստատելով այլ և այլ անձերի հետ, որոնք «պարապած էին կամ իրանց ազգային գործերով, կամ ընդհանուր մարդկութեան գործերով», իւր մտաւոր հետաքրքրութիւնները կենդրոնացնում է յայտնի «Երկրագործութիւն» մէջ, որտեղ իւր հայեացքներն է պարզում, թէպէտև միջին կերպով ազգութեան և դասակարգի մասին և թւում է, թէ դարձնում է իրեն իդէօլօգ շորորդ դասակարգի կամ, ինչպէս ասում են, «սօցիալիստ հրապարակախօս»:

Մեզ հարկաւոր է մի փոքր կանգ առնել այս խնդրի վրայ՝ յետոյ աւելի մանրամասն քննութեան առնելու պայմանով:

Մեզանում, ասես, այն կարծիքն է տիրում, որ մարդ հեշտութեամբ կարող է դառնալ այս կամ այն հասարակական խմբակցութեան շահերի պաշտպան, իդէօլօգ, եթէ մինչև անգամ ներհակ էլ լինէին այդ խմբակցութիւնները, այդ շահերը: Բայց բանը այդպէս հեշտութեամբ չի կատարւում, չի իրագործւում, ինչպէս հեշտութեամբ ասում ու յայտարարւում է:

Նալբանդեանը համարեա թէ իւր կեանքի վերջալոյսին անցաւ Եւրոպա երկրորդ անգամ:

Այդ ժամանակ նրա աշխարհայեացքն արդէն ամրապէս կերպարանաւորւած ու կազմակերպւած էր, և եթէ հարկաւոր է ասել, աւելի բիւրեղացաւ և վերջնականօրէն ձևակերպեց արտասահմանում:

Նրա նոր թէօրիական համակրանքները չ'կարողացան ամ-

բողջապէս բռնել հին համակրանքների տեղը և ազգութեան հրապարակախօսը մնաց այն, ինչ որ և՛ էր ճամբորդութիւնից առաջ:

Սակայն մի քանի արտաքին ու ձևական հանգամանքներ կան, որոնք թիւրիմացութիւնների և շփոթութիւնների առիթ են տալիս: Մենք պէտք է տեսնենք դրանց և վերջնականապէս համոզենք մեր առածին ու պնդածին,

Երկրորդ անգամայ ճամբորդութիւնն այն կողմից նշանաւոր եղաւ, որ Միք. Նալբանդեանը ծանօթացաւ և մտերմական կապեր հաստատեց ռուս քաղաքական գործիչների հետ, ինչպէս օրինակ Բակունին, Գերցէն, Օգարև և այլն: Սակայն այդ մարդկանց հետ ծանօթացող Նալբանդեանը արդէն իւր քաղաքական համոզումներն ունէր, որ նա ուժղնօրէն արտայայտել էր Կ. Պօլսում, երբ այնտեղ սահմանադրական շարժումներ տեղի ունէին և որոնց նա հանդիպեց ճանապարհին, նախ քան Եւրոպական մայրաքաղաքներ մտնելը: Նա նպաստում է այդտեղ սահմանադրութեան կուսակիցներին թէ խօսքով և թէ գործով: Հայկական կիանքի մէջ էլ նա պաշտպանում է դեմօկրատիայի շահերը, ջատագով է հանդիսանում ընդհանուր ժողովրդավարական սկզբունքների և պայքարում կղերականութեան ոտնձգումների դէմ յայտնի «Պօղոսեան և Ապօղոսեան» խնդրում, որի մասին նա մանրամասն գրել է իւր «Երկու տող» բրօշխւրում:

Բայց և այնպէս չի կարելի ուրանալ այն մասնակի ազդեցութիւնը, որ ունեցան ռուս քաղաքական յայտնի գործիչները Նալբանդեանի վրայ: Նրանց կողմից դէպի ազգութեան հրապարակախօսը տաժած ջերմ և համակրական զգացումները պարզ նշան են այդ բանին, որ և հաստատում է «Երկրագործութիւն» գրւածքով, որտեղ արձագանքները կան թէ Գերցէնի որոշ հայեացքների և թէ բակունիզմի:

Ինչպէս յայտնի է, ռուս վերոյիշեալ քաղաքական գործիչներէ հետ ունեցած կապերը աննկատելի չմնացին կառավարութեան կողմից։ Եւ երբ Նալբանդեանը վերադարձաւ իւր հայրենի Նոր-Նախիջևանը, նրան ընկնցին և նստեցրին Պետրօպոլսկի բերդում, ուր մի առ ժամանակ մնալուց յետոյ ենթարկեց սենատի հետեւալ վրձուին։ «Պետերբուրգի համալսարանի կանդիտատ Միքայէլ Նալբանդեանին՝ համարելով իբրեւ մեղսակից Լօնդօնի պրօպագանդիստների մտածմունքներին, իբրեւ մասնակից Լօնդօնի արգելւած հրատարակութիւնները Ռուսաստանում տարածելու գործին և իբրեւ ձգտող հարաւային Ռուսաստանում ու հայերի մէջ հակակառավարչական շարժում առաջացնելուն, թողնել խիստ հակողութեան տակ և ապա, ինչպէս անվստահելի անձնաւորութիւն, ներկայացնել ներքին գործերի մինիստրին՝ խիստ հակողութեան տակ արտօրելու նրան Ռուսաստանի հեռաւոր նահանգներից մէկում» (տե՛ս Ա.-Դօ. «Մ. Նալբանդեանի կեանքի հետաքրքիր մի էջը և Բակունինի նրան գրած նամակները» եր 31),

Եւ իսկապէս Միք. Նալբանդեանը կարողացել էր զրաւել Գերցէնի և Բակունինի և սրանց կուսակիցների սէրն ու համակրանքը։ Զնորհիւ Միխ. Լէմկէի մենք հնարաւորութիւն ունենք փաստելով այդ հաստատել՝ այն նամակների հիման վրայ, որ հրատարակել է նա „Былое“ ամսագրում. (ձեռքի տակ չունենալով այժմ այդ ամսագիրը՝ մենք կօգտուինք պ. Ա.-Դօ-ի թարգմանութիւնից)։

Գերցէնը 1862 թ. յունիսի 8-ին ռուս մի յեղափոխականի ուղղած նամակում Նալբանդեանի մասին յայտնում է շատ նպաստաւոր կարծիք՝ նրան անւանելով «մսկի՝ մարդ և մինչև սրբութիւնը անմեղ, առանց շահախնդրութիւնների գործին նւիրւած մարդ»։

Լաւ կարծիք ունէր ազգութեան հրապարակախօսի

մասին նաև Բակունինը, Նոյն թւին և Նոյն ամսին իւր կնոջ գրած մի նամակում այդ քաղաքական գործիչը Նալբանդեանի մասին հետևեալն է ասում. «Դու մօտիկից ծանօթացիր Նալբանդեանի հետ, փայփայիր նրան, նա ոսկի մարդ է. նա հեղի է և անձնէր մարդ, Ես կարծում եմ, զու առաջին հայեացքից կ'սիրես նրան, Օրինակ, այլ բան է Ի. Ս. Տուրգինևը. նա նոյնպէս բարի է, խելօք, սիրալիւր, բայց նրա մէջ չ'կայ այն անմեղ պարզութիւնը, ինչ որ Նալբանդեանի մէջ, որը զերպագանցում է ոչ խելքով, այլ սրտով, թէև, ինչպէս իսկական հայ, նա շատ խորամանկ է, երբ հարկաւոր է այդ»:

Մի ուրիշ անդեկութիւնից էլ երևում է, որ Նալբանդեանը «վայելում էր Լօնդօնի ռուսների լիակատար յարգանքը» (ibid., եր. 14-15),

Եթէ ի նկատի առնենք Ղ. Աղայեանի կարծիքը Նալբանդեանի բնաւորութեան մասին, որ յիշատակեցինք վերևում, մասամբ մեզ համար կպարզւի ռուս քաղաքական գործիչների դէպի նրա բնաւորութիւնը տածած յարգանքն ու համակրութիւնը:

Սակայն քաղաքական գործիչների սէրը վայելելու համար զեռ բաւական չէ լաւ մարդ լինել, համակրելի բընաւորութիւն ունենալ. Այդ դէպքում խոշոր նշանակութիւն ունի համամիտ, համախոհ լինելու յատկութիւնը:

Մենք ասել ենք և զեռ կտեսնենք, որ այդպիսի համախոհութիւն գոյութիւն ունէր:

Բացի վերջին հանդաժանքից յիշեալ սէրը կարող էր ամրապնդուի նաև գործի կապերով և ոչ միայն մտքի, Նալբանդեանը գործնական մարդ էր և նրան երբէք չէր կարող բաւարարել թէօրիական հետաքրքրութիւնը. Քիչ վերև մենք նկատեցինք, որ նրա ճանապարհորդութիւնները դէպի Եւրոպա բացի մասնակի նպատակներից (բուժումն և կտակը), ունէին և ընդհանուր նպատակ—ձեռք բերել կա-

նոնաւոր զարգացում, լայնացնել մտաւոր հորիզոնը։ Դա յայտնի էր նախ քան Լէմկէի յիշեալ փաստաթղթերի հանդէս բերելը, բայց վերջիններս հնարաւորութիւն են տալիս պնդելու, որ երկրորդ ճանապարհորդութեան միջոցին Միք. Նալբանդեանը Կ. Պօլսում անդամ էր դարձել մի խմբակցութեան, որ նպատակ ունէր հայկական ազատագրութիւնը յաջողեցնելու ապստամբութեան միջոցով՝ նախապէս պատրաստելով ժողովուրդը, զինելով և այլն։ Այդ բանին ապացոյց կարող է ծառայել «Մեղուի» խմբագիր Սևաճանի Կ. Պօլսից գրած այն նամակը, որ խուզարկութեան ժամանակ գտնւել է Նալբանդեանի մօտ և որը՝ չնայած իւր ծածկազրութեան, մի յեղափոխական ընկերակցութեան և ձեռնարկութեան մասին զեկուցումի տպաւորութիւն է գործում։ Այդպիսի մի ձեռնարկութեան համար օտարազգի քաղաքական գործիչների օժանդակութիւնը, ինչպէս երևում է. անկարելի էր համարում Միք. Նալբանդեանը և Ներսիսյանը նրա երկար մնալն ու մտերմական կապեր հաստատելը յայտնի գոյն ունեցող գործիչների հետ ինքն ըստ ինքեան պարզւում են իրենց նպատակով, մանաւանդ որ ռուս քաղաքական գործիչների ծածկազրութեան մէջ Նալբանդեանը մտցնել էր տւել և «Հայաստան» բառը։

Բայց ի հարկէ, այդ բոլորը մեզ այստեղ չի հետաքրքրում հայկական ազատագրութեան կամ, ինչպէս ասում են, Հայոց հարցի պատմութեան տեսակէտից, այլ Նալբանդեանի աշխարհայեացքի բնոյթագծման կողմից՝ պարզաբանելու համար այն հարցը, թէ ազգային հրապարակախօսի հասարակահայեցողութեան մէջ արդեօք մի ճեղքւած առաջացրեց նրա համակրանքը դէպի ռուս քաղաքական գործիչները։

Հարցը մենք շատ պարզ էինք դրել. ազգութեան

հրապարակախօսը դարձաւ «սօցիալիստ հրապարակա-
խօս» թէ ոչ:

Ու այդ հարցի պատասխանը տալու համար ձեռքի
տակ ունեցած մեր տեղեկութիւնները մեզ թւում են
բաւարար:

Կարիք չենք զգում այստեղ բացատրելու սօցիալիզմի
էութիւնը. յիշատակենք այսքանը, որ այդ վարդապետու-
թիւնը ժխտում է մասնաւոր սեպհականութիւնը աշխատա-
ւորութեան կազմակերպւած կուլի միջոցով: Մեաճեանի յի-
շեալ նամակից կարելի է ենթադրաբար եզրակացնել, որ
Միք. Նալբանդեանը մասնակցութիւն ունէր իտալական
յայտնի հայրենասէր Մաձինիի քաղաքական գործունէու-
թեան մէջ, ունենալով նրա հետ նամակագրութիւն: Պարզ
է, որ նրա յաջաբերութիւնները Մաձինիի հետ մի նպա-
տակ միայն ունէին—հայոց ազգային դատը: Իսկ եթէ են-
թադրելու լինենք, որ Նալբանդեանը բացի հայկական դա-
տից այլ համակրանքներով էր կապւած յայտնի հայրենա-
սիրի հետ, այն ժամանակ հարկաւոր կ'լինի յիշատակել
հետեւեալը. 1834 թւականին Մաձինի կազմակերպեց «Ների-
տասարգ Գերմանիան, Իտալիան, Լեհաստանը, Փրանսիան
և Զւեցարիան» Այդ դաշնակցութեան մասին մի հետաքրք-
րական կարծիք է յայտնում Փ Մերինգը. «Ներիտասարգ
Ներոպան զերծ էր սօցիալիստական տենդենցներից, որ
հասկանալի է ինքնին, որովհետեւ նրա գլուխն էր կանգ-
նած Մաձինին: Ներայրութեան այն ակտի մէջ, որ հրա-
տարակւած է 1834 թ. ապրիլին, ազատութիւնը, եղբայրութիւ-
նը և մարդասիրութիւնը անւանւած են այն եռակի անխորտա-
կելի յաւելեժական տարրերը, որոնք միայն կարող են տանել
դէպի սօցիալական խնդիրների լուծումը միւս ակտի մէջ
մինչև անդամ խօսուում է սեպհականութեան սրբութեան
մասին» (տե՛ս ֆ. Мерингъ. «Исторія германской с.-д.»,
հր. 94, հատ. I):

Այդպէս ուրեմն ազգութեան հրապարակախօսը Մա-
ձինիի հետ մօտիկանալով՝ իւր հիմնական աշխարհայեաց-
քը փոփոխելու ոչ մի հարկադրանքի մէջ չ'ալիտի գտնւէր,
Ընդհակառակը, այն աւելի ևս պէտք է շեշտւէր՝ հարազատ
հասարակահայեցողութեան միջավայրի մէջ մտնելով:

Գերցէնի հետ ունեցած ծանօթութիւնն ևս չէր կա-
րող շօշափել Միք. Նալբանդեանի «հաւատոյ հանգանա-
կի» հիմունքները:

Պրօֆ. Օւսիանիկօ-Վուլիկովսկին յաջող կերպով մեր-
կացրել է Գերցէնի աշխարհայեացքի էութիւնը՝ ցուցնե-
լով այն, որպէս ռուս ազգութեան շահերի ջատագովում
կամ հրապարակախօսութիւն: Մակայի Գերցէնի տղգային
իդէօլօգիան ունէր առանձնայատկութիւններ, որոնք մի
«կորած և խեղճ» ազգութեան հրապարակախօսի աչքում
կարող էին ստանալ հրապուրելու ոյժ. դա նրա տղգային
հրապարակախօսութեան հետևողական և շեշտաւած դիմօ-
կրատիական բնաւորութիւնն էր. Գերցէնի նացիօնալիզմը,
ինչպէս նկատում է յիշեալ պրօֆեսօրը, յետադիմական
բնոյթ չէր կրում. «Նա երբէք չէր և չէր կարող լինել կօն-
սերւատիւ և չէր ներփակում իւր մէջ, սաղմի ձևով անդամ,
ոչինչ յետադիմական տարրեր. դա յառաջադիմական, բն-
նողական և ազատագրական նացիօնալիզմ էր. նա աչքի
էր ընկնում սուր արտայայտւած դիմօկրատիական ուղ-
ղութեամբ և զուգակցւում էր ևրոպական սօցիալիզմի գա-
ղափարներին այն ձևում, որի մէջ նրանք ձուլւել են 40-
ական թւականներին. Գերցէնի նացիօնալիզմը դօկտրինա
չէր և չէր պարունակում իւր մէջ ոչինչ դօկտրինեօրական,
դօկմատիքական. դա եթէ կարելի է այսպէս արտայայտել,
«նատուրէլ», հոգեբանական նացիօնալիզմ էր, դա խորապէս
արմատացած էր Գերցէնի բնաւորութեան մէջ, աննշմա-
րելի հանգոյցներով կցորդւելով նրա մտքի և ձիրքի առանձ-
նայատկութիւններին. Ազգային զգացմունքը միշտ բաւա-

կան ցայտուն էր Գերցէնի մէջ (ինչպէս երևում է այդ, ի միջի այլոց, նրա յիշատակարանից), բայց այդ ցայտունութեամբ հանդերձ՝ նա չէր դառնում նացիօնալիզմ, քանի դեռ Գերցէնը ապրում էր Ռուսաստանում։ Այդ զգացմունքն արտասահմանում շեշտուեց, դարձաւ աւելի պայծառ, աւելի գործունեայ, աւելի հարկադրական և, վերջապէս, հասաւ լարման այն աստիճանին, երբ իւրաքանչիւր զգացմունք բանականութեան մէջ արտայայտուում է իբրեւ միտք, իբրեւ գաղափար։ Գերցէնի սօցիալիզմն էլ զգացմունքի ծնունդ էր. նա արդիւնք էր, ինչպէս ասում է նոյն հեղինակը, այն ազալական կարեկցութեան և համակրանքին, որ մի ժամանակ ռուս կրթւած պօմէշչիկներն ունէին դէպի «ժողովուրդը»։ Այդ զգացմունքը առաջ էր եկած լուսաւոր դարի գաղափարների ազդեցութեան տակ, մանաւանդ XIX դարասկզբի ռօմանտիզմի և ուտօպիստների շնորհիւ։ Գերցէնի յիշողութիւններից երևում է—ասում է Օվսիանիկօ-Վուլիկովսկին,—[Ժէ ինչպիսի թովչութեամբ էին ազդում Սէն-Սիմոնի գաղափարները երիտասարդ մտքերի վրայ, Դրանք ընդունւում էին իբրեւ մի տեսակ յայտնութիւն, ինչպէս նոր աւիտարան։ Սօցիալական ուտօպիան հանդիսանում էր - աւանձնապէս Գերցէնի մօտ - ոչ այնքան իբրեւ մտքի նւաճման արդիւնք, որքան իբրեւ զպրոց այլասիրական զգացմունքի դաստիարակման համար, այդ զգացմունքը նրա մէջ, ինչպէս և Օգարինի մէջ, ստացաւ հոգեբանօրէն-կրօնական տրամադրութեան բնոյթ, եւ մինչև իւր կեանքի վերջին օրերը նա մնաց իւր սօցիալիստական հայեացքների մէջ այդ հոգեբանօրէն-կրօնական դրոշմի տակ, — և ահա թէ ինչու նա չկարողացաւ հետևող դառնալ Կարլ Մարքսի բացիօնէլ, գիտական և տնտեսական սօցիալիզմի, և մնաց կրօնական սօցիալիստական մտքի զարգացման փոխանցման այն շրջանում, երբ վերջինս գաղաբելով ուտօպիա լինելուց, տակաւին հանդիսանում էր իբրեւ մի յե-

դափոխական մոտորմունք, զգացմունքների զեղում, ջերմ բողբոջ, նոր «հաւատքի» բարոյական «խորհրդանշան».— Այդպիսով Գերցէնի սօցիալիզմի և նացիօնալիզմի միջև նկատուում է մի ինչ որ հոգեբանական ազդակցութիւն, նրանք երկուսն էլ յայտնի զգացմունքներից բղխող իդէօլօգիաներ էին։ Եւ հէնց այդ զգացմունքների մէջ կար մի ինչ որ ընդհանուր բան, որ մօտիկացնում էր նրանց. դա հէնց այն է, որ կարելի է անւանել մարդասէր աղայի սենտիմենտալ ձգտումը դէպի հայրենի մասսան։ Ուստի և Գերցէնի ռուսական նացիօնալիզմը ստացաւ դեմօկրատիական և ժողովրդական ուղղութիւն, իսկ նրա սօցիալիզմը ձեակերպւեց իբրև կենդանի համակրանք դէպի արևմտեան եւրոպայի յիդափոխական բանւորութեան շարժումը և, զրա հետ միասին, իբրև մի հակակրանք դէպի արևմտեան եւրոպայի բուրժուազիան, «մեշշանակաւնութիւնը», որ տիրապետում է 1848 թ. յեղափոխութիւնից յետոյ.» (տես Д. Н. Овсяннико-Куликовский. «А. И. Герценъ. Характеристика. Եր 21-2»):

Այս փայլուն բնոյթագծից յետոյ պարզ է, թէ ինչ ուղղութեամբ և որքան պիտի լինէր Գերցէնի ազդեցութիւնը Միքայէլ Նալբանդեանի վրայ։ Իւր կեցութեամբ և մասամբ հոգեբանութեամբ ազդութեան հրապարակախօսը հակապատկեր էր ներկայացնում Գերցէնին։ Ռուս պօմէշչիկի ապահով կացութիւնը նիւթական տեսակէտով մի երազելի դրութիւն էր հանդիսանում Նալբանդեանի համար։ Մենք գիտենք վերջնիս չարքաշ վիճակը, նիւթական զրկանքների ձեռքից նկուելը, իւր կեանքի որոշ մօմենտներին կէս բաղցած, կէս կուշտ ապրելը։ Նրա նամակների մէջ այդ բոլորը պաւլգ կերպով արտայայտուած է. ահա թէ ինչ է զրում մի բարեկամի՝ նկատի առնելով իւր նիւթական անապահովութիւնը և կանոնաւոր ու յարատեւ բուժւելու անհնարինութիւնը. «Ես ինքս զգլած եմ իմ զրու-

թիւնից, ուրեմն ինչու ուրիշներին ևս զգւանք և ձանձրութիւն պատճառեմ. դուք լաւ գիտէք, որ միմիայն վերջին աստիճանի նեղութիւնը կարող է ինձ քեզան բանալ տալ... Բժշկութիւնը ինձ ոչ թէ միայն ատելի չէ, այլ և դորանից ատելի սիրելի բան չունիմ, սակայն համաձայնիւր ինքը, որ հնար չունէի շարունակել. ինչ առնէի, որ բարին տայի պուխս, մտածիւր ինքդ և յետոյ դատապարտէ...»։ Մի այլ նամակում յիշատակելով կամ, աւելի ճիշտ, ակնարկելով, որ ինքը ձրիարար է աշխատում ազգի համար՝ դրում է հետեւալ թունաւոր տողերը. «Գրիչս պիտի կոտրեմ և ձգեմ, միւս անգամ հայոց ազգի անունը տւած ժամանակները ևս պիտի սիրտս խառնէի և փսխելիքս դայ. ահա, եղբայր, այժմ իմ դրութիւնը և յուսահատութեան չափը. Ափսոս ինձ, որ ես երեւցայ հայերի մէջ, մի այլ ազգի մէջ երբէք այս վիճակում դտանելու չէի ես, անտէր և անօգնական, միմիայն յուսալով նախախնամութեան վերայ, որ կերակրում է ճնճղուկները. Սիրտս արիւնի ծով է, բայց այնքան հոգու զօրութիւն ունիմ, որ ոչ ոք չէ կարող իմ դրութիւնը կարգալ երեսիս վերայ... Որպէս ապրուստի ճանապարհ, ես պիտոյ է լինէի կանդիտատ և զնուսեմ Պետերբուրգ մնալ մի բանի ամիս ու քննութիւն տալ. իմ ամենայն բանը այսպէս պատեւազմով պիտի լինի...» (տես Ե. Շահազիզ «Մ. Ղ. Նալբանդեանց», կենսագրութիւն, եր. 85 և 90)։

Ուրեմն, Նալբանդեանի համակրութիւնը չէր կարող «մարդասէր աղայի» ուշադիր վերաբերմունք լինել «ղէպի հայրենի մասսան»։ Նա աղա չէր, նրա նիւթական կացութիւնը չէր կարող նրան «սանտիմոնտալ» պոմպոզիկի հոգեկան զրութեան մէջ զնել. նրա հոգուն մօտ պիտի լինէր միայն Գերցէնի նացիօնալիզմը, որ արտայայտուում էր իւր «սրութեամբ», «փայլով», «զործօնութեամբ» և «հարկադրականութեամբ»։ Ազգութեան հրապարակախօսը հոգեբանական

ազգակցութեան, մօտիկութեան հնարաւորութիւն պիտի տեսնէր իւր մէջ ռուս ազգասէրի նկատմամբ: Դրանով պիտի բացատրել այն սիրազին վերաբերմունքը, որ ցոյց է տալիս նրան Գերցէնը իւր նամակագրութեան մէջ: Վերջնիս համար սօցիալիզմը հոգեբանական տեսակէտով հիմնաւարիս չէր ներկայացնում. նրա համար այդպիսի դեր կատարում էր նացիօնալիզմը: Ճիշտ այդպէս է դրութիւնը նաև Միք. Նալբանդեանի մօտ: Սակայն վերջինս չէր կարող տաժել դէպի բուրժուական, դէպի «մեշտանականութիւնը», այն արեստօկրատական ատելութիւնը, որ ունէր Գերցէնը իբրև առաջին կարգի ազնւական: Եւ այսպէս կացութեան և մտածութեան այդ տարբերութիւններն ու նմանութիւնները վերջ ի վերջոյ չէին կարող և չունեցան էլ այն ոյժը, որ դարձնէին Միք. Նալբանդեանին համոզւած «սօցիալիստ-հրապարակախօս». Գերցէնի հետ ունեցած յարաբերութիւնը աւելի ևս շեշտում է նրա ազգասիրութիւնը, և այն համակրանքը, որ նրա մտաւոր հետաքրքրութեան սահմանում առաջ էր եկել դէպի աշխատաւորութիւնը, ազգասիրութեան հիմնական և ուժեղ զգացմունքի հարկադրութեամբ մի փոքր ընդդիմութիւնից յետոյ դուրս է մղւում և ազգութեան հրապարակախօսը ի վերջոյ մնում է այն, ինչ որ էր նախ քան նրա գայթակղելը այդ համակրանքով: Նալբանդեանի ազգասիրութիւնը աւելի ևս զիտակցական և բիւրեղացած է դառնում Գերցէնի ազգեցութեամբ, ինչպէս կ'տեսնենք «Նրկրազօրծութեան» թուուցիկ քննութեան ժամանակ: Հետևապէս ազգութեան հրապարակախօսի աշխարհայեացքը փոխանցման չի ենթարկւել Գերցէնի ազգեցութեամբ և չէր էլ կարող ենթարկւել:

Նոյնը պիտի ասել և Բակունինի ազգեցութեան մասին: Անարխիստական աշխարհայեացքի հիմնադիրներից մէկն է համարւում այդ քաղաքական գործիչը: Հսկայա-

կան կամքի ոյժ և մտաւոր բարձր զարգացում ունենալով՝ շատ պարզ է, որ նա մօտիկանալով նալրանդեանի հետ՝ պէտք է նրա վրայ ազդէր և իրօք ազդել էլ է։ Այն մարդիկ, որոնք հեշտութեամբ սօցիալիստ են անւանում նալրանդեանին հիմնելով «Երկրագործութեան» վրայ, նոյն հեշտութեամբ կարող էին նրան անարխիստ անւանել, և ոչ մի դժւարութիւն չկայ այդ բանն ապացուցանել՝ մի բանի ցիտատներ դուրս բերելով այդ գրւածքից, որոնք բառացի կերպով Բակունինի անարխիստական աշխարհայեացիի արձագանքներն են ներկայացնում ըստ ինքեան։ Աւել բան հարկաւոր չէ. բաւական է կողք կողքի դնել Բակունինի և նալրանդեանի հայեացքները բազաբակա-նութեան մասին։

Ահա թէ ինչ էր դրում անարխիստ Բակունինը 1848 թիւին. «Պարլամենտական կեանքի, ասսամբլէյների, սահմանադիր ժողովների և այլն ժամանակն անցաւ. եթէ ամեն մէկը ուզենայ անկեղծ լինել, պիտի խոստովանի, որ նրան այլևս չեն հետաքրքրում կամ լոկ հաւատացնում է իրեն, որ իրեն հետաքրքրում են այդ հնացեալ ձևերը։ Նս չեմ հաւատում սահմանադրութեան և օրէնքներին. լաւագոյն սահմանադրութիւնը չէր կարող ինձ բաւականացնել։ Մեզ հարկաւոր է մի այլ բան. յարձակում և կեանք և նոր, առանց օրէնքների, ուրեմն եւ ազատ աշխարհ» (տես. М. Бакунинъ «Федерализмъ, социализмъ и антитеологизмъ» հր. 5, նոյնպէս և 10 և 12)։

Նման նօտաներ կարելի է գտնել նաև նալրանդեանի «Երկրագործութեան» մէջ։ Նա հակադրում է Անգլիայի «ազատ օրէնսդրութիւնը» նրա «տնտեսական գերութեան» հետ և յայտարարում է «հայրենիքի փրկութեան» բոլոր կոչերը և դրանց հետևող պատերազմները «կոպիտ և խոշոր հեղեղանք»։ Նա անջատում է և հակադրում տէրութեան, այսինքն պետութեան շահերը ժողովրդի շահերին, պի

տութեան զարգացումն ու հարստութիւնը - ժողովրդի կամ ինչպէս ինքն է ասում, „ազգի“ զարգացմանը և հարստութեանը. Բակունինի պէս Նալբանդեանն ևս Պրուդոնի ազդեցութեան տակ է գտնւում, նրա պէս ինքն էլ երկրագործութիւնը միակ փրկարար հիմունքն է համարում ժողովուրդներին համար... (Հմտ. Բակունինի յիշեալ գրւածքի 20-21, 24, 28 և 32 երեսները Նալբանդեանի „երկրագործութեան“ 312-313, 315-316, 326-327 և 333-335 (Պրուդոնի փողի տեսութեան արձագանքն է). „Ներկերը“ II հ.):

Սակայն այդ բոլորը, ի հարկէ, մեզ երբէք չէին կարող հնարաւորութիւն ընձեռել Նալբանդեանին անարխիստ համարելու. Ինչպէս այդ, այնպէս և Գերցէնի ազդեցութիւնը նրան չ'դարձրին ոչ անարխիստ և ոչ սօցիալիստ այլ աւելի շեշտեցին նրա ազդասիրական աշխարհայեացքը. Նոյնը պէտք է շեշտել առաւելապէս Բակունինի անարխիզմի մասին. Ինչ էլ որ լինի սրա անարխիզմը, այնուամենայնիւ պարզ է, որ այդ քաղաքական խոշոր գործիչը չ'կարողացաւ ազատագրւել ազգայնական աշխարհայեացքից. Առհասարակ անարխիզմը իւր ըստ երևոյթին ծայրայեղ պնդումներով վերջ ի վերջոյ յանգում է դիմօկրատիզմի. կազմակերպած կուի, դասակարգային հետեողական պայքարի ընդունակ չ'լինելով և միշտ կոչ անելով մարդկանց դիտակցութեան փրկարար դերի վրայ, միշտ նկատի առնելով մարդը, որպէս մարդ, իւր մենաւորութեան մէջ՝ կտրւած հասարակական որևէ կապերից — անարխիզմը իւր ազմկարար գոչումներից յետոյ միշտ հաշտւում է տւած դրութեան հետ և սրբագործում իւր աշխարհայեացքով և դործելակերպով մեղշանական հասարակարգի հիմունքները — մասնաւոր սեպհականութիւնը և աւտօրիտար մտածողութիւնը. Եւ զարմանալի չէ, որ Բակունինը ընդունում է ազգայնութիւնը, որպէս այդպիսին, և տրամադրութիւն

չի ցոյց տալիս նրան ժխտելու՝ Ուրեմն այս դէպքում ևս Բակունինի ազդեցութիւնը Նալբանդեանի վրայ պէտք է արտայայտւէր վերջինիս հիմնական աշխարհայեացքը ամրապնդելու կողմից և ոչ թէ բայքայելու և փոփոխելու ուղղութեամբ։

Եւ այսպէս թէ Գերցէնի և թէ Բակունինի ազդեցութիւնները չ'կարողացան առաջացնել Նալբանդեանի մէջ աշխարհայեացքի փոխանցում. նա մնաց ազգութեան նոյն հրապարակախօսը, ինչ որ էր և՛ առաջ, Նրա «Երկրագործութեան» սօցիալիստական և անարխիստական թոյլ տենդենցները ո՛չ մի տրամաբանական կապի մէջ չեն գտնուում նրա ընդհանուր աշխարհայեացքի հետ, ուրեմն և՛ անկարող են որեւէ ուշադրութեան արժանանալ Նալբանդեանին հասկանալու համար։ Վերջ ի վերջոյ դրանք մնում են իրրև եկամուտ հայեացքներ, մտաւոր համակրանքներ, ոչնչի չեն պարտադրում և նրա ազգայնակոյն աշխարհայեացքի մէջ այնպէս են լուծուում և կերպարանափոխուում, որ հետք անգամ չեն թողնում իրենց լինելուրոյն գոյութիւնից նա այդ նոր տեսակէտներով հետաքրքրւում է իւր ազգայնական աշխարհայեացքը աւելի ևս ամրապնդելու, բիւրեղացնելու և անսասան դարձնելու համար. նրա սրբութեան սրբոցը Հայոց ազգն է և ուրիշ ոչինչ, նա՛ չի կարող լինել ո՛չ սօցիալիստ և ո՛չ էլ անարխիստ, այլ կարող է լինել և պիտի մնայ—ազգութեան հրապարակախօս։ Ուստի և մենք «Երկրագործութիւնը» պիտի համարենք իբրև նրա նախկին գրածքների բնական շարունակութիւն, չ'նկատելով այնտեղ ոչ մի փոխանցում ազգայնութիւնից դէպի սօցիալիզմ կամ, աւելի ճիշտ, դեմօկրատիզմից դէպի սօցիալիզմ։

Թերևս Նալբանդեանի «սօցիալիստ հրապարակախօս» անւանողները մասամբ ազատւած լինեն և՛ Ստ. Նազարեանցի 1862 թ. նոյեմբերի 3-ին գրած նամակի այս կտորից

որտեղ ակնարկուում է Միք. Նալբանդեանի մասին հետևեալը. «Միւս հերոսի գործունէութիւնը յիմար անձնապատանութիւն և անձնասէր անբարտաւանութիւն է. 70 միլիօնի առաջըը կտրել, էջի նահատակ դառնալ, ոչ, այդ անհաճոյ է ինձ... գործը ոչինչ հայեացք չունի դէպի մեր ազգը... այլ մի օդից առած ցնորք է խռովութիւն և ապստամբութիւն ձգելու տխմար ամբոխի մէջ» («Երկեր», հատ. I, եր. 24):

Ստ. Նազարեանին իսկապէս սարսափեցնել կարող էր Նալբանդեանի հետևողական լիբերալիզմը, որովհետև «Հիւսիսեասփայլի» խմբավիւրը, ինչպէս ցոյց է տալիս նրա գրական գործունէութիւնը, քաղաքական խնդիրներում շատ չափուոր էր։ Ահա թէ ինչ է պատմում պ. Լէօն նրա մի յօդւածի մասին «Ֆրանսիական ընթերցեայի պատճառքը» յօդւածի մէջ. — ասում է Լէօն, — Նազարեանցի վերաբերմունքը դէպի Ֆրանսիական յեղափոխութիւնը ընդհանրապէս է. Նազարեանցը դուրս է գալիս այստեղ իբրև միապետութեան կողմնակից և հանրապետութեան զաղափարները անւանում է կորստարեր։ Մանաւանդ անխնայ է նա XVIII դարի փիլիսոփաների վերաբերմամբ. էնցիկլոպետիստները, Վօլտերը նրա համար աւելի չարագործներ են, քան մարդկային միտքը լուսաւորողներ։ Այդ ատելութեան մէջ երևան է գալիս հաւատացող բրիտոնեայ Նազարեանցը, որին վրդովում է XVIII դարի փիլիսոփայութեան անհաւատութիւնը։ Եւ այդ վրդովմունքի մէջ Նազարեանցին չի կարելի զանազանել մի հոգևորականից, Յայտնի է, որ յեղափոխութեան դարի մշակած քաղաքական իդէալն այն էր, որ իշխանութիւնը ժողովրդից է բղխում և ոչ Աստծուց։ Նազարեանցը ապստամբւում է և՛ այս մտքի դէմ, ամեն կողմով վնասակար համարելով այդ վարդապետութիւնը» (տես Լէօ. «Ստեփանոս Նազարեանց», հատ. II, եր. 48)։

Քաղաքականութեան մէջ միապետական Նազարեանը կարող էր ազգի համար տնաքանդութիւն համարել նալ-

բանդեանի սահմանադրական հայեացքները, չ'նայած որ երկուսի լիբերալ հայեացքները իրենց հիմքերում մտում էին միևնոյնը։ Դա հասկանալի է ըստ ինքեան։ Այդ ժամանակւոյ Նալբանդեանին է ակնարկում նաև Ղ. Աղայեանը իւր ինքնակենսագրութեան մէջ, որ նա յայլ ևս «համակիր չէր Նալբանդեանի ուղղութեան հետ»։ Դա չի նըշանակում, որ երկու լիբերալները դադարել էին միմեանց հասկանալ, դա, ինչպէս ասացինք, երկուսի քաղաքական հայեացքներին էր վերաբերում և չէր շօշափում լիբերալիզմի սրբութիւն սրբոցը երկուսի համար ևս։ Հետաքրքրական է Աղայեանի կարծիքը և արժէ մէջ բերել։ «Այդ ժամանակ (1865 թ.),—ասում է քանաստեղծը,— ծանօթացայ ես Միքայէլ Նալբանդեանցին, որ ազատութիւն շնորհալ Գեներալ Սուլթանշահի երաշխաւորութեամբ։ Այս մարդուն առաջին անգամ ես տեսել էի Թիֆլիս, ուր եկել էր էջմիածին գնալու համար։ Այդ ժամանակ մենք յաւիշտակեցանք նրա ճարտար հայախօսութեան վրայ։ Գրական լեզուով մենք դեռ ևս թոթովում էինք, այդպէս չէր Նալբանդեանը, նրա լեզուն արդէն կազմակերպւել էր և խօսում էր այնպէս, ինչպէս որ գրում էր։ Իսկ հիմա նրան խօսել արգելել էին բժշկիները։ Թոքախտը մաշել էր նրան և առաջւոյ Նալբանդեանի սուեւրագիծն էր մնացել։ Բայց որքան զարգացել էր մտաւորապէս և որքան յետ թողել իրանից Ս. Նազարեանցին։ Համակիր չէր այլ ևս ոչ նրա լեզւին և ոչ նրա ուղղութեանը, համարելով յետամնաց և պահպանողական։ Նալբանդեանցը աշխարհից կտրւելով՝ չէր կտրւել ժամանակից զրականութիւնից, շարունակ կարգացել էր միայնութեան մէջ և շատ էր մտածել...» (Ղազարոս Աղայեան, իմ կեանքի գլխաւոր դէպքերը, հր. 76)։

Խնդիրը հիմա այն է, թէ՞ Նազարեանի «յետամնաց և պահպանողական» համարող Նալբանդեանը ինչ մտաւոր սնունդ էր առնում և ինչ արժէքներ էր յայտնաբերում

բանտի մէջ, իսկ բանդից դուրս գալուց յետոյ ինչ էր անում իւր տարածայնութիւնը ցոյց տալու համար „Հիւսիսափայլի“ խմբագրի հետ:

Ամենից առաջ նկատենք, որ նախ բան բանդ մտնելը ազգութեան հրապարակախօսը մեծ եռանդով զբաղւած էր Հին Հայաստանի բարտէս տպագրելու գործով: Բանդ մտնելով նա աչքից բաց չ'թողեց ո՛չ իւր սիրեցեալ հայոց ազգը և ո՛չ էլ Հայաստան: Դրան պարզ ապացոյց կարող է ծառայել Ղազար փարպեցու „թղթի“ թարգմանութիւնը յառաջաբանով և ծանօթութիւններով, որտեղ հանդէս է գալիս ազգութեան հրապարակախօսը իւր աշխարհայեացքի ընդ որ կողմերով: Նրա աշխարհայեացքի հիմունքներից մէկը — եկեղեցին ևս դժգոհ չէր կարող մնալ Նալբանդեանից. բանդում նա զբաղւում էր Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութեան համեմատութեամբ բնագրի և յունաց թարգմանութեան հետ, որի համար նա հարկադրւած է լինում սովորելու երբայեցեւէն և յունարէն. Նալբանդեանը եկեղեցին ազգութեան Ֆակտոր էր համարում, նոյն կարծիքի էր և՛ Նազարեանը. «Ազատ հայկական եկեղեցին, ասում է Նազարեանը, — եղել է մշտապէս նեցուկ և փառաւոր, և տխուր անցածում. ազատ հայկական եղեղեցին պիտի լինի և ներկայում մեր ամուր-լուսաւոր ապաւէնը» (տես Լէօ Ստ «Նապտրեան», էր 143, հատ 11):

Իսկ բանդից դուրս գալուց յետոյ զրոււմ է Գաբրիէլ վարդ. Այվազեանի դէմ այն թուղթը, ուրի հետ մենք ծանօթ ենք, և որի տակ Նազարեանը ջուխտ ձեռքով կ'ստորագրէր:

Եւ այսպէս ազգութեան հրապարակախօսը մնաց մինչև իւր կեսանքի վերջը հաւատարիմ իւր դաւանած սկզբունքներին և Նազարեանի հետ միասին հիմնադիր հայկական լիբերալիզմի: Իսկ Այվազեանների դէմ կուսելը երբէք չէր կարող երկու ամուսնների մէջ տարածայնութեան առիթ ծառայել, որովհետև այսպիսի լեզուով խօսել էլ զիտէր նա-

ղարեանք. «Այժմիս արեղայական սերունդը անարժան է մեր յարգութեան և զոցանից—եթէ չ'կամին ուղղել իրենց անձը—այսօր կամ էգուց կ'րաժանուի աղբը, ինչպէս այդ բանը եղած է Նւրուպայի մէջ...» (ibid, եր. 94). Նազարեանը սկզբնապէս շատ լաւ տրամադրւած լինելով դէպի եկեղեցին և հոգեւորականութիւնը՝ մի փոքր փոխում է իւր վերաբերմունքը և զրտ պատճառը գլխաւորապէս այն հալածանքն էր, որ ժամանակակից հոգեւորականութիւնը զբաղուի ունենալով Մատթէոս Կաթողիկոսին արշաւանք էր սկսել «Հիւսիսափայլի» դէմ, մինչև անգամ պահանջելով այրել ամսագրի այն №-ը, ուր նազարեանը գործ էր ածել «Բէֆորմ» բառը հայ եկեղեցու վարչական կազմակերպութեան մասին. Բէֆորմը հասկացել էին Բէֆորմացիա, իսկ նազարեանին հրատարակել լիւթերական՝ Մինչև անգամ «Թիֆլիսի հայերը» արգելք էին դրել նազարեանի և Նալբանդեանի հրատարակութիւնների վրայ. Թիֆլիսի մի հատիկ զբաղաւաճանոցը չէր տարածում նրանց զրբերը. (ibid, եր 46). Այդ նոյն հալածանքի մի արձագանքն է ակնարկում նաև Սմբ. Զահաղիպեանը ասելով՝ «1874 թւին գնալով Խրիմու թերակղզին, տեսել ենք այնտեղ մի ամբաստանութեան տետրակ՝ ուղղած „Հիւսիսափայլի“ խմբագրի դէմ. եթէ արդարադատ իշխանութիւնը լսէր բանասարկութեան յօդածներին, ապա հալածել հարկաւոր էր նազարեանին և ոչ պաշտպանել. բայց, փառք և պարծանք ռուսաց մինիստրներին. ռուսաց մինիստրները հայոց քսուները չեն...» (տես. „Հրապարակախօս ձայն“, եր. 128).

Փառք և պարծանք նազարեանին և Նալբանդեանին, որոնք իրենց աշակերտներով հանդերձ մինչև մեր օրերը մնացին ազգութեան, եկեղեցու և պիտութեան ջերմ-ռանդ երկրպագուներ...

Հրապարակախօսական ստեղծագործութիւն.

Միք. Նալբանդեանի գրական կոչման մասին թէև շատ վէճեր են տեղի ունեցել մեր գրականութեան և մամուլի մէջ, բայց և այնպէս խնդիրը, կարծես, դեռ բաւարար չափով վճռած չի համարուում և շարունակուում են տարբեր և հակասական ընդունակութիւններ վերագրել ազգութեան հրապարակախօսին:

Գրական որևէ ճիւղի մէջ տեական կերպով հանդէս գալը և մինչև կեանքի վերջը ստեղծագործութեան մի ուրոշ տեսակին ծառայելը՝ արտաբոստ միևնոյն գրելակերպը գործածելով, — յաճախ անվիճելի կերպով որոշուում է գրագէտի տաղանդի բնոյթը: Սակայն խնդիրը բոլորովին այլ բնաւորութիւն է ստանում, երբ գրողը ասպարէզ է գալիս գրական մի բանի ճիւղերում, իւր կեանքի ընթացքում թեւակոխում է ստեղծագործութեան մի բանի տեսակներ և արտաբոստ փորձում է այլ և այլ գրելակերպներ: Վէճ է ծագում այդպիսի դէպքում, թէ արդեօք ո՞րն է այդ հեղինակի «բնածին» տաղանդի հիմնական բնոյթը, ստեղծագործութեան այն տիրապետող հունը, որով հոսում են բոլոր գրածները՝ կրելով մի ընդհանուր երանգ, համոզիչ կերպով գրոշմելով հեղինակութիւնների ներքոյ կերպարանքը: 2^է որ ստեղծագործողը, ով որ էլ լինի նա, չի կարող լինել և՛ հրապարակախօս, և բանաստեղծ, և քննադատ, և վիպասան... Ստեղծագործութեան տարբեր բնագաւառներ են դրանք. հասարակագիտական հոգեբանութեան տեսակէտից անհնարին, զժլար մտածելի մի բան է, օրինակ, բանաս-

տեղծական և հրապարակախօսական ստեղծագործութիւնների նոյնացումը, համահաւասար չափով մէկին և՛ բանաստեղծ, և հրապարակախօս կոչելը, որովհետեւ վերջի վերջոյ պիտի համոզուել, որ մէկը եթէ հրապարակախօս է բանաստեղծ լինել չի կարող և ընդհակառակը:

Բայց այդ բոլորը, ասեա, նկատի չի առնուած, երբ հարցը վերաբերուած է նալբանդեանին: Ով որ ծանօթ է, սրա մասին եղած գրական երկերին, նա արդէն տեսած կ'լինի թէ ի՞նչ այլազան տիտղոսների է արժանացած նա, որին մենք ճանաչում ենք միայն և եթ իբրեւ ազգութեան հրապարակախօս:

Նրա մասին խօսող հեղինակներից ոմանք առանց այլ և այլութեան «բանաստեղծ» են համարում նրան, «Բանաստեղծ նալբանդեանը» այս արաւ, այն արաւ և այլն, չ'իշատակելով և ոչ մի բառով, որ այդ «բանաստեղծը» դրականութեան մէջ առաւելապէս ճանաչուած է իբրեւ հրապարակախօս: Միւսները չեն ընդունում, որ նալբանդեանը «բանաստեղծ» է, ընդհակառակը նրանք համոզիչ կերպով փաստաբանում են, որ այդ գրողի ստեղծագործութեան էական ընդթը հրապարակախօսական է, իսկ բանաստեղծութիւնը մեծ մասով նրան չի յաջողուել, իսկ եթէ յաջողւածներն էլ ունի—դրանք չեն փոխում նրա գրական կոչման ընաւորութիւնը: Այդ ճիշտ դիտողութիւնից յետոյ յիշածս մտածողները բացաղբութեան մի ձև են թոյլ տալիս իրենց, որ պարզ կերպով ցոյց է տալիս, որ խնդիրը նրանց համար ևս ըստ ամենայնի պարզ չէ. այդ մասին քիչ յետոյ: Մի երբորդ կարգի դրողներ, ընդունելով որ Միք. Նալբանդեանի բոլոր գրածքների մէջ նկատուում է շնորհք, ձիրք, իսկ այդ գրածքները տարբեր տեսակի են գրականութեան թէօթիայի տեսակէտով—հնարաւոր են համարում նալբանդեանի մասին խօսել մի շարք «իբրեւ'նութիւն»:

«Նալբանդեանը իբրեւ հրապարակախօս», «Նալբանդեանը իբրեւ բանաստեղծ», «Նալբանդեանը իբրեւ

քննադատ՝ և այլն։ Եւ այդ բոլոր յիշերենքը ապացուցանելը հեշտ է ըստ ինքեան. ամեն մի ճիւղից մի կամ երկու յաջող կտոր ցոյց տալ և համապատասխան անւանակոչութիւնը վերջացած է արդէն։

Հարկաւոր է մտքի յստակութիւն մտցնել այդ բաօսի մէջ և տեսնել թէ որտեղից է ծագում հէնց ինքը այդ բաօսը։ Մենք կ'սկսենք վերջին կէտից և ապա կանցնենք առաջին։

Եթէ պարզ լինէր այն հարցը, թէ ինչ է հրապարակախօսութիւնը, այն ժամանակ մէջ տեղից կ'վերանար ինքին հնարաւորութիւնը մէկին կոչել և հրապարակախօս, և՛ բանաստեղծ, և չ'գիտենք ինչ։

Բայց խնդիրն էլ հէնց այդ է, որ մի շարք հասկացողութիւններ մեզանում յստակօրէն չեն ձևակերպւած և թիւրիմացութիւնների տեղիք են տալիս։

Քսան ե հինգ տարուց աւելի գրականութեան գրէթէ բոլոր ճիւղերում աշխատող մի հեղինակ այսպէս է ձևակերպում մեզ հետաքրքրող հարցի — ինչ է հրապարակախօսութիւնը — պատասխանը։

«Հայկական հրապարակախօսութեան հիմքը, — ասում է այդ հեղինակը, — զուեց այն ժամանակ, երբ հայերն էլ հասկացան կեանքի երևոյթները քննադատելու անհրաժեշտութիւնը։ Մեզանում իսկական հրապարակախօսներ հանդիսացան այն անհատները, որոնք, տոգորւած լինելով լայն առաջադիմական հանրամարդկային գաղափարներով, բարձրացրին բողոքի ձայն հայրենի անշարժութեան, համոլութեան դէմ» (տես Լէօ Ստ. Նազարեանց՝ 11 հատ. երես 26)։

Այս տեսակէտով ում չի կարելի հրապարակախօս անւանել. — բոլորին, ովքեր հասկանում են «կեանքի երևոյթները քննադատելու անհրաժեշտութիւնը»։ Իսկ այդպիսիները շատ շատ են. գրականութեան ընդհանուր ճիւղերի տաղանդաւոր և անտաղանդ սպասաւորները հասկանում են

«կեանքի երևոյթները քննադատելու անհրաժեշտութիւնը», ի հարկէ, իւրաքանչիւրը իւր տեսակէտից. հրապարակախօս է և՛ բանաստեղծը, հրապարակախօս է և՛ քննադատը, հրապարակախօս է և՛ վիպասանը, հրապարակախօս է և՛ դրամատուրգը... Այս որոշումը, ինչպէս տեսնում էք, իւր մէջ պարունակում է աւելի լայն բովանդակութիւն, քան հարկաւոր է հրապարակախօսութիւնը բնորոշելու համար: Լէօի որոշման մէջ տեղի է ունեցել, այսպէս ասած, մի տրամաբանական ցատկում: Որոշման առաջին մասում թոյլ տալով իրեն այդպիսի լայն ընդհանրացում, որ ամենքին հրապարակախօս անւանելու պահանջն է յարուցանում, նոյն հեղինակը յետագայ դատողութեամբ մի տարօրինակ սահմանափակում է մտցնում իւր որակման մէջ: Դուրս է գալիս, որ մեղանում «իսկական հրապարակախօս» նրանք միայն կարող էին կոչւել, որոնք «առաջադիմական գաղափարներով են տոգորւած եղել», «բարձրացրել են բողոքի ձայն հայրենի անշարժութեան, հնամուլութեան դէմ»: Ուրիշ խօսքով, իսկական հրապարակախօսները՝ լիբերալներ են կամ մեշտանական դասակարգի իդէօլոգները, որոնց թրւին պատկանում է և՛ Լէօն:

Այդպիսի մի որակում տրամաբանօրէն խախտւում և անհիմն լինելով, ուրեմն և անընդունելի, սխալ է և՛ փաստապէս, չ'համապատասխանելով իրականութեան տւեալներին:

Հրապարակախօսական ստեղծագործութիւնը հասարակագիտական հոգեբանութեան տեսակէտից մի հեփաբըբրական երևոյթ է, պսիխիական մի իրողութիւն, որի քննութիւնը անհրաժեշտ է մեր ներկայ ուսումնասիրութեան համար ազգութեան հրապարակախօսին հասկանալու նըպատակով:

Քաղաքակրթութեան սկիզբը հասարակական համատարր խմբակցութեան զանազանաւորման շրջանն է: Տարբեր խմբակցութիւնների հանդէս գալը համընթաց է նրանց

մէջն տիրող կռիւն, որովհետեւ իւրաքանչիւր մի հասարակական գրուպա մի ամբողջութիւն ներկայացնելով հոգեկան. նիւթական տեսակէտից հակադրուում է միւսին կամ միւսներին թէ իւրեւ պաշտպանւող և՛ թէ իրրեւ յարձակող: Այստեղ մենք չենք մտնի այն վէճի մէջ թէ ինչով են բնորոշուում տարբեր խմբակցութիւնները կամ դասակարգերը, արդեօք իրենց դերով արդիւնաբերութեան մէջ, եկամտի աղբիւրով թէ մի այլ բանով. իրողութիւնը մնում է իրողութիւն, որ գոյութիւն ունեն տարբեր դասակարգեր և ներանց միջն տիրում է շարունակական կռիւ: Այդքանն էլ բաւական է մեր առաջադիր նպատակի համար:

Դասակարգային կռիւ մէջ յօրինւում են տարբեր խմբակցութիւնների բարենայեցողութիւնն ու իրաւահայեցողութիւնը, առաջինը իբրեւ համախմբման, իսկ երկրորդը իբրեւ նւաճման սկզբունք: Խմբակցութեան անդամների միջն ներքին կապը հզօրացնելու կամ ամրապնդելու համար անհրաժեշտ է որակել կոլլեկտիւի և առանձին անդամների փոխ յարաբերութիւնը, իսկ երբ այդ արդէն արւած վերջացած է, այսինքն երբ յօրինւում է որոշ էթիկա, սրա լրացումըն է հանդիսանում կոլլեկտիւի յարաբերութեան որոշումը դէպի մի այլ կոլլեկտիւ:

Իւրաքանչիւր մի դասակարգի անդամ տարբեր չափով է իւր կոլլեկտիւի կեանքով ապրում. մէկը կարող է սահմանափակել ինք իրենով և, այսպէս ասած, ապադասակարգային կեանք վարել, բոլորովին անտարբեր մնալով իւր խմբակցութեան հանուր կեանքի նկատմամբ, մի ուրիշը կընդգրկի իւր կոլլեկտիւը նրա ամբողջութեան մէջ՝ խորապէս գիտակցելով նրա բարոյահայեցողութիւնն ու իրաւահայեցողութիւնը. վերջինս կ'լինի այդ դասակարգի իդէօլօգը կամ հրապարակախօսը: Որքան տարբեր դասակարգեր կան, այնքան էլ տարբեր հրապարակախօսութիւններ գոյութիւն ունին. կայ խոշոր հողատնտեսութեան հրա-

պարակախօսութիւն, կայ բուրժուազեայի հրապարակախօսութիւն, կայ պրօլետարեատի հրապարակախօսութիւն...

Ամեն մի դասակարգի իդէօլօգ առանց այլ և այլի «իսկական» հրապարակախօս է. նա կարող է տողաբար չ'իի-նել «լայն առաջադիմական հանրամարդկային զաղափար-ներով» և այնուամենայնիւ լինել ամենալայն հրապարակախօս. նա կարող է «հայրենի անշարժութեան և' հնամուլութեան դէմ» չ'կուել, այլ սատարող հանդիսանալ հայրենի անշարժութեան և հնամուլութեան—բայց և այնպէս լինել և մնալ ամենամաքուր հրապարակախօսական ստեղծագործութեան ներկայացուցիչ:

Այսպիսով, ուրեմն, Լէօի տուած որոշումն «հայկական հրապարակախօսութեան» մասին չի համապատասխանում իրականութեան տւեալներին. այդ հեղինակի կարծիքն ընդունելով՝ մենք ստիպւած կ'լինենք հետեւեալ սխալ դատողութիւնը տալ. ազատամիտները եղել են (և են) «իսկական հրապարակախօսներ, իսկ սրանց դէմ պայքարող հասարակական այլ խմբակցութիւնների իդէօլօգները—հրապարակախօսներ չեն:

Սակայն ճիշտը այն է, ինչ որ մենք վերև ասացինք:

Այժմ հետաքրքրական է տեսնել, թէ որ խմբակցութեան իդէօլօգն է Միք. Նալբանդեանը և նրա զրական գոծունէութիւնն արդեօք համապատասխանում է մեր նրա մասին տուած որոշման հետ:

Ե. Զահաղիզը, Նալբանդեանի կեանքի նկարագրութեան մէջ առաջ բերելով նրա զրւածքների ցանկը, որից երևում է, որ «հանգուցեալը ձեռնարկել է ամեն փոքր զրական աշխատանքի, զրականութեան համարեա թէ բոլոր ճիւղերի մէջ էլ փորձել է իւր ոյժը», այն ճիշտ կարծիքն է յայտնում, որ նա «ոչ թարգմանիչ է, ոչ կրիտիկոս, ոչ վիպապիր, ոչ բնագէտ, ոչ գիտնական և ոչ, վերջապէս, բանաստեղծ, այլ հրապարակախօս, որովհետև թէ և նա մասնաւոր կերպով յաջողութիւն է գտել բոլոր իւր զրաւոր ձեռնարկութիւնների մէջ, բայց նորա տաղանդը

լայն ասպարէզ է գտել, իւր բոլոր ոյժով արտայայտել է միայն նորա հրապարակախօսական գրւածներում» (Յիշեալ գրւածքը եր. 126-127)։

Մենք ճիշտ անւանեցինք այս կարծիքը միմիայն պայմանական առումով. օրինակ, մենք համաձայն չենք, որ Նալբանդեանը «յաջողութիւն է գտել» թէկուզ «մասնաւոր կերպով» վիպական և բանաստեղծական ստեղծագործութեան մէջ։ Մեր կարծիքով նրա բոլոր երկերն էլ իրենց վրայ կրում են հրապարակախօսական ստեղծագործութեան կնիքը և այնչափ յաջող և սիրելի են համարում, որչափ յաջող և սիրելի է դիտւում նրա հրապարակախօսութիւնը ինքնին։ Եթէ մէկի սրտովն է նրա հրապարակախօսութիւնը, վերջնովս ներկւած, ներշնչւած ու թափանցւած նրա ոտանաւորներն էլ համարում է «բանաստեղծութիւններ» և նրան էլ «բանաստեղծ»։

Այդպիսի մի հանգամանք պատահել է և՛ պ. Ե. Զահագիդի հետ. ինչպէս տեսանք, նա պաշտպանում է այն կարծիքը, որ Նալբանդեանը, ինչ էլ որ «մասնաւոր» յաջողութեամբ գրած լինի, հրապարակախօս է։ Մամուլի մէջ էլ («Տարազ» շաբաթաթերթ, 1900 թ.) նա բանակուհիներով աշխատել է ընդունելի դարձնել իւր այդ ըստ ինքեան ճիշտ կարծիքը. Բայց պ. Զահագիդի հրապարակախօսական ստեղծագործութեան մասին յստակ ըմբռնումն չունենալը առիթ է եղել իւր մի այլ գրւածքում («Խորէն արք. Գալֆայեան և Նալբանդեանի յաղչմիքը») Նալբանդեանին բանաստեղծական ստեղծագործութեան ևս ընդունակ համարելու, չ՛գիտենք «մասնաւոր» թէ մի այլ կերպով։

Ինչ հայեացք ունի պ. Զահագիդ հրապարակախօսական ստեղծագործութեան մասին և որո՞նք են նրա կարծիքով այդօրինակ ստեղծագործութեան տարրերը. «Աշխարհայեացքի լայնութիւն, — ասում է նա, — առաջարկութիւնների նպատակայարմարութիւն, հրապարակի վերայ

և զամ կամ զըւած խնդիրների բազմակողմանի քննութիւն, ժամանակակից հանգամանքներին մօտ ծանօթութիւն, ամենախճճւած խնդիրների մասին պարզաբանութիւն, բազմակողմանի դիտութիւն, դժւար հասկանալի վերացական մըտքերի դիւրամբունելի կերպով բացադրելու և ժողովրդա կանացնելու ընդունակութիւն, սուր գրիչ, անդիմադրելի վաստարանութիւն և ազնիւ, անկաշառք համարձակութիւն — ահա նրա (Նալբանդեանի) զըւածների զլխաւոր յատկութիւնները» (ibid):

Այդ բոլորը պ. Զահազիզ համարում է «այն բոլոր տարրերը, որ յատուկ են հրապարակախօսներին»։ Սակայն հարցը մնում է հարց և պ Զահազիզը չի պարզում մեզ իւր բոլոր պերճախօսութեամբ թէ ինչ է իսկապէս հրապարակախօսական ստեղծագործութիւնը և մենք ինչպէս պէտք է տարբերենք վերջինս գեղագիտական ստեղծագործութիւնից. չէ որ նա Նալբանդեանին վիպագիր և բանաստեղծ չի համարում, սակայն ինչո՞ւ այդպէս, չնայած որ նա «մասնաւոր յաջողութիւն է գտել» թէ իբրեւ այս և թէ իբրեւ այն։

«Յայտնի է,—ասում է պ Զահազիզ,—որ մի ազգի հրապարակախօսը այդ ազգի իւր ժամանակի մտաւոր կեանքի ճիշտ պատկերը, հայելին է. նորա մէջ արտացոլում, պատկերանում են ազգի ժամանակակից կեանքի երևոյթները իրենց բոլոր լու և վատ կողմերով։ Ահա այդ տեսակէտից նայելով և Նալբանդեանի վերայ, կարելի է ասել, որ նորա հրապարակախօսական գործունէութեան մէջ պատկերանում է յիսնական և վաթսրնական թւականների Հայոց կեանքը...» (ibid):

Մենք կ'խնդրէինք այս վերջին նախադասութիւնների մէջ «հրապարակախօս» բառի տեղը դնել «գեղագէտ» բառը. և՛ դա կ'լինէր շատ ճիշտ դատողութիւն գեղագիտական ստեղծագործութեան վերաբերեալ։ Այդպիսի «ընդհանուր տեղիներով» կարելի է բացադրել ամեն ինչ, ըստ էութեան չասելով ոչինչ։

Եւ ալսպէս, պ. Չահագիզի ասածներէ մէջ ճիշտ է միայն մի երկու բառ՝ «հրապարակախօս», որ նա աւելացնում է նալբանդեանի անւանը, բայց թէ ինչո՞ւ է նա հրապարակախօս — մեզ համար մնում է առեղծւած: Զիշտ է և՛ մի այլ բառ՝ «ազգի», որ նա աւելացնում է «հրապարակախօս» բառի վրայ. բայց թէ ի՞նչ իմաստ ունի այդ և ի՞նչով է տարբերւում նալբանդեանը ոչ—ազգի հրապարակախօսներից կամ ազգի բանաստեղծներից դարձեալ մընում է մութ և անհասկանալի ոչ միայն ընթերցողին, այլ և հէնց իրեն, պ. Չահագիզի համար:

Մինքն արդէն ասել ենք, որ հրապարակախօսական ստեղծագործութիւնը հասարակագիտական հոգեբանութեան պսիխիական ֆինսօմէններից մէկն է: Մարդկային հոգու յատկութիւններից մէկն է դա, որ անհրաժեշտօրէն տարբերւում է հէնց այդ հոգու ալ յատկութիւններից: Եմեն բան կարելի է իրար հետ շփոթել առօրեայ կեանքում, սովորական խօսք ու զրոյցի մէջ,—ի հարկէ, առանց մեծ դժբախտութիւններ առաջացնելու, սակայն գիտական մտածողութիւնը իւր պահանջներն ունի, որոնց անհրաժեշտ է նկատի առնել չ'ծնելու համար մտքերի շփոթութիւն, այլ և այլ թիւրիմացութիւններ և «մտաւոր էկօնօմիայի» տեսակէտով ապարդիւն աշխատանք:

Հրապարակախօսական ստեղծագործութեան ամենաէական յատկանիշն է հակադրման ապրումն, մի կոլլեկտիւի հակադրումն միւրի, հետեւապէս պայքարի սկզբունքով տոգորւիլը:

Տարբերիչ մօմենտն այդ է մնացած ստեղծագործութիւններից, բոլոր այլ յատկութիւնները պէտք է համախմբւին զրա շուրջը իրրեւ երկրորդական, երրորդական հանգամանքներ:

Ոչ որ չի ժխտի, որ հրապարակախօսութիւնն աւելի փայլուն կ'լինի, եթէ հրապարակախօսը տիրապետի «սուր գրչի», ունենայ անդիմադրելի փաստաբանութիւն՝ և առհասարակ այն բոլոր յատկութիւնները, որ պերճախօսօրէն

մատնանշել է պ. Չահազիզ, բայց ճիշտ է և՛ այն, որ այդ բոլորը յստակօրէն չեն ցոյց տալիս հրապարակախօսական ստեղծագործութեան էութիւնը և այդ «տարրերից» շատերը չունենալով էլ՝ կարելի է լինել լաւ և իսկական՝ հրապարակախօս:

Իսկ զեղազիտական ստեղծագործութիւնը բոլորովին այլ բնոյթ ունի. Այդ ստեղծագործութեան ամենաէական յատկանիշն է որեւէ կոլլեկտիւի կեանքով տոգորելը, ներշնչւիլը առանց հակադրման և կռիւ ապրումների, եթէ հրապարակախօսութիւնը հոգեբանօրէն երկ-կողմանի բնոյթ ունի, զեղազիտական ստեղծագործութիւնը մի-կողմանի յատկութիւն ունի. Հրապարակախօսը չի կարող ստեղծագործել առանց նկատի ունենալու մի այլ, հակադիր կոլլեկտիւ, որից պաշտպանել կամ որի դէմ յարձակել նրա համար անհրաժեշտ է օդի շափ. Գեղազէտը ներշնչւում է ինքն իրենից — իր կոլլեկտիւից, ապրում է վերջնիս կեանքին ու յոյզերը ինքն իր մէջ առանց կռիւ և հակամարտութեան ապրումների. երկու տեսակի ստեղծագործողներն էլ իրենց կոլլեկտիւի «մտաւոր կեանքի ճիշտ պատկերը, հայելին» են. նոցա մէջ «արտացոլում, պատկերանում են» իրենց կոլլեկտիւի «ժամանակակից կեանքի երևոյթները իրենց բոլոր լաւ և վատ կողմերով»: Ոսկայն երկուսն էլ հասարակազիտական նոյն սնունդն ունենալով՝ տարբեր կերպում են հանդիսարեւում: Օրինակ, «ազգի հրապարակախօսը» կուտւում է իւր կոլտուրական արժէքներով զինւած մի այլ հասարակական խմբակցութեան իդէօլօգների դէմ, որոնք յարձակում են այդ արժէքների վրայ և թոյլ չեն տալիս, որ նրանք կեանքի մէջ արմատանան, բարգաւաճեն և զարգանան, իսկ ազգի գեղազէտը գուրգուրում է այդ արժէքները, «երզում» է նրանց, ընդհանրացնում է զեղեցիկ պատկերների մէջ, կապմակերպում է տւած փորձը, միտքը լայնացնելու, զգացմունքը խորացնելու և կամբը ամրապնդելու համար՝ շաղկապելով իւր կոլլեկտիւի բո-

լոր անդամներին միատեսակ ապրումներով, յարանման լոյզներով:

Ազգային կուլլեկտիւր, որից սնունդ են քաղում թէ հրապարակախօսը եւ թէ գեղագէտը, իւր ամենաէական յատկանիշով ոչ այլ ինչ է, քայց եթէ մի կուլտուրական ամբողջութիւն կամ կապակցութիւն. իւրաքանչիւր դարաշրջանում ազգութիւնը յօրինում է այս կամ այն խմբակցութեան կուլտուրական արժէքների շուրջը:

Վերոյգրեալ նախապատրաստական ծանօթութիւններից յետոյ հնարաւորութիւն ունինք իմանալու թէ նախնդեանը որ խմբակցութեան իդէօլօգն է, ում դէմ է կրուում և ինչ միջոցներով:

Այդ բոլոր հարցերի պատասխանը ստանալու համար հէնց ինքը, ազգութեան հրապարակախօսը մեզ համար անսպառ նիւթ է մատակարարում իւր գրածքներով:

* * *

Ասում են, որ իւրաքանչիւր գործիչ իւր ժամանակի ծնունդն է, որ «մեծ մարդիկ սունկի պէս չեն բուսնում», որ դարաշրջանն է ծնում իւր փայլուն ներկայացուցիչներին:

Այդ բոլորը շատ ճիշտ է:

Դժուար կ'լինի, անգամ անհնարին նախնդեանին փոխադրել կովկասահայոց XVIII դարը, երբ այդ ժողովուրդը արինաքամ էր եղած մահմեդական սատրապների լծի տակ, տակաւին գտնւում էր նատուրէլ տնտեսութեան շրջանում, չունէր զարգացած քաղաքային կեանք, ապրանքային փոխանակութիւն և այլն:

Ռուսական տիրապետութիւնը, XIX դարասկզբում կովկասահայ կեանքի մէջ արդէն կատարած յեղաշրջմանը հնարաւորութիւն տւեց ազատ արտայայտելու, կարելի-

ութիւն ընձեռեց վաշխառական կապիտալի մեկուսացման և առևտրական կապիտալի ներմուծման և բարգաւաճման: XIX դարասկզբի կովկասահայ կեանքի պատմագիրը—Ալ. Երիցեան—նկատել է այդ հանդամանքը, սակայն փոխանակ բացազրելու երևոյթը, բաւականացել է երեմիականներ կարդալով լաւ-լաւ ժամանակներէ անդարձ կորստեան առթիւ:

Ռուսական տիրապետութիւնը Գովկասում մի շարք երկարատեւ պատերազմներով հնարաւոր հղաւ. դարասկզբի ռուս-պարսկական և ռուս-տաճկական պատերազմները պըսակն են կազմում ռուս պետութեան յաղթական նւաճումների. միլլիօններ մտան Գովկասը թէ պատերազմներ մղելու և թէ պարսկաստանից և Տաճկաստանից հայ, մասամբ էլ ոչ-հայ, գաղթականութիւններ դուրս բերելու համար. տիրողների և տիրուղների փոխ-յարաբերութիւնը յեղաշրջեց ոչ միայն կառավարութիւնների, այլ և ուրոյն դասակարգերի վերաբերութեամբ:

Յո աւուր նոր կուտուրա էր յօրինուում, որ այլ ևս նման չէր նահապետական ժամանակների ստեղծածին: Ժամանակները փոխուում էին և մարդիկ էլ նրանց հետ: Ալ. Երիցեանը ասումէ, որ Օսմանեան պատերազմում Պասկեիչի արած տնտեսական ծախքը հազիւ հասաւ վեց միլլիօն ռուբլի թղթադրամի, որ համեմատաբար շատ քիչ էր: Ժողովրդի մէջ հանդէս եկաւ, Երիցեանի միամիտ տերմինօլօգիայով, «Փողրաթչի դասակարգը, որ միանգամայն կայացած էր հայերից»:

Առևտրական կապիտալն էր ներմուծուում իւր առաւել և թերի կողմերով, իւր լուսաւոր և խաւար երևոյթներով: Ալ. Երիցեանը նկատում է միմիայն թերին ու խաւարը՝ «Սակայն,—որքում է կաթողիկոսների ներբողագիրը,— որքան որ մեծ լինէր փօղրաթների տւած օգուտը, այնքան աւելի ևս նշանաւոր էր յառաջացած վնասը՝ անբարոյակա-

նայնելով նահապետական համեստութեամբ ապրող հայերին և կոտորելով ազգիս անունը օտարների առաջ, Հետամուտ լինելով կարճ միջոցում հարստութիւն դիպելու, հայ փողրաթշին կեղեքում էր երկրագործ գիւղացոց և քաղաքացի արհեստաւորաց ու ամեն ցածութիւն և անխղճութիւն սառնասրտութեամբ էր տանում: Միւս կողմից՝ գործերի պատճառով շարունակ շփւելով ռուսաց ստոր պաշտօնէից հետ, հայ փողրաթշին այն համոզմունքի էր գալիս, որ աշխարհիս վրայ չկայ *անկարելի* բան, որ կաշառքով *կարելի* չ'դառնայ. նա պաշտօնէից արարքը չափում էր միայն սոցա այս և այն գումարը լայնը անելուց... Պաշտօնէիցը կաշառք տալով, նա լռեցնել էր տալիս իւր զրկած ազգայնոց բողոքները և կարծում էր ծածկել իւր սուտը, կեղծը, խարդախութիւնը և անզուսպ շահասիրութիւնը: Կաշառք սուսողները կաշառքն առնում էին և շնորհակալութեամբ թոթաւում տուողի ձեռքը, բայց իւրեանց մէջ կազմում այն կարծիքը, թէ հայքը խաբեբայք են, քսու, ցածահոգի, դրամ պաշտող և միով բանիւ անբարոյական ժողովուրդ... Ռուսաց ձեռքով երկրիս մէջ մտցնող լուսաւորութիւնից և քաղաքակրթութիւնից հայոց ռամիկ և տգէտ մասը, ինչպէս որ այդ պատահում է ամեն ազգերի մէջ էլ, ըմբռնեց և ընդունեց միայն արտաքին փայլը — գեղխութիւնը և անբարոյականութիւնը: Սկսեց ոտնահարել առաջւայ ընտանեկան համեստութիւնը: Անուշ, տգէտ կանայք, պարծենալով իրենց փողրաթշի ամուսնոց հարստութեամբ, աշխատում էին արհամարհել նահապետական կեանքը և հետամուտ էին միայն փառասիրութեան... Եւ այսպէս, չորս տարւայ պատերազմը ուրբան որ իւր օգուտները ունեցաւ, այնքան էլ յիդափոխեց ժողովրդի նահապետական համեստ կեանքը և կեղծ լուսաւորութիւն մտցրեց մանաւանդ անպատրաստ ռամիկ հայ հասարակութեան մէջ: Երկրիս մէջ յառաջ հկան արհեստական սնանկութիւններ,

վերացաւ վարկը, հաւատարմութիւնը և խօսքի ազնու-
թիւնը, շատացան մատնիչները և բանսարկուր, երեացին
կեղծ վկայականներ յօրինողներ, կեղծ դրամ շինողներ և
այլն. Այսպիսի ոճրագործութիւններով շատ հարուստ են
պատերազմի և յետագայ տարիքը՝ ու, դժբախտաբար, յան-
ցանաց նշանաւոր մասը վերաբերում է հայերին...» (տես.
Ալ. Երիցեան «Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը և
Կովկասի հայր XIX դարում», Մասն Ա., երես 444, 445 և
447)։

Եթէ հանդուցեալ Երիցեանին օտար ազգերի պատ-
մութիւնն էլ այնպէս լաւ ծանօթ լինէր. ինչպէս հայոց
կաթողիկոսների պատմութիւնն էր ծանօթ, այն ժամանակ
զուցէ նա իւր օգրին այլ կերպարանք տար և իւր ազգա-
յին զգացմունքը այնքան էլ վիրաւորւած չ'զգար «օտար-
ների» կարծիքից իւր ազգին վերաբերեալ. եւ եթէ նա այն-
քան համոզւած կերպով «կեղծ լուսաւորութեան» թշնամի
չ'լինէր, մանաւանդ եթէ այդ վերաբերում է հայ ընտանի-
քին, այն ժամանակ նա ցոյց կ'տար այդ «կեղծ լուսաւո-
րութեան» և՛ փայլուն, և՛ արգասաւոր, և՛ շինարար կողմերը.
Դուցէ մենք չունենայինք Երիցեանի Երկհատոր պատմու-
թիւնը, որ տալած է, թերեւ «փօղրաթի», «պ. Արա-
համ Բարանեանի ծախքով», եթէ չ'լինէր Ալեքսանդր պատ-
մագրի՝ «կեղծ լուսաւորութիւնը»։

Կովկասահայերի համար այդ «կեղծ լուսաւորութիւնը»
նոր դարաշրջան էր բաց անում. ոտեղծւում է մի նոր դա-
սակարգ իւր կուլտուրական նոր արժէքներով, ստեղծւում
են նոր կարիքներ, նոր պահանջներ. Առևտրական կապի-
տալի տիրապետութեան շրջանն էր վա. Կործանարար ե-
րևոյթների կողքին նա՝ հանդէս էր բերում և՛ շինարար
երևոյթներ. Երիցեանը մի առանձին թափով շեշտում է
միմիայն կործանարարը և բաւարար ուշադրութիւն չի դար-
ձնում շինարարի վրայ. Քաղաքային կեանքի զարգացումը

իւր լուսաւոր կողմերով, իրարուց կտրւած գիւղերի և քաղաքների միջև հեշտ հաղորդակցութեան միջոցներ հաստատելը՝ որ նպաստեց թէ առևտրական յարաբերութիւններին և թէ մտաւոր շփումին, կրթութեան ծաղկումը բազմաթիւ և տեսակ տեսակ դպրոցներով, նահապետական հնացած և միամիտ արժէքների տապալումն՝ կենսական նոր արժէքների առաջ, որոնք գլխովին բարձր էին առաջիններից — այդ բոլորը նոր դարաշրջանի ծնունդն էին և նրա լուսաւոր յատկութիւնները։ Մեշչանական դասակարգը, որ նոր ի նորոյ ծնւում էր, կործանելով հանդերձ ստեղծագործում էլ էր, իւրն էր դնում հնի, կործանւածի դէմ։ Ամենուրեք էլ եղել են, ասել են Երիցեանների բողոքներն ու ախ ու վախերը նահապետական լաւ-լաւ ժամանակների չքացման առիթով, սակայն այդ երեմիականները, ի հարկէ, չեն կասեցրել նոր դարաշրջանի յաղթական ընթացքը։

Մեշչանական դասակարգը իւր արժէքները ստեղծելով՝ միաժամանակ աշխատում էր նրանց սնարգել զարգացմանը նպաստել, Աւատական-նահապետական կեանքի մնացորդներին հակադրելով իւր ստեղծած կեանքի երևոյթները, թշնամաբար վերաբերելով դէպի առաջին կարգի երևոյթները՝ նա ստեղծում է իւր իդէոլոգեան, իւր սեպ։ հական շահերի ջատագովման աշխարհայեացքը, որի մըշակումն ու զարգացումն նա յանձնում է իւր հիմնած դրոշմներից ելած ինտելիգենցիային։

Ինտելիգենտները կամ մտքի աշխատաւորները իդէալէս ջատագովում են այն բոլորը, ինչ որ իրական կեանքի մէջ ստեղծագործւում է իրենց սեպհական դասակարգի նւաճումներով, աւատական-նահապետական կեանքի դէմ տարած յաղթանակներով։ Հին կեանքի ծանր պայմաններից ազատւելը և անխափան առաջադիմելը նոր ուղիով — դառնում է ձգտման նպատակակէտ. դա կռիւ էր և միևնույն ժա-

մանակ շինարար ստեղծագործութիւն, որ արտայայտուում էր իդէալէս. որպէս ազատութեան սկզբունքի երկրպագութիւն:

Այդ սկզբունքի ջատագովումն բղխում է մեշշանական դասակարգի իրական շահերից: Կործանելով հին արժէքները և նրանց փոխարէն դնելով նորերը, իրականութեան յարաբերութիւնները փոխելով և դրա հետ միասին նոր ճանաչողութիւններ հանդէս բերելով մտքի սահմաններում, հասարակութեան մէջ իւր տիրապետութիւնը հաստատել ճգնելով հին յարաբերութիւնները և ճանաչողութիւնները փոխելու և ոշնչացնելու ճանապարհով, — մեշշանական դասակարգը իւր անխափան զարգացման հնարաւորութիւնը գտնում է իրական ազատութեան մէջ թէ քաղաքականօրէն և թէ կուլտուրականօրէն և նա դառնում է յանձինս իւր իդէօլօգների հետևողական պաշտպան ազատութեան սկզբունքի:

Այդ սկզբունքը, ի հարկէ, իդէօլօգիական բարձունքներից եթէ իջեցնենք իրական աշխարհը վերջ ի վերջոյ դուրս պիտի գայ այն, ինչ որ է իսկապէս. — երրորդ դասակարգի ազատութիւնը շահագործելու և իւր տիրապետութեան հիմունքներն ամրապնդելու, քանի դեռ նա կրուող խմբակցութիւն է և տակաւին ձեռք չի բերել գերիշխանութիւն հասարակական այլ զրուպպաների նկատմամբ: Այդ դասակարգը ազատութեան սկզբունքի ջատագովն է, քանի դեռ կուռոյ է, քանի դեռ չի հաստատել իւր բացարձակ տիրապետութիւնը. այդ բոլորը լինելուց յետոյ նա կ'դառնայ հետևողական թշնամի ազատութեան սկզբունքի:

Բայց մենք դեռ այն շրջանումն ենք, երբ մեշշանական դասակարգը տակաւին բարեկամ է ազատութեան սկզբունքի և իւր իդէօլօգների միջոցով փառաբանում և

երկինք է բարձրացնում այդ հիանալի սկզբունքի ստեղծագործող էութիւնը:

Ամբողջ տիեզերքը թափանցած է այդ սկզբունքով. ազատութիւնն է իշխում բնութեան մէջ և միմիայն նրանով կարող է շնչել և բարգաւաճել. պէտք է մարդկային կեանքն էլ նման լինի բնութեանը, այնտեղ ևս պիտի լինի և տիրէ ազատութեան սկզբունքը, մանաւանդ որ մարդը իբրեւ բնութեան թագաւոր չի կարող հակասել իւր թագաւորութեան մէջ տիրող բնական սկզբունքին: Մարդիկ արհեստական կապանքներ և բնութեան ոգուն անհամապատասխան արժէքներ են ստեղծել, որոնք պէտք է մէջ տեղից վերացնեն մարդկային կեանքը բնութեան և սոստաւածադիր օրէնքներին համապատասխան դարձնելու համար: Ինչ որ հակառակ է այդ սկզբունքին, հակառակ է բանականութեանը, որովհետև վերջինս աստիճանական զարգացման օրէնքով գոյութեան կռւի մէջ ծագել է բնական աշխարհի տւեալներէց, ուստի և բանականութեան մէջ էլ տիրում է նոյն սկզբունքը, ինչ որ բնութեան մէջ. այդ սկզբունքը — ազատութեան սկզբունքն է:

Նախնականն էլ համարեա թէ այդպէս է դատում և մէկէն յայտնագործում իւր հրապարակախօսական ստեղծագործութեան բնոյթը, իբրեւ ջատագովումն երրորդ դասակարգի շահերի, իդէօլօգեապէս՝ լիբերալիզմի:

«Մխիթար Սեբաստացի և Մխիթարեանք» յօդւածում նա հետեւալ կերպով է բացատրում ազատութեան սկզբունքը, որի ջատագովն է նա «Մարդը որոշուած է այլ կենդանածին անասուններից իւր բանականութեամբ; — ասում է ազգութեան հրապարակախօսը: Քննութեան տակ ձգելով մարդը ֆիզիքական և հոգեբանական կողմից, նրկատում ենք, որ նորա կազմածքը ցոյց է տալիս մի այնպիսի կենդրոն, արարչի ձեռքից դուրս եկած զործարանաւոր մարմինների մէջ, ուր ժողովւած են բոլոր մարմ-

նեղէն կատարելութիւնը, որ ցիր ու ցսն երևում են առանձին առանձին կենդանական և բուսական թագաւորութիւնների մէջ. նկատում ենք հոգեկան կարողութիւնը և ունակութիւնը, որ միւս շնչաւորների մէջ փոխանակւում են ընական ազդեցութեամբ. Այս բոլոր նկատողութիւնքը հաւանեցնում են մեզ, թէ մարդը ստեղծւած է ազատ լինելու համար. նորա ազատութիւնը հետևանք է նորա ֆիզիքական կատարելալ կազմութեանը և աննիւթ և իմացական կարողութեանը. Ազատութիւնը կամ ազատութեան վիրամբարձ ցանկութիւնը, որով միայն մարդը որպէս բանական էակ դիտակցարար ճանաչած է լինում իւր տրժանաւորութիւնը այլ արարածների մէջ, վառւում է, բորբոքւում է մանաւանդ, եթէ մի սեղանապիղծ ձեռք կամ իրողութիւն, փորձ փորձել կապել այս ինքնագոյ, հոգեկան ձգտողութեան և անձնզգայութեան ընական իրաւունքը» («Ներկերը» հատ. II, եր. 200-201):

Արդ՝ որն է այդ «սեղանապիղծ ձեռքը», որ ուզում է «կապել» ազգութեան հրապարակախօսի հասարակական խմբակցութեան ընական իրաւունքը. ուրիշ խօսքով՝ Միք. Նալբանդեանը երրորդ կամ մեղջանական դասակարգի իդէօլօգ լինելով՝ նա պէտք է նկատի առնէր մի հակադիր և հակառակորդ դասակարգ, որի դէմ իրականութեան մէջ կռւում է իւր խմբակցութիւնը՝ ժխտելով նրա կենսական ու կուլտուրական արժէքները:

Ներոպայում, օրինակ Ֆրանսիայում, մեղջանական դասակարգը, իւր տիրապետութիւնը ամրապնդելով, կռւում էր երկու հակառակ ծայրերում կանգնած թշնամիների դէմ. աջ կողմից կանգնած էր արիստօկրատիան և հոգեւորականութիւնը բացարձակապետական իշխանութեամբ հանդերձ, իսկ ձախ կողմից - յաւելեալ արժէք արտադրող բանուորութիւնը, որ հետզհետէ դիտակ էր դառնում իւր դասակարգային ուրոյն շահերին և ընդդիմադրութեան

զգացումներով լեցւում դէպի մեշանական դասակարգը, որովհետեւ ազատութեան սկզբունքը մինչև երկիրն փառաբանող բուրժուազեան, որ «սիրտ խառնելու չափ յաճախ» հնչեցնում էր «ազատութիւն, եղբայրութիւն և հաւասարութիւն» բառերը, ճնշում էր ամեն ինչ, ամեն մի բայլ, որ հակառակ էր իւր դասակարգային շահերին և նրանք, ովքեր կամենում էին կեանքի մէջ թիչ թէ շատ իրազօր ծել նրա սիրած բառերը՝ արեան բաղանիքների մէջ էին խեղդւում. և տակաւին չէին մարած մեծ յեղափոխութեան յիշողութիւնները՝ երբ Բաբեօֆը գլխատեց յանուն «ազատութեան, եղբայրութեան և հաւասարութեան»:

Հայ մեշանական դասակարգը իւր սկզբնական բայլելում չունէր եւրոպական մեշանականութեան թշնամիները նոյն քանակութեամբ և նոյն դիրքերից: Աջից պակասում էր միապետութիւնը, իսկ ձախից—բանւորութիւնը: Պարսկական և տաճկական բռնակալութեան տակից դուրս եկած կովկասեան հայութիւնը ռուսական միապետութեան նկատմամբ միայն բնորոշ և բարեկամական զգացումներ տածել և ստանալ կարող էր փոխադարձաբար: Նորանւած երկիր լինելով Գովկասը, պետութիւնը աշխատում էր նրան կապել իրեն հետ զանազան արտօնութիւններով, մանաւանդ հայ ազգը առանձին առանձնաշնորհումներից էր օգտւում, որոնք հատուցումն էին այն բոլոր աշխատանքներին, որ ցոյց էր տւել հայ ազգը ռուսական տիրապետութիւնը ամրապնդելու համար Կովկասում, յաճախ զէնքը ձեռքին պաշտպանելով ռուսական կառավարութեան շահերը թէ պարսկական և տաճկական պատերազմների ժամանակ և թէ վրացական ապստամբութիւնը ճնշելու միջոցին XIX դարակգրին: Պարսկական և տաճկական անլուր անիրաւութիւնների տակ հեծող հայութիւնը տեսնում էր ռուսական պետութեան մէջ միայն և եթ առաւելութիւններ մահմեդական պետութիւնների համեմատութեամբ. Տաճկաս-

տանի և Պարսկաստանի համեմատութեամբ Պաւլի, Ալէքսանդր I-ի, Նիկօլայ I-ի և Ալէքսանդր II-ի պետութիւնը իրաւական պետութիւն էր. որի շահերը հայերը պաշտպանում էին՝ զերծ մնալու համար հին տարտարոսն ընկնելու վտանգից, որից դուրս էին եկել անթիւ գոհողութիւնների դնով: Կովկասեան հայութիւնը, ուրեմն և նրա մեշշանական դասակարգը իւր զարգացման սկզբնական քայլերում, չէր կարող միապետութեան լայնարձակ թշնամին լինել: Այդ պակասում էր միապետութիւնը, իսկ ձախից— բանւորութիւնը: Կովկասում տակաւին չէր զարգացած արդիւնաբերական կապիտալը, դեռ չկար գործառնային կեանք, իրար հանդէպ կանգնած չէին ռեսերիմ թշնամիները— բուրժուական և բանւորութիւնը, երկուսն էլ դեռ սաղմնային շրջանումն էին գտնւում զարգացման կողմից:

Հայ մեշշանականութեան առաջ կանգնած էին մնում արիստոկրատեան և հոգևորականութիւնը: Եւ նա սկսեց կուռն այդ երկուսի դէմ էլ իւր տիրապետութիւնն ամրապնդելու համար: Աւատական-նահապետական կեանքը յանձինս այդ երկու խմբակցութիւնների շարունակում էր իւր գոյութիւնը թէ իրականապէս և թէ իդէօլոգապէս: Այդ կեանքի վերջնական ջախջախումը թէ իրականապէս և թէ իդէօլոգապէս հնարաւորութիւն կ'տար մեշշանական դասակարգի կուտուրական արժէքների անխափան զարգացմանն ու բարգաւաճումին: Միք. Նալբանդեանը, իբրեւ այդ դասակարգի իդէօլոգ, շատ լաւ էր հասկանում իւր առաքելութիւնը: Նրա թշնամութիւնը հակադիր դասակարգի դէմ մղում էր անդուսպ եռանդով, կանգ չառնելով ոչ մի միջոցի առաջ, որ կարող էր այսպէս թէ այնպէս իւր սեպհական խմբակցութեան տիրապետութիւնը ամրապնդել: Խոշոր հողատերութեան, աղաների դէմ կռիւր ազդութեան հրապարակախօսը զուգընթաց կերպով առաջ էր մղում

արեղայականութեան դէմ պայքարի հետ, թէ առաջին և թէ երկրորդ խմբակցութիւնների տիրապետութեանը ընդդիմանում էր նա թէ կեանքի և թէ մամուլի մէջ, Առաջինների դէմ կռիւը կօնկրէտ արտայայտութիւն ստացաւ Խալիպեան խնդրում, իսկ երկրորդների դէմ — Այվազեան վարդապետի հետ մրցակցելիս:

Նախորդ գլխում մենք արդէն տեսանք թէ, ով էր Խալիպը և ինչո՞ւ համար էր նրա դէմ պայքարում Միք. Նալբանդեանը:

Այժմ տեսնենք թէ ով էր Այվազեանը և թէ ինչո՞ւ նրա դէմ կռւում էր ազգութեան հրապարակախօսը:

Այդ հոգևորականի հետ անձամբ դրոժ ունեցողներից մէկը — Ղ. Աղայեան իւր ինքնակենսագրութեան մէջ հետևեալ կարծիքն է յայտնում նրա մասին. «Մեծ գիտնական էր (Այվազեանը), — ասում է Աղայեանը, — բայց ոչ դրական, այլ բացասական մտքով առած այդ բառը, Լաւ է, որ մարդ բոլորովին տգէտ լինի և պարզամիտ, քան թէ ամբարշտ բացասական գիտութիւններով: Այդպիսի մարդը մի ժողովրդի գլուխ անցնելով՝ նրան կ'տանի դէպի նախապատմական խաւար դարերը: Սրանք են, որ կապկացնում են մարդիկներին և ոչ նրանք, որոնք ասում են՝ մարդը կապկից է առաջ եկել...» (տես եր. 36):

Այս հակիրճ և բնորոշ կարծիքը ինքնին պարզում է Միք. Նալբանդեանի անշէջ ատելութեան հիմունքը դէպի այդ «մեծ գիտնականը»:

Պատմականօրէն եկեղեցին իւր լաւագոյն և ծաղկած շրջանում եղել է մի հողատիրական — աւատական հիմնարկութիւն մեղանում, ինչպէս և Եւրոպայում, և նոյն ընդհանուր հիմունքներն է ունեցել, ինչ որ նախարարական կադմակերպութիւնը: Որպէս այդպիսին եկեղեցին իւր մէջ ներշնչել է աւատական կուտուրայի արժէքները, ինչպէս շատ ճիշտ կերպով նկատում է պ. Ն. Մտոնց իւր մաղիստրո-

սական աշխատութեան մէջ, «նախարարիդացիայի» է ենթարկել: (տես. «Арменія въ эпоху Юстиніана», «На-харарскій строй» գլուխը.)

Նոր և նորագոյն դարերում եկեղեցին բոլորովին չ'կոր-ցրեց իւր բնոյթը, թէպէտ և նա դադարեց լինել այն, ինչ որ էր միջնադարում: Նա դարձեալ մնաց աւատական կեն-սահայեցողութեան ջերմ ջատագովը և յաճախ աւատական արժէքների խնկարկուն նոր կուլտուրայի դէմ կռւելիս: Թէ և նա վերջ ի վերջոյ տեղի տւեց, բայց նրա հետեւողական իդէոլոգները Այվազեան վարդապետի պէս ձգտում էին, ինչպէս բնորոշում է Ղ. Աղայանը, ժողովրդին տանել դէպի նախապատմական դարերը, այսինքն դէպի այն ժամանակը, երբ աւատականութիւնն էր կազմում հայ ազգայնութեան հասարակական—քաղաքական խարիսխը:

Միք. Նալբանդեանը իբրեւ երրորդ դասակարգի, ու-րեմն և հայ նոր ազգայնութեան իդէոլոգ, պէտք է յան-ձինս Այվազեանի դիտէր մի սկզբունքային թշնամու, որի բոլոր արժէքների դէմ կռւելը պարտաւորական էր իրեն, որպէս մեղանական հրապարակախօսի: Եւ այդ է պատ-ճառը, որ Նալբանդեանի կռիւը մեզ զարմացնում է այսօր իւր ըմբոստ թափով, և հրապարակախօսական ստեղծա-գործութեան անժանօթ մարդկանց առիթ տալիս կարծե-լու, որ այդտեղ դեր է խաղում ազգութեան հրապարա-կախօսի սոսկ «անձնական կիրքը»:

Սակայն դա սխալ կարծիք է, ինչպէս կ'տեսնիք յետոյ:

Այվազեանի դէմ կռւելով Միք. Նալբանդեանը չէր դա-ւաճանում իւր հրապարակախօսական առաքելութեան: Ոյդ պայքարը նա գործադրում էր իւր դասակարգակիցնե-րին համախմբելու նոր արժէքների շուրջը՝ դեմօկրատի-ական ընդհանուր սկզբունքների անունով: Ահա թէ ինչ-պէս է պտտկերացնում պ. Ե. Զահադիզ Նալբանդեանի

կռիւր Այվազեանի և նրա համախոհների դէմ. «Նալբանդեանի ձեռքից հկած միջոցները, — ասում է ազգութեան հրապարակախօսի կենսագիրը, — իւր հզօր և ազդու գրիչն էր, որ նա իւր բոլոր ոյժով գործ դրեց ժողովրդի դատը պաշտպանելու: Մէկ կողմից նա մամուլի մէջ քննադատում էր Այվազեանի գործունէութիւնը, սկզբունքի խընդիր շինելով նրա առաջնորդութիւնը, միւս կողմից նա իւր նամակներով ողողում էր Նախիջևանը, իւր բարեկամներին և կուսակիցներին ընդհանուր խորհուրդներ և գործելու եղանակ ցոյց տալով: Իւր մէկ նամակի մէջ նա հետևեալ կերպով է ամփոփում բարեկամներին տւած իւր այդ ընդհանուր խորհուրդները՝ «միայն այսքան իմացէք, որ դուք միաբանւելով շատ բան կարող էք առնել, իսկ միմեանցից հեռանալով ամենքդ ևս ջոկ ջոկ կ'տկարանաք, աշխարհս որ կայ միաբանութեամբ կայ, եթէ այն նիւթերի միաբանութիւնը քակտւի աշխարհս ևս կ'քանդի, այս բաները լաւ հարկաւոր է իմանալ և իմացածը գործ դնել խելօք կերպով, պէտք է այդ մարդու սիրտ ունենալ և կին չ'դառնալ, և եթէ մենք կ'կամենայինք, որ մեզ ուրիշները պատուեն պէտք է, որ նախ և յառաջ մենք մեր անձը պատուենք, եթէ այս չենք կատարում մենք, կանարգենք մեր անձը և պատճառ կ'տանք ուրիշներուն ևս անարգել մեզ» (տես «Մ. Ղ. Նալբանդեանց» երես 69 — 70):

Մեր առաջ կանգնած է մի որոշ խմբակցութեան իդէօլօգ, որ գիտէ թէ ինչո՞ւ համար է կուում և թէ ինչպէս և ինչ միջոցներով պիտի կուել յաղթանակ տանելու համար. ոյժերի գինւորագրում, միևնոյն կեցութիւնը, շահերը և մտածողութիւնը ունեցող մարդկանց համախմբում — սհա՛ նրա սևեռեալ գաղափարն ու գործելակերպի խթանը:

Միք. Նալբանդեանի կռիւր Այվազեան վարդապետի

դէմ սոսկ անձնական ատելութեան արգասիք չէր. դա երկու տարրեր զրօշակներէ պայքար էր. Բացի նախանդեանից նրա դէմ զինուած էր և այն խումբը, որի զրօշակակիրն էր աղգութեան հրապարակախօսը: Այվազեանը նախկին մխիթարեան էր և ապա լուսաւորչական եկեղեցու զոյր զարձած, նա յայտնի էր իւր զարգացմամբ, տոկոսութեամբ և աշխատասիրութեամբ. Ինչպէս նախանդեանը, այնպէս էլ «Հիւսիսափայլի» միւս հրապարակախօսները սկզբունքային հիմունքներ ունէին նրա դէմ պայքարելու համար. Այվազեանը այն կղերամիտ իդէօլօգն էր, որի իդէալները պիտի փնտրել միջնադարում, հետեւապէս Երրորդ դասակարգի հրապարակախօսների մահացու թշնամին էր նա. նրա դէմ այդ հրապարակախօսները կուռում էին ոչ միայն Ռուսաստանում, այլ և Եւրոպայում՝ Ստեփան Ոսկանի ղեկավարութեամբ. «Մեկասկած, — ասում է պ. Լէօ, — Գ. Վ. Այվազեանը այն ժամանակայ մեր հոգեորականութեան մէջ մի խոշոր դէմք էր, որ աչքի էր ընկնում իւր եռանդով, զարգացմամբ, Մխիթարեան միաբանութեան մէջ էլ նա շատ յայտնի էր իբրեւ զրոյ, մանաւանդ իբրեւ հայերէնագէտ, ուրեմն որքան մեծ պիտի լինէր նրա համբաւը մեր լուսաւորչական հոգեորականութեան մէջ, որ առհասարակ մտաւոր անապատ էր ներկայացնում. Այդ բոլորը սակայն չի արդելում ասելու որ Այվազեանը, իբրեւ կաթոլիկ վանքում կղերական ողով կրթւած մարդ, իւր զրական և դպրոցական դործունէութեան մէջ յետագէմ մտքեր էր դաւանում: Խալիպեան դպրոցը նա ենթարկեց համարեա նոյն կանոններին, որոնք գոյութիւն ունէին Մուրադեան և Հայկազեան վարժարաններում: Դա մի փակ, վանական դպրոց էր. ամեն ինչ կարգադրւած էր այնպէս, որ աշակերտները միայն այն սովորեն, ինչ հարկաւոր է կղերական տեսակէտից. սահմանւած էր խիստ հսկողութիւն աշակերտների վրայ,

բանը նոյն իսկ այն տեղին էր հասնում, որ աշակերտները պիտի լրտեսէին իրար: Առարկաների դասատուութիւնը յանձնած էր այնպիսի ուսուցիչների, որոնք համապատասխանում էին գլխաւոր դեկավարի վանական հասկացողութիւններին» (տես Լէօ Ստ. Նազարեան» II հատ. եր. 271 և 267):

Երբորդ դասակարգի իդէօլօգի համար այդքանն էլ բաւական էր Այվազեանին սկզբունքային և դասակարգային թշնամի համարելու համար:

Որ Միք. Նալբանդեանը միայն և եթ անհատներ չունէր նկատի, այլ կուռում էր որոշ կենսահայեցողութեան դէմ, — շատ ապացոյցներ ունենք մենք: Նրա պրական ամբողջ գործունէութիւնը ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ մի պայքար սուստական-նահապիտական արժէքների դէմ, պայքար որ հիմնովին ժխտում էր հայութեան անցեալ և անլուծ ազգայնութեան ձեռ իւր կուլտուրական բովանդակութեամբ: «Արեղայական խուցը, ասում է նոր ազգայնութեան հրապարակախօսը, չէ և չէ այն դիտանոցը, որ տեղից կտրելի լինէր ազատ տեսողութիւնով նկատել աշխարհի իրողութիւնը, և նկարագրել այնպէս, ինչպէս որ կային» (տես «Երկերը», II հատ. եր. 130):

Երկու տարբեր կուլտուրական բովանդակութիւնների արժէքները միմեանց յանդիման զնեւով՝ ազգութեան հրապարակախօսը հանդէս է բերում հակադրական զարգացման մեթօդ իւր սեպհական խմբակցութեան բարգաւաճման և ծաղկման համար: Իբրև իսկական հրապարակախօս նա այլ մեթօդ առաջադրել էլ չէր կարող: Ինչպէս ասել ենք, հրապարակախօսական ստեղծագործութեան հիմնական յատկանիշն է հրկու տարբեր խմբակցութիւնների հակադրական շահերի ըմբռնումն և դրանից բղխող պայքարի սկզբունքը. առանց այդ հասկացողութեան չկայ իսկական հրապարակախօսութիւն: Իւր սեպհական խմբակցութեան

էական շահերի և կենսահայեցողութեան հակադրումը մի ուրիշ թշնամի խմբակցութեան շահերի և կենսահայեցողութեան, գիտակցութիւնը ալն բանի. որ իւր սեպհական խմբակցութիւնը պէտք է ընթանայ իւր ինքնուրոյն ճանապարհով՝ զարգացնելով իրեն յատուկ արժէքները, հակադրելով զրանց խորթ և օտար խմբակցութեան արժէքներին—այդ բոլորը գերազանցօրէն գիտակցում և քաղուքում էր ազգութեան հրապարակախօսը, որ իւր յստակ աշխարհայեացքով, հետեողական կենսահայեցողութեամբ հայ նոր ազգայնութեան ամենախոշոր իղէօլօզը լինելու իրաւունքն ունի: «Ամենայն մարդ, — ասում է Նալբանդեանը՝ բացատրելով իւր հակադրական մեթօզը, — պիտոյ է իւր սեպհական կերակուրն ունենայ, իւր սեպհական կենդանութիւնն ունենայ. ինձ ինչ օգուտ է, եթէ ես տեսնում էի մի հարուստ մարդ և մասնակից չէի նորա հարստութեանը, այսպէս ինչ օգուտ է օտարի առողջութիւնը և կենդանութիւնը, եթէ ես հիւանդ այսօր կամ վաղը սպասում եմ մահին, հայոց ազգի անբաղդ գաւաինները մինչև այսօր օտարի հացով են իւրեանց ստամոքսը յագեցնում և օտարի կենդանութենով ապրում են, և սորանով հետզհետէ օտարանում են, այսու ամենայնիւ նորա չեն մեղաւոր, ժամանակի հարկաւորութիւնքը անխնայ պահանջում են, նա իւր սեպհականը չունենալով օտարի հացի և կեանքի միջնորդութենով դործ է կատարում» («Երկիրը» II հատ. եր. 468):

Ասացինք, որ հակադրական մեթօզի կիրառումը բրդ-խում է հրապարակախօսական ստեղծագործութեան էութիւնից. Երկու տարբեր խմբակցութիւնների հակադրումը, նրանց զանազան շահերի պարզ գիտակցութիւնը և ուրոյն ճանապարհներով ընթանալու համոզումն, հանդէս է բերում ի վերջոյ կուլի անհրաժեշտութիւնը սեպհական արժէքների յաղթանակի համար. Նալբանդեանը իբրև սոս-

կական մարդ, ինչպէս տեսանք նրա կեանքի հանգամանք-
ներից, եղել է միշտ կուռղ, պայքարող անձնաւորութիւն.
Նա այդ կոիւր կեանքից փոխադրեց մամուլի մէջ և դար-
ձաւ մի ամբողջ խմբակցութեան հրապարակախօս: Ինքն
էլ գիտակցում էր յստակօրէն իւր մղած կուի անհրաժեշ-
տութիւնն և յաճախ թէ նամակների և թէ յօդածների
մէջ նա հանդէս է գալիս, որպէս կուի պաշտամունքի ներ-
կայացուցիչ: Զատ սխալ կ'լինի նրա այդ «կուարարութիւ-
նը» «անձնական կրքի արդիւնք» համարելը: Հրապարակա-
խօսական ստեղծագործութեան հոգեբանական վերլուծու-
մըն և տարբեր դասակարգերի հրապարակախօսների կեան-
քի և գործունէութեան բնութիւնը բոլորովին այլ բան
են ցոյց տալիս: Դուրս է գալիս, որ ընդհանրապէս հրա-
պարակախօսական բնոյթ ու պոխիսիկա ունեցող մարդիկ-
ները բոլորն էլ ընդհանուր առումով այս կամ այն չափով
եղել են և՛ են «կուարար», համարել որ բոլորն էլ տար-
ւած են եղել իրենց «անձնական կրքով» կամ նրանց բո-
լորի միջավայրն էլ կուլտուրապէս ստոր մակարդակ է ներ-
կայացրել և սնուցել նրանց մէջ այդ անձնական թերու-
թիւնը — կ'լինէր առնւազն միամտութիւն: Իւրաքանչիւր
խմբակցութիւն ունի իւր իդէօլօգիան, իւր սեպհական ա-
ւետարանը: Խմբակցութեան հրապարակախօսը շատ պարզ
և յստակ կերպով պատկերացնելով իւր աւետարանի ճշ-
մարտութիւնները և հակառակորդ խմբակցութեան աւե-
տարանի մոլորութիւնները, վերջապէս, տեսնելով որ իւր
բոլոր ջանքերը համոզել հակառակորդին իւր մոլորութիւն-
ների մէջ՝ անցնում է ապարդիւն, — այդ բոլորը ստեղծում
են հոգեբանօրէն հասկանալի մի դրութիւն, որ ծնել կա-
րող է յաճախ անհամբերութիւն, եռանդի որոշ թափ, եթէ
կուզէ՛ք՝ կիրք, բայց ոչ անձնական, այլ հրապարակախօ-
սակ սն, որ բոլոր իդէօլօգների մօտ արտայայտւում է նման
պսիխիական բովանդակութեամբ: Մենք «անձնական կրքով»

տալաժ չենք կարող համարել այնպիսի փայլուն հրապարակախօսների, ինչպէս Արծրունի Գ., Միքայէլեան Քր., Պլէխանով, Միլիւկով և այլն, և այլն, որոնց զրական գործունէութիւնը, լցած կուի բոլոր տրամադրութիւններով, յաճախ ստանում էր և է անհամբերութեան, եռանդի ուրոշ թափի և հրապարակախօսական կրքոտութեան կերպարանք։ Բոլոր հրապարակախօսներն էլ զգում են կուի անհրաժեշտութիւնը և դորժադրում են իրենց ստեղծագործութեան միայն յատուկ պրեզմները՝ խորապէս զգալով իրենց հրապարակախօսական կոչումն, կոիւնների մէջ պաշտպանելով և զրւատելով սեպհականը, միաժամանակ հալածանք և խստութիւն բարձրացնելով օտարի դէմ։ Նայբանդեանն էլ այդ իսկական հրապարակախօսներից մէկն էր. նա էլ զգում էր կուի անհրաժեշտութիւնը, իւրայինների համախմբման կարեւորութիւնը որոշ շահերի և կենսահայեցողութեան շուրջը¹։ «Եղբայր,—զրում է ազգութեան հրապարակախօսը իւր կուսակիցներից մէկին,—մենք առանց ձեզ ոչինչ ենք, նոյնպէս և դուք առանց մեզ, պէտք է ձեռք ձեռքի տալ և միաբան ուժով ջարդել խաւար վիշտի պուխը²։ Մի այլ նամակի մէջ նա վստահօրէն յայտարարում է. «Աստուծ ոգորմած է ճշմարտութիւնն մերն է և նա կ'պահէ մեզ³։ Եթէ «ճշմարտութիւնը» հրապարակախօսի կողմն է, այլ ևս ինչից պիտի նա վախենայ. ակնարկելով իւր հակառակորդների վրայ՝ նա ասում է մի այլ նամակում խիզախարար՝ «ես նոցա ցոյց կ'տամ իւրեանց հօր հարսանիքը. հանդիստ կացի՛ր, եղբայր, մեք այդպէս կիրակոսներու յեզի տակ չենք մնալու...» (տես Ե. Ըահադիզ «Մ. Ղ. Նալբանդեանց», Էր. 61 և 79)։

Կուի անհրաժեշտութիւնը զրւատելով՝ ազգութեան հրապարակախօսը միաժամանակ զիտակ է իւր կոչման. նա կուիէ մարդ, իսկ կուող հրապարակախօսն ունի իւր պարտաւորութիւնը, իւր բարոյահայեցողութիւնը, Սեպհական

անձը նւիրարերիւ իւր խմբակցութեան օգտին — ահա այդ բարոյահայեցողութեան քւինտ էսսենցիան. «Մեր համար, —ասում է իւր հրապարակախօսական կոչումն դերագանցօրէն ըմբռնող Միք. Նալբանդեանը, — ազգութիւնը և ամբողջ ազգի կատարելութեան գաղափարը այնքան ծանր կշիռ ունի, որ դորան պահպանելու և օգնելու մտքով պատրաստ ենք ամենայն զոհաբերութեան, ինչ որ միայն կարող էր մի մատենագիր մարդ... Մեր սիրտը լցած է արիւնով. մենք այս տեղ չենք ծառայում մեր ախտերին, ինչպէս մի քանի զիշերագէտ մարդիկ հայհոյեցին մեզ, այլ սպասաւորում ենք ազգի օգտին. դուցէ մեղաւոր ենք նորանով, որ մեր աչրի առաջն են Հայոց ազգի համար սորանից հարիւր տարի յետոյ գալոց օրերը...» («Ներկերը» հատ. 1, եր. 347 և 349),

Հրապարակախօսական ստեղծագործութեան տեսակետից չափազանց հետաքրքրական մի խոստովանութիւն է դա, որ կողմնակի կերպով պարզաբանում է մեր վերն բացատրածները: Հրապարակախօսական ողբորութիւնը, անհամբերութիւնն ու անշեղ հետևողականութիւնը բղիթում է գլխովին այն հանգամանքից, որ հրապարակախօսը պայծառօրէն տեսնում է իւր խմբակցութեան ապագան պարզ աչքով և այն ճամբաները, որոնք տանում են դէպի այդ ապագան. շատ ճիշտ է նկատում ազգութեան հրապարակախօսը, որ իւր «աչրի առաջն են Հայոց ազգի համար սորանից հարիւր տարի յետոյ գալոց օրերը...»:

Նկատելով «Հայոց ազգի համար հարիւր տարի յետոյ գալոց օրերը» հրապարակախօսը խանդավառութեամբ կոչ է անում. «Սիրելի Հայք, յառաջ, դէպի յառաջ, և մի հատ աւագը կորած չէ սարի ահագին կազմածքի մէջ, ամենայն կայծ կարող է բորբոքել մի կըակ, եթէ ձեռնառու լինեն հանգամանքների յարմարութիւնքը» («Ներկերը», հատոր 1, երես. 266),

Սեպհական խմբակցութեան տպագրան և գէպի վերջինս տանող ուղիները պարզ տեսնելով՝ Միք. Նալբանդեանը խսկական հրապարակախօսի պէս անխնայ էր գէպի այդ տպագրայի և այդ ուղիների թշնամիները, միևնոյն ժամանակ գործովալիւր վերաբերմունք ցոյց տալով իւր համախօսներին, Հրապարակախօսական ստեղծագործութեան հոգերանական բովանդակութիւնն ըմբռնելու համար այդ դիժըն ևս հետաքրքրական է, Մենք արդէն տեսնենք, թէ նա ինչպէս էր վերաբերուում իւր հակառակորդ Խալիպեաններին, Այվազեան վարդապետին, պէտք է աւելացնել նաև, մեղաւականներին, Թշնամիների գէմ պայքարելիս նրա յօդաւորների լեզուն և ապացուցութիւնը մի առանձին ոյժ և թովչութիւն են ստանում, ծաղրանքի ոյժով լսարանելու նրա ընդունակութիւնը հասնում է ծայրագոյն աստիճանի, Բոլորովին փոխուում է ազգութեան հրապարակախօսի հոգեկան վիճակն ու տրամադրութիւնը, երբ խօսելու առիթ է ներկայանում իւր համախօսների մասին, Այս գէպը ում նա այնպէս է վերաբերում գէպի նրանց, ինչպէս գէպի իրեն. իսկ նա իւր մասին խօսելու շատ առիթներ էր գրտնում, Հրապարակախօսն իւր մէջ արտացոլելով իւր սեպհական խմբակցութեան համայն կիանքը, իւր գործունէութեան և արարքներին վերաբերում է նոյն գործովագութ տրամադրութեամբ և սիրալիրութեամբ, ինչպէս և իւր խմբակցութեան մէջ արտայայտող իւրաքանչիւր գէպի տպագրան ձգտող անձին և երևոյթին:

Այսպէս, առանց քաշելու Միք. Նալբանդեանը գովում և զրւատում է իւր գործածած լեզուն, համարելով այն «բնտիր լեզու»: Ազգայնութեան խոշորագոյն ֆակտորներից մէկն էր համարում նա լեզուն, ուստի և նա գուրդուրում էր ազգային լեզւի յառաջադիմութիւնը, իսկ սեպհական լեզուն, որ ժամանակի ամենամարբուր զրական աշխարհաբարն էր, նա խնկարկում էր դարձեալ ազգային

տեսակէտով. Միայն իւր լեզուն չէ, որ նա գովարանում է. նա իւր անձն էլ է առաջ մղում, գիտակցելով իւր հրապարակախօսական կոչումն ու արժէքը. Ահա թէ ինչ կարծիք է յայտնում իւր մասին ազգութեան հրապարակախօսը կողմնակի կերպով. «Այս խեղճ մարդը դարձել էր մի ամենազգաստ ծանրաշափ—բարօմեոսը ազգային բաների համար, որոնց և վերջինը, ամենաթեթեւը մեծ ազդեցութիւն էին գործում նորա վերայ» («Երկեր», հատոր I, երես 77)։

Նա գրեթէ այդ նոյն կարծիքն ունի խմբակցութեան օրգանի մասին, որ դարձեալ պիտի հանդիսանայ, ինչպէս և՛ իները, «ամենազգաստ բարօմեոսը ազգային բաների մասին»։ Զատ ճշգրիտ հայեացք ունի Նալբանդեանը հրապարակախօսական օրագրի մասին. նա պէտք է հանդիսանայ այն ամբիոնը որտեղից բնութեան խօսք է լսելու խմբակցութեան անցեալի մասին և նոր ճամբաներ մատնանշելու դէպի ապագան. նա այն «հրապարակական դատաստանն» է, որ խտրանում է խմբակցութեան սայթաքումները և գրւատնում նրա ուղիղ և կանոնաւոր քայլերը դէպի առաջ. «Հիւսիսափայլը՝ Նալբանդեանի կարծիքով հէնց այդ ցանկալի օրգանն է, որ պէտք է ամրապինդ բազկով պաշտպանի ազգութեան շահերը և մտրակի նրա թըշնամիներին. Խնչպիսի գուլգուրանքով, սիրով և համակրանքով է վերաբերում ազգութեան հրապարակախօսը դէպի այն օրգանը, որի ճակատին դրօշմած էին հետեւեալ բառերը «Օրագիրը ընդհանուր ազգային լուսաւորութեան և դաստիարակութեան»։ Խնչպէս էին պատկերանում այդ «օրագիրն» ու նրա հրապարակախօսները Միք. Նալբանդեանի աչքում. «...Հիւսիսափայլի մէջ նորա բարձրացնում են ճամբարտութեան դրօշակը և մտանելով միլլիոնաւոր քնած մարդերի մէջ, անխնայ զարթեցնում են նորանց մի վնասակար և թուլացուցիչ բնից, հրաւիրելով դէ-

դի արթնութիւն, հսկողութիւն և զործունէութիւն. Այս մարդիկը կսրած համարում են այն բոլորները, որ չէին ծառայել մեր ազգին մի ճշմարտութիւն յայտնագործելով կամ նորա իրաւունքը հաստատելով հայկական մարդկութեան մէջ, Հիւսիսափայլը—համարձակ Հիւսիսափայլը անմասն սնոտի երկիւղից, անմասն կեղծաւորութենից, երեսպաշտութենից, անբաժին դժոխային, եզիտական հոգուց, Հիւսիսափայլը ամենայն հարագտութեամբ սպասաւորելով Աստուծային ճշմարտութեանը, իւր գործակատարների հաստատուն ձեռքով ճեղքում է, պատահում է մի հազար կարկատաններով թանձրացուցած վարագոյր. որի տակ ամենայն խնամքով թաղուցած էին խաւարապաշտները մեր ազգի բարոյական խոցերը և վէրքերը...» (տես. «Երկերը», հատ. II, եր. 253).

Այդպիսի կարծիք ունենալով իւր խմբակցութեան հրապարակախօսական բերանի օրգանի մասին՝ ազգութեան հրապարակախօսը հէնց որ հասաւ ինքնագիտակցութեան որոշ աստիճանի—այդ եղաւ Մոսկւայում կարիք զգաց հրատարակելու մի «օրագիր» Ստ. Նազարեանի հետ. նամակներից մէկում նա հետեւեալն է գրում իւր բարեկամին. «Երկար ժամանակ է, որ ես և պարօն Նազարեանյն ցանկանում էինք զուրս տալ մի Հայկական օրագիր. աշխարհաբար լեզուով հասարակին հասկանալի, Երկար ժամանակ այս խորհուրդը մնացել էր մեր սրտումը բոլորովին անգործ, պատճառ որ զանազան հանգամանք արգելք էին լինում այս ազգասիրական գործին .» (տես Ե Զահագիր՝ «Մ. Ղ. Նայրանդեանց», եր. 58).

Սակայն շուտով արգելքները վերանում են և Նայրանդեանը հնար է գտնում տեսնել իւր «ազգասիրական գործը» իրականացած. Հիւսիսափայլի մէջ նրա հրապարակախօսութիւնը ստանում է իւր վերջնական ձեւակերպութիւնը. ազգութեան հրապարակախօսը մինչև կեսների վերջը հա-

ւատարիմ մնաց այն սկզբունքներին, որ քարոզել էր Նազարեանի հրատարակութեամբ լոյս տեսնող «օրագրում», իւր հրապարակախօսական դիմադրի համար ամենից բնորոշ և յատկանշական յօդաձևները Նա հրատարակել է «Յիշատակարաններ կոմս Էմմանուէլի օրագրութեան թերթից» խորագրի տակ:

Չատ յարմար միջոց էր ընտրել Միք. Նալբանդեանը իւր ազգային հրապարակախօսութիւնը կիրառելու համար: «Յիշատակարանները» նրա տալիս էին մի շարք դիւրութիւններ իւր մարտնոդ դէմքը ցուցադրելու ամբողջովին: Գրական մի այլ ձև թերես հնարաւորութիւն չ'տար այն արտայայտելու և այնպէս, ինչ որ և ինչպէս որ Նա արտայայտում էր իւր «Յիշատակարաններ» մէջ: Գրական այդ ձևը ըստ ամենայնի հանդէս է բերում հեղինակի ներքին, ինտիմ հակումները, նրա կեանքն ու համոզումները իրենց մանրամասնութիւններով և հնար ընձեռում «Յիշատակարան» գրողին ըմբռնելու բովանդակապէս: Հրապարակախօսը սոսկ այն չէ, ինչպէս որ Նա երևան է գալիս իւր գոտի հրապարակախօսական յօդաձևներում, ուր Նա սոսկ համոզումի մարդ է, պաշտպանում է իւր համոզումները և յարձակւում այլոց, իւր թշնամիների համոզումների դէմ: Նա և՛ մարդ է բովանդակ առումով, ունի իւր կենսահայեցողութիւնը, որ սոսկ համոզումների մի գումար չէ, այլ որոշ զգացումների, յոյզերի մի կոմպլեքս, որի արտայայտման հնարաւոր միջոցներից մէկն էլ կարող է հանդիսանալ «Յիշատակարանը»: Համոզումի և կենսահայեցողութեան այդ գոլգորդումը «Յիշատակարանում», աւելի ընդլիկ է շինում հեղինակի դէմքը, իսկ հրապարակախօսութիւնը դարձնում առաւել հիւթալից, ուժեղ և դուրեկան, եթէ գրողը, ի հարկէ, ունի պրական տաղանդ: Նալբանդեանի «Յիշատակարաններում» այդ յատկութիւններն աւելի ևս ցայտուն արտայայտութիւն են գտել, որովհետև նրա «օրագրութիւնները» թափանցւած են երգիծանքով:

Վերջինս հրապարակախօսական ստեղծագործութեան բըն-
նորոշ գծերից մէկն է, որ բղխում է իդէալի և տւեալի
հակադրութիւնից, Սխալ կ'լինի Միք. Նալբանդեանի այդ
երգիծանքը, որ երբեմն սրութեան զազաթնակէտին է
հասնում, նրա անհանգիստ, կրքոտ բնաւորութեան ար-
դիւնք համարել: Դա, իսկապէս, հրապարակախօսական
ստեղծագործութեան արդիւնք է և ուրիշ ոչինչ: Իւրա-
բանչիւր իսկական հրապարակախօսութիւն գերծ չէ այս
կամ այն բանակի և տեսակի երգիծանքից:

Հետաքրքրական է այժմ տեսնել թէ ինքը, ազգու-
թեան հրապարակախօսը ինչ կարծիք ունէր իւր «Յիշա-
տակարանների» մասին, Թախծով և տխրութեամբ է Դրօշ-
մաձ նրա այդ կարծիքը, Միք. Նալբանդեանը իւր խրմ-
րակցութեան ամենից գիտակից անդամներից մէկն էր.
շատ չէր նրանց թիւը, որ համոզումի և կենսահայեցողու-
թեան իսկական ընկեր լինէին նրան, մի մարդու, որ պարզ
աչքով տեսնում էր իւր խմբակցութեան հեռաւոր ապա-
գան և այն մութ բաւեղները, որոնց մէջ դեգերում էր
այդ խմբակցութիւնը: Լյստեղից արդէն հեռու չէ բարո-
յական և մտաւոր միայնութեան թախիժը: Զ'պէտք է մո-
ռտնալ, որ Միք. Նալբանդեանը հայկական երրորդ դասա-
կարգի անդրանիկ ինդելիդենտներից մէկն էր և, այսօրւայ
տեղմինով, իսկական մտաւոր պրօլետար: Դասակարգային
ինքնազիտակցութեան հասնելով՝ նա զարնում է իւր հրա-
պարակախօսական շեփորը և կամենում է, որ իւր շուրջը
համախմբւին իւր պէս գիտակիցների լեգիոններ, Բայց նը-
րա ձայնը համեմատաբար շատ քչերի սրտումն է արձա-
գանք գտնում. հողը տակաւին խոպան էր և մշակների
թիւը սակաւաւոր:

Սնցողիկ հիասթափութեան վայրկեանների ծնունդ
պէտք է համարել այն տողերը, որ ազգութեան հրապա-
րակախօսը գրել է իւր «Յիշատակարանների» մասին: Մի

տեղ նա իւր յիշատակարանը հետեւեալ կերպով է բնորոշում.
«Իմ յիշատակարանը — իմ անմխիթար միայնութեան ար-
դիւնքը» («Երկերը», հատ. I, եր. 165). Մի այլ տեղ՝ «Յի-
շատակարանս — իմ միայնութեան և տխրութեան զաւակը»
(«հատ. I, եր. 213»):

Հրապարակախօսի համար միայնութեան զգացումը
հոգեբանօրէն տեսական մի երևոյթ չէ հանդիսանում. Մի
ամբողջ խմբակցութեան ձգտումների արտայայտիչը լինե-
լով, իւր մէջ արտացոլելով սեպհական խմբակցութեան
կեանքը, գուրգուրելով նրա նպատակը և պարզ տեսնելով
այն բոլոր ուղիները, որոնք տանում են դէպի այն — հրա-
պարակախօսը իրեն միայնակ չի զգում. նրա մէջ խօսում
է մի ամբողջ կողլեկտիւի ձայնը և անպակաս է խրախոյսի
ներշնչումն նրա մէջ. Ուրիշ հոգեկան վիճակ ունի ապա-
դասկարգային ինդեկիզենտը, այն մարդը, որ կտրւած է
մի խմբակցութիւնից իւր մտքի և կեցութեան հանդա-
մանքներով և դեռևս չի որդիգրել մի այլ խմբակցութեան.
Այդպիսիի համար բնորոշ է տեսական հոգեբանական մի-
այնութեան զգացումն. Բայց մենք արդէն գիտենք, որ
Միք. Նալբանդեանը չէր պատկանում ապադասակարգային
ինդեկիզենտների թւին. նա երբորդ դասակարգի իդէօլո-
գըն էր, ուրիմն և միայնութիւնը նրա պսիխիական բո-
ւանդական մի գիծ. Կռի տաքութեան մէջ. երբ նրա ե-
ռանդը հասնում էր իւր գագաթնակէտին, երբ նա կու-
ղենար բոլոր խոշնդողները մի հարւածով ողնշացնել տոն-
շալի նպատակին հասնելու համար, երբ նա կ'կամենար
տեսնել իւր խմբակցութեան բոլոր անդամներին ոգեշն-
չած մի ընդհանուր բաղձանքի շուրջը — ահա այդ ժամա-
նակ նա նկատում է դժկամակութեամբ, որ իրերը ընթա-
նում են դանդաղօրէն. որ համախմբումը կատարւում է
ոչ ուժգին թափով, որ նպատակի իրագործումն արագ

կերպով չի կատարւում: Հոգեբանօրէն հնարաւոր է այդպիսի վայրկեաններում թախծի և միայնութեան զգացումը, որ իբրեւ միանցողիկ երեւոյթ գալիս է և շտապով անհետանում, չ'իթողնելով խորունկ հետք: Յիշեալ տխուր և հիասթափեցնող կարծիքներից յետոյ, անա թէ նա ինչ է գրում իւր «Յիշատակարանների» մասին. «Ոչինչ մարդու ծառայ չէ իմ յիշատակարանը. ես նորան չեմ տպում, օտարի չեմ ցոյց տալիս, ունիմ երկու հարկը ութսուն ըստեկամ միայն նորա են տեսնում...» (հատոր. I, երես. 168):

* * *

Այս բոլոր գծերը, ինչ որ մենք մինչև այժմ մէջ բերինք, թուում է մեզ, ճիշտ կերպով բնորոշում են Միք. Նալբանդեանի ստեղծագործութիւնը իբրև հրապարակախօսական ըստ ամենայնի: Համոզւելու համար, որ մենք մի իսկական հրապարակախօսի հետ գործ ունենք և ոչ թէ բանաստեղծի, վիպաւանի, բնագրատի կամ մի այլ կարգի ստեղծագործողի հետ, կարևոր ենք համարում քննութեան առնել ազգութեան հրապարակախօսի բնագրատական և բանաստեղծական գործերը, վերջնականապէս մեր կարծիքը նրա մասին ամրապնդելու նպատակով: Բայց նախ քան այդ՝ աւելորդ չի լինիլ մի հետաքրքրական հանգստմանք եւ նկատի առնել Հոգեբանօրէն խիստ արժէքաւոր մի երեւոյթ է, որ Միք. Նալբանդեանը մեր հին զրականութեան մէջ իւր սիրոյ և գուրգուրանքի առարկան էր դարձրել մի զօկումհնաւ: Դա Ղազար փարպեցու, թուղթն է, որ զբարբառից բանտում թաղմանն է աշխարհաբար: Եւ ոչ միայն թաղմանն է, այլ և ճոխացրել է բազմաթիւ հետաքրքրական ծանօթութիւններով, որոնց մէջ արտայայտել է իւր հրապարակախօսական բնոյթը ուրազածող

կարծիքներ, վերջիններս արդէն կասկածի և ոչ մի նշոյլ չեն թողնում, որ նալրանդեանը ազգութեան հրապարակախօս է, եւ մեր այդ կարծիքը շեշտում է այն ժամանակ, երբ արդէն (քանտարկելուց առաջ) նա գրած ունէր «Երկրագործութիւնը», բարեկամացած Բակունինի, Գերցէնի և Օգարեի հետ և ոմանց կարծիքով սօցիալիստ դարձած։ Բայց Ղազար փարպեցու «Թղթի» ծանօթութիւնները բոլորովին այլ բան են ապացուցանում։

Բայց մեզ այստեղ չի հետաքրքրում նալրանդեանի ազգութեան հրապարակախօս լինելը, այլ նրա ստեղծագործութեան բնոյթը, որ հրապարակախօսական է, հրապարակախօս նալրանդեանի սրտին շատ մօտ պլտի լինէր Ղազար փարպեցու թուղթը, որ գրած է «ստախօս արեղանների» դէմ։ Մենք արդէն գիտենք, թէ ինչո՞ւ և ինչպէս էր վերաբերում ազգութեան հրապարակախօսը XIX դարու հայ արեղաններին, նա կուում էր իւր ձեռքի տակ նղած բոլոր միջոցներով թէ արեղանների և թէ արեղայամիտների դէմ։ Այդ կռիւը ստեղծել էր նրա համար բազմաթիւ թշնամիներ յատկապէս «արեղանների» մէջ, որոնցից մէկի վրայ նա կասկածում էր իւր բանտարկութեան համար։ Բայց բանտարկութիւնից առաջ էլ նա իւր յօդածների մէջ միշտ սիրով և համակրանքով էր յիշում Ղազարի «Թղթի» մասին այն բոլոր դէպքերում, երբ հարկաւոր էր շեշտել հայ ազգութեան թշնամանքն ու հալածանքը դէպի իւր գիտակից որդիները։ Կնշանակի բացի ընդհանուր ատելութիւնը դէպի արեղանները կար Ղազարի և նալրանդեանի մէջ և այն մերձեցնող գիծը, որ այնքան բնորոշ է հրապարակախօսական ստեղծագործութեան համար — ուժգին պայքարի տենչը հակառակորդների դէմ, նրա բողոքող հոգին։

Այդ հանգամանքներն են պատճառը, որ Ղազար փարպեցու «Թուղթը» արժանացաւ նալրանդեանի կողմից

բրտնաջան աշխատանքի ուսումնասիրութեան նպատակով: Եյդ»[թուղթը՝ ազգութեան հրապարակախօսի համար »հրաշալի [թուղթ է՝ և նա»մորմորում է՝, որ ամբողջութեամբ չի դա հասել մեր ձեռքը (11 հատ., եր. 522):

* * *

Մեզ մնում է այժմ տեսնել Միք. Նալբանդեանին «իր-րև բննադատ» և «իրրև բանաստեղծ»:

Եյն բոլորը, ինչ որ մինչև այժմ շեշտեց, բաւակա-նաչափ պարզեց արդէն նրա ստեղծագործութեան ընդ-թը. Առանց այլ և այլութեան կարելի է պնդել, որ հրա-պարակախօսը մնում է հրապարակախօս նաև բննադատու-թեան և բանաստեղծութեան մէջ և նրա «օրնեմլ է պա-տեհրազմը» լօզունդը մնում է իւր ոյժի մէջ այդ երկու գը-րական բնագաւառներում:

Ուրիշ կերպ էլ լինել չէր կարող:

Պէտք է նկատի առնել այն հանգամանքը, որ այս կամ այն հեղինակի ստեղծագործութիւնն ասելով չ'պէտք է հաս-կանալ նրա ստեղծագործութեան արդիւնքները, որոնք յա-ճախ կարող են մոլորեցնել ստեղծագործութեան ընդթը մեկին կերպով ըմբռնելու համար: Նալբանդեանի ստեղծա-գործութեան ընաւորութիւնը, եթէ մեզ համար պարզ է, այլ ևս չ'պէտք է շփոթենք նրա բննադատութիւնների, բանաստեղծութիւնների, լիզական և այլն յօգւածների հանդէպ: Ստեղծագործութիւնը մի պսիխիական երևոյթ է, մտաւոր մի պրօցես. արդիւնքները կարող են ենթարկ-ւել գրականութեան տեսութեան այլ և այլ որակումներին: Բայց մնում է բոլորի համար ընդհանուր մի յատկութիւն, որ կարմիր թիւի պէս անցնում է բոլոր երկերի միջով. դա յօրինողի հոգեկան ապրումի որոշ ընդթն է, որ իւր կը-նիքը դնում է իւր ամենատեսակ արդիւնքների վրայ: Մի

խօսքով՝ հրապարակախօսական ստեղծագործութիւնը չի կորցնում իւր առանձնայատկութիւնը, եթէ նա հանդէս է գալիս ոտանսուորի ձևով կամ քննական յօդածի քնտորութեամբ:

Այստեղ հարկաւոր է մի հանգամանք պարզել թիւրիմացութիւնից զերծ մնալու համար: Քննական յօդածներ պրել չի նշանակում քննադատ լինել, ինչպէս և ոտանսուորներ զրոյր դեռ բանաստեղծ չէ, նախ տեսնենք առաջին երևոյթը:

Քննադատ ասելով մենք հասկանում ենք գեղարւեստական երկեր ուսումնասիրողին: Եթէ քննութիւնները կատարւում են ոչ այդ քնազաւառում, այն ժամանակ ուսումնասիրողը կարող է լինել ամեն ինչ, ինչ կուզէք, բայց ոչ քննադատ. օրինակ՝ նա կարող է լինել հրապարակախօս, «գիտնական», փիլիսոփայ ևայլն: Այս ևս պարզ է, որ ամեն մի գեղարւեստական երկեր ուսումնասիրող քննադատ չէ դեռ, եթէ նրա ստեղծագործութեան բնոյթը չի համապատասխանում այդ զրական կոչումի պահանջներին: Գեղարւեստական ստեղծագործութիւնը այլ ստեղծագործութիւններից տարբերւում է իւր մեթօդով. Ո՞րն է այդ մեթօդը: Այդ մեթօդը — տողորման մեթօդն է: Մի փոքրիկ համեմատութիւն կ'պարզի խնդիրը: Մենք արդէն տեսանք, որ հրապարակախօսական ստեղծագործութեան մեթօդը ըստ ամենայնի հակադրման մեթօդ է. այդ ստեղծագործութիւնը սնունդ է ստանում մի և մի այլ խմբակցութեան հակադրութեան ապրումից: Գեղարւեստական ստեղծագործութեան մէջ հակադրութեան ապրումը գոյութիւն չունի. մի որևէ խմբակցութեան յոյզերով տողորւելը աղբիւր է հանդիսանում այն ապրումին, որ սնունդ է տալիս գեղարւեստական ստեղծագործութեանը: Վերջինս նկատի ունի խմբակցութիւնը ինքն իւր մէջ, իսկ հրապարակախօսութիւնը հակադրում է նրան միւսին: Գե-

դարեւստական քննադատութեան մեթօդն ևս տողորման — հոգեբանական այդ խիստ որոշ ապրումի վրայ է յենւած. երկուսն էլ մեթօդի կողմից ոչ մի տարրերութիւն չունենալով՝ զանազանում են իրենց տաղանդի բնուորութեամբ. զեղարեստագէտը պատկերներ է յօրինում ու համադրում, իսկ քննադատը պատկերներ է վերլուծում, ցոյց տալով ներշնչման այն աղբիւրները, որոնք սնունդ են տւել զեղագէտի պատկերներին:

Մենք արդէն գիտենք, թէ ստեղծագործութեան ինչ մեթօդ ունէր Միք. Նալբանդեանը. դա հրապարակախօսութեան հարկադրման մեթօդն է. Վերջինս չէր կարող հնարաւորութիւն ընձեռել նրան քննադատ լինելու. և եթէ մենք նկատի առնենք, թէ ինքը, ազգութեան հրապարակախօսը ինչ կարծիք ունի քննադատութեան մասին, կրտեսներ որ նա չի դաւաճանում և չէր էլ կարող դաւաճանել իւր հրապարակախօսական մեթօդին:

Քննադատութիւնը, ազգային հրապարակախօսի կարծիքով, ազգային իդէօլօգիայի հասունութեան չափ է հանդիսանում:

Ուրիշ խօսքով նա քննադատութիւնն ըմբռնում է իւր և հրապարակախօսութիւն և ուրիշ ոչինչ:

«Խօսելով ընդհանրապէս կրիտիկայի վրայ, — ասում է Նալբանդեանը, — այս ևս պիտի ասել թէ նա մի չափ է, մի նշանացոյց է, մի այնպիսի կշիռ, որով իսկ և իսկ հասկացում է որեիցէ ազգի լուսաւորութեան աստիճանը, որեմն իւրաքանչիւր ազգի կրիտիկա յայտնում է մեզ նոյն ազգի տեսութեան և հայեացքի պարզութիւնը կամ պրդտորութիւնը...» («Ներկերը», հատ. II, եր, 138):

Եւ պէտք է ասել, որ այդ «չափով» էլ ազգութեան հրապարակախօսը քննադատում էր և՛ զիրք, և անձ, և խմբակցութիւն: Այսինքն նա միշտ և ամենուրեք մնում էր հաւատարիմ ինքն իրեն, իւր հրապարակախօսական ստեղ-

Ժաղործութեան պահանջներին: Այսպէս, նա թարգմանում է մի վէպ — Եւթեն Սիւի «Թափառական հրէան», որին յարակցում է մի բացատրական նախաբանութիւն, որով մերկացնում է իւր կատարած զործի նպատակը, այն դիտաւորութիւնը, որով ղեկավարել է թարգմանութիւնն անելիս: Եւ ինչ է դուրս գալիս. հրապարակախօսի համար այդ վէպի գեղարւեստական տեսակէտով ինչ լինելը հետաքրքրական չէ ամենեւին, նա քննադատին վայել պահանջներով չի մօտենում այդ վէպին, այլ հրապարակախօսական իւր յայտնի չափով ազգային իդէօլօգիայի տեսակէտով, որի «պարզութիւնն ու պղտորութիւնը» ամեն ինչ է նրա համար: Միք. Նալբանդեանը ազգութեան հրապարակախօս է, ուրեմն և՛ ազգային եկեղեցու ջերմաջերմ պաշտպան. նա մի այլ ոչ ազգային եկեղեցու դէմ կռիւ ունի, նա իւր ազգային փարախը «գառնազգեստ գայլերից» մարբելու պարտականութիւնն է յանձն առել, նա իւր ազգային եկեղեցին պիտի, ինչ էլ որ լինի, յաղթական դուրս բերի պապականութեան հանդէպ: Եւ ահա՛ նա թարգմանում է Սիւի վէպը իւր պայքարի յաջողութիւնն ապահովելու մտադրութեամբ: Նա մի «մտաւորական ինկվիզիցիօ» է հանդեսաբերում պապականութեան վրայ: «Այն մարդիկը, ասում է ազգութեան հրապարակախօսը, — որ երբեմն ինկվիզիտօրներն են դատապարտուում էին դէպի բանտ, դէպի հուր, դէպի սուր, նոյն մարդիկը կրկնում եմ մի անփախչելի մտաւորական ինկվիզիցիօ են կարգել և դէպի յաւիտենական ամօթ դատապարտում են Պապականութեան անբրիտանեայ զործերը» («Երկեր», 11 հատոր, Երես. 131):

Ուրեմն, ամենուրեք Նալբանդեանի բերանում հնչում է մեզ յայտնի նրա լօզունգը. — «Յոյնա՛ն է պատերազմը»: Վէպի քննադատութեան մէջ ևս նա հանդիսանում է իբրև մարտնչող հրապարակախօս: Պռօշեանցի «Սօս և վարդի-

թեր՝ վէպի այն քննադատութիւնը, որ մեր ձեռքն է հասել. ըստ մեծի մասին լեզւի մշակութեան խնդիրներին է նւիրւած, պաշտպանում է աշխարհաբար լեզւի դատը մի այնպիսի կրքակոտ եռանդով, որ միայն նալքանդեանին է յատուկ. Հրապարակախօսը պաշտպանում է իւր լեզւական հայեացքները, կռոււմ հակառակ կարծիքներին դէմ և իւր ստեղծագործութեան ընդթիւն յատուկ շեշտով յայտնում իւր պատրաստակամութիւնը «հեշտութեամբ չ'թողնելու պատերազմի ասպարէզը» (նրկերը . II հատ. եր. 440),

Պատերազմը օրհնւած է նաև նրա «բանաստեղծութիւնների» մէջ, որոնք ոչ այլ ինչ են, բայց հիմէ «հրապարակախօսութիւն ոտանաւորով», եւ այն մարդիկ, որոնք առանց այլ և այլի զործ են ածում «բանաստեղծ նալքանդեանց» բառերը, թուում է թէ պարզ հասկացողութիւն չունին դեղարւեստական ստեղծագործութեան ընդթիւ մասին. Մեր գրականութեան մէջ, որքան գիտենք, առաջին անգամ պ. Ե. Զահազիզը պաշտպանեց այն ճիշտ կարծիքը, որ նալքանդեանը բանաստեղծ չէ, չ'նայած որ ոտանաւորներ ունի գրած, Բայց նա հետևողականօրէն չըմնաց այդ կարծիքին և թոյլ տւեց մի որոշ կօմպրօմիս, որ խախտում է հիմնովին նրա պաշտպանած տեսակէտը. Այդ խախտումը տեղի ունեցաւ այն ժամանակ, երբ հրատարակեց պ. Զահազիզը նալքանդեանի «Աղցմիբը» իւր բացատրութիւններով հանդերձ. Այդ մասին մի քիչ յետոյ.

Եթէ կարճ ուղեկներ ձևակերպել մեր վերաբերմունքը նալքանդեանի ըոյոր ոտանաւորների մասին պիտի տեսնենք այն, ինչ որ գրել է պ. Ե. Զահազիզը ազգութեան հրապարակախօսի սկզբնական ոտանաւորների մասին. Իսկ նա գրել է հետեւալը. «Դորա արդիւնք են հեղինակի ոչ այնքան բանաստեղծական բուռն երեւկայութեան, որքան Հայոց նորարողը աշխարհաբար գրականութեան

մէջ ևս, ինչպէս ուրիշ ազգերի նոր սկսող զրականութեան, զանազան երգեր ունենալու ցանկութեան» (տես Ե. Հասազիզ «Մ. Ղ. Նալբանդեան», եր. 64—65)։

Նրա անդրանիկ ոտանաւորները, նոյն Հահագիդի կարծիքով, այն ուղղութեան դրոշմն են կրում, «որին նա հաւատարիմ մնաց մինչև իւր կեանքի վերջը», այսինքն ոչ այլ ինչ են, բայց եթէ արդիւնը հրապարակախօսական ստեղծագործութեան (ibid, եր. 44)։

Ուրիշ կերպ էլ լինել չէր կարող, որովհետև գեղեցկագիտութեան մէջ ևս Միք. Նալբանդեանը հանդիսանում է իբրև հրապարակախօս. «Պարզ է, — ասում է ազգութեան հրապարակախօսը, թէ պէտքը նախընտիր է, քան թէ գեղեցկութիւնը, որովհետև կեանք չկայ, եթէ պէտքերը չ'հողացւին։ Յրտի տակ ընկած մերկ մարդը էլ գեղեցկութեան չի նայիլ, միայն թէ մի բան գտնէ, որի մէջ պատսպարէ իւր անձը ու չ'պաղի սատկած ձուկի պէս, քաղցածը էլ համին չի նայիլ միայն թէ ուտելիք գտնէ, իսկ երբ մարդը հոգացել էր բոլոր էական պէտքերը, երբ այդ բոլորին ասում ենք հոգալով ապահովել էր իր կեանքը, այն ժամանակ միայն զարթնում են նորա մէջ միւս հոգեկան բաղցերը կամ ցանկութիւնքը, որոնց շատը դեռ անծանօթ ևս են շատ միլիոնների, բայց այդ միլիոնները նոյնպէս ապրում են, ինչպէս ապրում են շատ նկարիչը, որ քսան երեսուն տարիներով հռովմ են նստում սիրահարելով անտիկեան գեղեցկութեան կամ ճարտարութեան» (II հատ., եր. 480-482)։

Թէպէտև ազգութեան հրապարակախօսի այս կարծիքը յատկապէս գեղեցկագիտութեան մասին նրա հայեացքը արտայայտելու համար չէ մէջ բերւած, բայց և այնպէս բնորոշ է դա մի հրապարակախօսի բերանում և յար և նման է այն կարծիքին, որ ունէր հրապարակախօս Գր. Արծրունին գեղեցկի մասին. Հրապարակախօսական ստեղ-

ծագործութեան ներկայացուցչի համար առաջնութիւնը պատկանում է «օգտի» սկզբունքին. ինչպէս պէտք է մարդկանց ապահովել նիւթապէս, կերցնել և հագցնել՝ ապա դալիս են «միւս հոգեկան քաղցեքը» հողալու «ցանկութիւնքը»։ Թէ հասարակագիտական տեսակէտով ո՞րն է առաջնագոյն ֆակտորը կենսամարտի մէջ՝ «տնտեսական գործառնութիւնը» թէ «իդէօլոգիական վերնաշէնքը» — մենք չենք մըտնի այդ վէճի մէջ և դա այստեղ շօշափւած խնդրին էլ չի վերաբերում։ Այսքանը միայն կասենք, որ հրապարակախօսական ստեղծագործութեան համար խիստ բնական հանգամանք է «բոլոր էական պէտքերի» շեշտումը և գեղեցիկը երկրորդական հանգամանք սեպելը, բանի որ հրապարակախօսի ամբողջ ուշադրութիւնը կլանւած է հակադրման սկզբունքով, իսկ վերջինիս ամբողջ բովանդակութիւնը յենւած է «էական պէտքերի» վրայ, շատ քիչ չափով շօշափելով «միւս հոգեկան քաղցեքը»։ Մի գեղադէտի կամ բանաստեղծի համար խիստ տարօրինակ կ'լինէր այդպէս մտածել, որովհետեւ նրա ստեղծագործութեան պսիխիական բնաւորութեան համար ոչ մի տարակոյս չկայ — կուրսի տարտայայտելով — թէ ո՞րն է գերադանց՝ «ջութակներ շինելը, թէ ջութակի վրայ նւագելը»։ Բանաստեղծի հոգեկան արտայայտութիւնները բոլորովին այլ ուղիով են ընթանում, նրա ստեղծագործութիւնը տողորման բնոյթ է կրում, ուրեմն և հարկադրման մեթօդի բոլոր հրապարակախօսական պահանջներն անգոր են նրա հիմնական սկզբունքի հանդէպ. — գեղարւեստը գեղարւեստի համար...

Այդ հիմնական տեսակէտով, եթէ մօտենալու լինենք առաջագիր խնդրին՝ պիտի ասենք կտրականօրէն, որ նալբանդեանի ստեղծագործութիւնը չի կորցնում իւր էական բնոյթը նրա, այսպէս կոչւած, «բանաստեղծութիւնների» մէջ ևս. նրա մէջ հրապարակախօսական ստեղծագործու-

թիւնը ոչ թէ մի «ջիղ» է, որ կարող է տեղի տալ մի ուրիշ «ջիղ», այլ մի ամբողջական պսիխիսական համայնապարփակ երևոյթ։ Մեզանից իւրաքանչիւն էլ ունի որոշ բանաստեղծական «ջիղ», որոշ պայմանների ազդեցութեան տակ կարող է ամեն մի մահկանացու էլ «յաջողւած» ոտանաւորները գրել։ Եւ զարմանալի էլ կ'լինէր, եթէ այդպէս չ'լինէր։ Այն յատկութիւնը, ինչ որ սովորական մահկանացուների մէջ քիչ չափով է արտայայտուում, անզարգացած ձևով հանդէս գալիս, ընտրեալների մէջ արտայայտուում է մեծագոյն չափով և զարգացած ձևով։ Բանաստեղծական ստեղծագործութիւնը մի պսիխիսական երևոյթ է, որի հիմնական տարրերը յատուկ են առհասարակ մարդկային հոգուն։ մտքի և լեզուի հոգեբանութիւնը տալիս է այն ատաղձը, որից հիւսում է գեղագէտը իւր պատկերները։ Այն, ինչ որ գեղագէտի համար հոգեբանօրէն մի տիրապետող հանգամանք է, հոգեկան մի գերիշխող ուղղութիւն, իրականութեան մէջ սոսկ պատկերներ տեսնելու և համադրելու յատկութիւն, — սովորական մահկանացուի մէջ դրանք երկրորդական հանգամանքներ են և սաղմային, անզարգացած տրամադրութիւններ։ Ստեղծագործութեան հոգեբանութեան տեսակէտից երկու սկզբունքային տարրերութիւն ունեցող, հիմնականօրէն իրար բացասող ստեղծագործութիւններ չեն կարող պարփակւել որևէ ստեղծագործական պսիխիկայի մէջ։ հրապարակախօսը միժամանակ չի կարող լինել գեղագէտ, և ընդհակառակը։

Այդ հիմնական սկզբունքի տրամադրութեան համաձայն մենք սխալ ենք համարում Միք Նալբանդեանի մասին արտայայտւած այն կարծիքը, թէ նրա ոտանաւորներն առհասարակ բանաստեղծական ոչինչ չունին իրենց մէջ, բայց կան յաջողած բանաստեղծութիւններ, որոնք իսկական ներշնչման արդիւնք են և ազգութեան հրապա-

բակախօսը զրանց մէջ հանդիսանում է իբրեւ իսկական քերթող»:

Մեր կարծիքը բոլորովին այլ է. իսկական հրապարակախօսը չի կարող լինել և՛ իսկական քերթող, կամ մէկը, կամ միւսը, իսկ երկուսը միաժամանակ — երբէք: Բայց Միք. Նալբանդեանի գրաբար ոտանաւորների այն շարքը «Աղցմիք» որ նա զրել է բանտում իբրեւ մի parodia Խորէն վարդապետ Գալֆայեանի «վարդենիքի», որը «զուտ սիրահարական բանաստեղծութիւնների մի հաւաքածու է» և ցուցադրում է վարդապետին «իբրեւ մի սիրահար երգիչ աշխարհային մտքով» — ասես թէ գալիս է հաստատելու մեր պնդածի հակառակը և ազդուեցան հրապարակախօսին ցոյց տալու իբրեւ իսկական բանաստեղծ: Պ. Ե. Զահազիզը, որ հրատարակել է «Աղցմիք» բացադրական ծանօթութիւններով հէնց այդ կարծիքի է: «Նալբանդեանցը, — ասում է պ. Ե. Զահազիզը, — Աղցմիքում ինքն իրան համետութեամբ բանաստեղծ չի համարում, այն ինչ իսկապէս նա հէնց իւր այդ գրածքում հանդիսանում է իբրեւ քերթող» (տես, Ե. Զահազիզ «Խորէն արք. Գալֆայեան և Նալբանդեանի Աղցմիք», եր. 171):

Պ. Ե. Զահազիզը իւր այդ գրածքում մի գլուխ դրուատում է Աղցմիքը, հիացած նրա բանաստեղծական առանձնայատկութիւնների վրայ, այն ինչ մի ուրիշ հեղինակ, որի գրական կիրթ ճաշակը և զեղարւեստական գրականութեան նկատմամբ զարգացած լինելը վեր է ամեն կասկածից, հէնց նոյն այց Աղցմիքի մասին բոլորովին այլ կարծիք ունի, համարելով նրան «տղայական խաղերի» արդասիք, որ արժանի էլ չէ տպագրւելու պատւին: Այդ հեղինակը պ. Ն. Ադոնցն է, որ ասում է հետեւեալը. «Բնաւորութեամբ խիստ կրքոտ — կիրք՝ որին հլու էին լեզուն և զրիչը, Նալբանդեանց ընդունակ էր անելու այնպիսի տղայական խաղեր, որպիսին է «Աղցմիք», որ այն-

բան արտասովոր համարձակութեամբ տպեց «Լումայ» հանդէսը: «Լումայի» ղեկավարներին թուում է, թէ ինչ որ գրուում է մահկանացւի ձեռքով, կարելի է տպել անխտիր և մանաւանդ «Լումայում»: 2-էինք կարծում, որ անխտրութիւնն այդքան հեռու կարող է գնալ: Գրական հետաքրքրութիւնն տմենից առաջ պահելու է գրական մաքրութիւն և անցնելու չէ վայելչութեան սահմանները: Բայց արժանապատիւ հօր՝ տէր Գիւտի հետաքրքրութիւնն արշաւասոյր հասել է մինչև Հայոց Կոկիսոնը...ի վնաս նալբանդեանի դալար յիշատակին և հայ գրի անարատութեան. (տես «Բանբեր գրականութեան և արւեստի», գիրք Բ. եր. 204):

Այդ երկու հակադիր կարծիքները խնդիրը չեն պարզում բովանդակապէս. Աղցմիբը ոչ բանաստեղծական ստեղծագործութեան արգասիք է և ոչ էլ տղայական խաղեր: Դա ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ «հրապարակասօսութիւն ոտանաւորով» Պ. Ն. Չահաղիպը, որ այնքան հմուտ կերպով բացատրում է Աղցմիբը և աւելի հմուտ կերպով գուգահեռագիծ անցկացնում նրա և Գալֆայեանի «վարդենիքի» միջև, վարմանալի է, որ ոչ մի խօսքով չի ակնարկում, որ ինքը գործ ունի հրապարակասօսական ստեղծագործութեան մի նմուշի հետ: Նա տալիս է գրւածքի շարժառիթը, որ շատ բան է պարզում «Հանգուցեալ նալբանդեանցը», — ասում է պ. Չահաղիպ, — կարդալով իւր միայնութեան մէջ Խորէնի այդ գրւածքը (վարդենիքը), արձագանք է տւել, պատասխանել է դորան մի ուրիշ գրւածքով, որ ըստ արտաքին երևոյթին, մի բոլորովին անկախ գրւածք է, բայց, ըստ ներքին բովանդակութեան, մի կծու քննադատութիւն «քերող-քերթող» կոչւած Խորէնի դէմ ընդհանրապէս և նորա վարդենիքի դէմ մասնաւորապէս: Գալֆայեանը այն չորս վարդապետներից մէկն էր, որ վերագարձել էր կաթոլիկութիւնից հայոց եկեղեցու դիրկը. նա Գաբրիէլ Վ. Այվազեանի ընկերակիցն էր,

այն Այվաղեանի, որի ռեսերիմ թշնամին էր ազգութեան հրապարակախօսը Գալֆայիանը գործակից էր եղել Այվաղեանին վերջինս ազգակործան գործունէութեանը, յատկապէս «Խալիպեան դպրոցի, Նալբանդեանի կարծիքով, վատթար կառավարութեան և դատարարակութեան գործում (ibid, հր. 162, 163-164):

Մենք Նալբանդեանին ճանաչեցինք արդէն իբրև «արեղայական» բոլոր արժէքների դէմ պայքարող մի հրապարակախօս. Աղցմիք բանաստեղծական «կծու քննադատութեան» մէջ ևս նա շարունակում է իւր գործը չափածոյ խօսքով. նա մերկացնում է «արեղայական» սիրոյ կեղծութիւնն ու անարդութիւնը այն բոլոր մերկացումներից յետոյ, որ նա արել էր նրանց այլ արժէքների նըկատմամբ. պայքարի ջիղը թէ արձակ և թէ չափածոյ գրածքներում նոյն ընդհանուր բնոյթն ունի, արդիւնք է հրապարակախօսական ստեղծագործութեան և զուրկ իսկական, զուտ բանաստեղծութեան անկուր ապրումներից, որոնք արդասիր պիտի լինին տոպոլման մեթօդի, այն ինչ Աղցմիքը ըստ ամենայնի ծնունդ է հակադրման մեթօդի և պայքարի ապրումների...:

Այդպէս է Միք. Նալբանդեանը և՛ իւր միւս «գեղարւեստական» գործերի մէջ՝ լինին վէպ թէ ոտանաւոր. ամենուրեք նա հրապարակախօս է, նրա ստեղծագործութեան բնոյթը պարզելուց, յետոյ մենք աւելորդ աշխատանք ենք համարում մէջ բերել և քննութեան առնել նրա միւս «գեղարւեստական» գործերը և ապացուցանել մեր տեսակէտի ճշտութիւնը, Հիմնական սկզբունքը, նրա պսիխիական բովանդակութեան սրտշիչ և տիրապետող ուղղութիւնը պարզելուց յետոյ մեր կարծիքն արդէն պարզ պիտի լինի նրա բոլոր երկերի նկատմամբ առանց բացառութեան. մեր համոզումով Միք. Նալբանդեանի հրապարակախօս լինելն ո՛չ մի երկրաբանութեան չ'պիտի ենթարկ-

ւի և տեղի չ'պիտի տայ ոչ մի կոմպրոմիսի առաջ, Եւ այսպէս. որքան հնարաւորութիւն ունեցանք և որ քան որ ներում էլն մեր ոյժերը, մենք ապացուցեցինք, որ զբաղանութեան այն բոլոր ճիւղերում, որոնց մէջ հանդէս է եկել Միք. Նալբանդեանը իւր ոյժերը փորձելու, նա մնացել է հաւատարիմ ինքն իրեն, իւր ստեղծագործական առաքելութեանը, իւր հրապարակախօսական կոչումին. Մենք տեսանք այս գլխի սկզբում, որ մեր զբաղանութեան մէջ տիրում է մի կատարեալ խառնափնտրութիւն Նալբանդեանի զբաղան կոչման շուրջը, որ նրան վերագրում են միաժամանակ տարբեր և հակասական ընդունակութիւններ. Մի շարք «իբրև»ներով— Նալբանդեանը «իբրև հրապարակախօս», «Նալբանդեանը «իբրև բանաստեղծ», Նալբանդեանը «իբրև քննադատ» և այլն — մթազնւել է մեզանում Նալբանդեանի տաղանդի բնոյթը. և եթէ յաջողած լինի մեզ մի փոքր այդ խնդիրը պարզաբանել և ուղիղ դնել— դա անկարեւոր չէր լինի Միք. Նալբանդեանին բովանդակապէս հասկանալու համար:

III.

Ա Ջ Գ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Նախորդ գլուխներէց արդէն բաւականաչափ պարզւեց Միք. Նալբանդեանի ստեղծագործութեան բնոյթը. Հրապարակախօսութիւնը, ինչպէս տեսանք, որոշ հասարակական խմբակցութեան իդէօլօգիան է, իսկ հրապարակախօսը— որոշ խմբակցութեան իդէօլօգը. Սակայն մի խնդիր տակաւին հնարաւոր չեղաւ լուծելու նախընթաց

հատւածների մէջ: Մենք միշտ շեշտում էինք, որ Միք. Նալբանդեանը «ազգութեան հրապարակախօս է» և դրա հետ միասին նրան յարմար էինք համարում նաև անւանել «երրորդ դասակարգի իդէօլօգ»: Արդ՝ ինչի վրայ է յենւած միւր այդ նոյնացումը, ազգութեան հրապարակախօսի և երրորդ դասակարգի իդէօլօգ լինելու նոյնանիշ սեպելը. ինչ ներքին կապ կայ այդ երկու հասկացողութիւնների միջև և ինչ թէօրիական բովանդակութիւն ունին նրանք:

Ահա այդ խնդրին ենք ուզում ներել այս և յաջորդ գլուխները:

Միք. Նալբանդեանի դէմքը դեռ չի կարող մեզ համար բոտ ամենայնի պարզւած լինել, եթէ մենք միայն և եթ զիտենք այն, որ նա հրապարակախօս է. այդ դէմքը բաւականաչափ կ'պարզւի այն ժամանակ, երբ մենք կիմանանք թէ ո՞ր խմբակցութեան հրապարակախօսն է նա, ինչ շահեր է վերադրում այդ խմբակցութեանը և ինչպէս է պաշտպանում այդ շահերը:

Որ ազգութեան հրապարակախօս է Նալբանդեանը — դրա նկատմամբ ոչ մի կասկած չի կարող: Նրա բոլոր յօդւածների միջով կարմիր թելի պէս անցնում է հայ ազգութեան ջատագովութիւնը: Ազգութեան ջատագովը լինելով՝ նա միաժամանակ և՛ ջատագովն է երրորդ դասակարգին, և՛ երջին հանգաման. կ'պարզւի բոտ ինքեան, եթէ մենք մի փոքրիկ տեսութեամբ բացատրենք թէ ինչ է ազգութիւնը և միաժամանակ, թէ Միք. Նալբանդեանը ինչպէս էր ըմբռնում ազգութիւնը և ապա՝ թէ ազգութեան կուլտուրական արժէքների և երրորդ դասակարգի կուլտուրական արժէքների միջև ինչ ներքին ներդաշնակութիւն, սերտութիւն և նոյնացում գոյութիւն ունի:

Հասարակագիտութեան մութ, դեռևս չ'պարզւած պրօբլեմներից մէկն է ազգութեան «էութիւնը»: Նւ գար-

մանալի էլ չէ, բանի որ այդ գիտութիւնը մեկին հասկացողութիւն ձեւակերպած շունի իւր հիմնական խնդրի վերաբերմամբ— ինչ է հասարակութիւնը։ Ինչպէս որ հասարակութեան, այնպէս էլ ազգութեան մասին գոյութիւն ունին բազմաթիւ տեսութիւններ, միմիանց ներհակ, իրար բացասող և, հետեւապէս, տարբեր ելակէտներից բղխող հայեացքներ։ Հետաքրքրական կ'լինի իմանալ, թէ ինչն է պատճառը այդ բոլորի, ինչն է ստեղծել մտքերի այն բաօսը, որ տարածւած է ազգութեան պրօբլէմի շուրջը։

Երկու հիմնական հանդամանքների կարելի է վերածել յիշեալ քաօսի պատճառները։ Առաջին՝ սխալ տեսակէտի կիրառման և երկրորդ՝ որոշ դասակարգային տեղեկեցիայի։

Առաջին պատճառը պարզ է ըստ ինքեան։ Աստիճանական զարգացման հայեցակէտը, որ այնպէս բեղմնաւոր գործադրութիւն ունի բնական գիտութիւնների մէջ, շատ դժւարութիւնների է հանդիպում հասարակական գիտութիւնների մէջ, որտեղ աւելի հեշտութեամբ կիրառւում է մետաֆիզիքական աշխարհայեացքը, որ խնդիրներին նայում է (հասարակական կեանքի երևոյթների սահմաններում) ոչ նրանց «հոսման», այլ նրանց «քարացման» դրութեան մէջ։ Մետաֆիզիքական հայեցակէտի սիրած հարցըն է՝ ինչ է տրւած, նրան չի հետաքրքրում ինչպէս է տրւած, ինչպէս, ինչ հանգամանքների մէջ է աստիճանաբար ձեւակերպւել այս կամ այն հասարակական երևոյթը։ Մետաֆիզիքական հայեցակէտը հետաքրքրում է դրութիւններով և ոչ պրօցեսներով։ Ազգութեան այժման դրութիւնն ու վիճակը նա ընդունում է իբրեւ յաւիտեական տւեալ։ Նրա համար ազգութիւն է և՛ նախապատմական տոհմը, և՛ ցեղը, և՛ ցեղերի դաշնակցութիւնը, իսկ այսօրւան ազգութիւնը - ազգ է ու ազգ, յար և նման նախապատմական ազգին։ Ընդունելով տւեալը, դրութիւնը, որպէս մշտագոյ

մի էութիւն, մետաֆիզիքական հայեցակէտը ճիշդ է թափում որոնել ու գտնել այնպիսի բնորոշ յատկութիւններ, որոնք ազգութեան էութիւնը կազմէին և վերջնիս պէս ունենային մշտնջենական յատկութիւն: Այդպէս է՝ ծագումը, լեզուն, հայրենիքը, ազգային ոգին ու բնաւորութիւնը, մի որեւէ ազգութեան պատկանելու զգացմունքի գիտակցութիւնը և կրօնը: Այդ բոլոր բնորոշ յատկութիւնները մէկիկ-մէկիկ, առանձին առանձին հանդէս է բերում մետաֆիզիքական հայեցողութիւնը, համարելով նրանց-ամեն մէկն իւր հերթին — ազգութեան էութեան բոլորանէր յատկանիշ: Այդ բոլոր յատկանիշները ինչպէս ասացինք, ազգութեան պէս մի անգամ ընդ միշտ տրւած և անփոփոխական էութիւններ են սեպւում: Օրինակները հէնց կարող ենք վերցնել մեր յիշած յատկանիշների սահմաններում:

Ծագումը, ասում են, բնորոշում է ազգութեան էութիւնը: Ծագում առելով հասկանում են միատեսակ նախնիքներ ունենալը, աւելի կուպիտ կերպով արտայայտելով՝ միեւնոյն ազգութեան անդամների երակներում նոյնատեսակ արիւն է հոսում: Եւ որովհետեւ նախնիքները մի անգամ ընդ միշտ տրւած են և անփոփոխական, շատ բնական է, որ ազգութեան էութիւնն էլ մի անգամ ընդ միշտ տրւած է և անփոփոխական, նախնիքները չեն կարող փոխւել, արիւնն նոյնպէս, քանի որ զրանք մեր կամքից անկախ տեսալներ են և ներգործում են բնական անհրաժեշտութեամբ: Սակայն այդ մետաֆիզիքական հայեցակէտի դէմ ազդակում են պատմութեան և իրականութեան փաստերը: չկայ և ոչ մի ազգ, ինչպէս ճիշտ կերպով առարկում են այդ կարծիքի հակառակորդները, որ ունենայ միեւնոյն նախնիքները, որի բոլոր հատւածները սիրւած լինին միանման զծով և որի բոլոր անդամների երակներում խաղայ համանման արիւն: Օրինակ, այսօրւան ֆրանսիական ազգութիւնը, միթէ այն բոլոր տարբեր

ցեղերը (Բրետոններ, Բասքեր և այլն), որոնք մի կուլտուրական ընդհանուր կապով միացել են միմեանց հետ և կազմել Ֆրանսիական ազգութիւնը, միատեսակ նախնիքներ ունին կամ նրանց բոլորի երակներումն էլ նոյն արիւնն է հոսում։ Բյոզպէս և անգլիական ազգութեան մէջ մտած Գալլերը (Ուէլշները) և Սկովտիացիները, Գերմանական ազգութեան մէջ մտած Վենգերը և այլն։

Հեզուն է բնորոշում ազգութեան էութիւնը, ասում են նրանք, որոնց ծագման տեսութեան ակներև անհեթեթութիւնը հերքւում է, Հեզուն էլ ըմբռնւում է, ինչ ասել կուզէ, միտաֆիզիքօրէն։ Այս վերջին ըմբռնման գեղեցիկ ապացոյցը մեզանում տւել են Միլիթարեանները զրաբարի և աշխարհաբարի պայքարի ժամանակ, նրանք պերճախօսօրէն ապացուցին, որ հայերէնով են խօսել զրախտում Ադամն ու Նւան, իսկ Աստած էլ նրանց հետ բացատրել է—օ, հրճւանք—դարձեալ հայերէնով։ Կնշանակի լեզուն էլ մի առ միշտ գոյութիւն ունեցող, անփոփոխ և մի անգամից պատրաստի տւեալ երևոյթ է, ինչպէս որ ազգութիւնը, Հեզւագիտութիւնը, ինչպէս յայտնի է, ժխտել է արդէն լեզւի վերաբերմամբ այդ միամիտ հայեացքը, և ցուցադրել է աստիճանական զարգացման տեսակէտով այն երկարաձիգ ճանապարհը, որ անասնական հնչիւններից հետզհետէ, քայլ առ քայլ եկել հասել է ձեքսպիրի լեզւին։ Բայց մեզ այստեղ լեզւագիտութիւնը չի հետաքրքրում, այլ լեզւական թէօրեան ազգութեան էութիւնը բնորոշելու խնդրում։ Այդ յաժնում ևս պատմութեան և իրականութեան տւեալները հակառակն են պնդում։ Լեզւի նոյնութիւնը դեռ ազգութեան յատկանիշ չէ, որովհետև կան մի և նոյն լեզւով խօսող տարբեր ազգութիւններ, ինչպէս և տարբեր լեզւով խօսող միևնոյն ազգութեան հատւածներ։

Հայրենիքը աւելի ևս յաւմար օրիէկտ է ներկայաց-

նում մետաֆիզիքական դատողութիւնների համար: Ինչ կայ առաւել մշտնջենական, մի անգամ ընդ միշտ տրամ և անփոփոխական, բան հայրենիքը, եթէ նա ըմբռնւի իրրև որոշ տերիտորեա, աշխարհագրական միջավայր կամ հող: Առանձին զժառուրթիւն չկայ, սակայն հայրենիքի անպարտութիւնը ցոյց տալու ազգութեան էութիւնը բնորոշելու հարցում, եթէ նկատի առնելու լինինք, որ ազգութիւնը կուտուրական որոշ կապ է, մի պիտիական երևոյթ, որ ըստ ամենայնի չի պայմանաւորած հայրենիքի գոյութեամբ և այդ երկու հասկացողութիւնների միջև գոյութիւն չունի տրամաբանական անհրաժեշտ ազնշուրթիւն, ուստի և հայրենիքի չ'գոյութիւնը չի նշանակում ամեն դէպքում և՛ ազգութեան չ'գոյութիւն, հրէաները պարզանցօրէն որոշ ազգութիւն են ներկայացնում, բայց նրանք գուրկ են մետաֆիզիքների ըմբռնած հայրենիքից:

Ազգութեան ոգին, ազգութեան բնատրութիւնը ևւ մի որեւէ ազգութեան պատկանելու զգացմունքի գիտակցութիւնը այն սուակի բնորոշումներն են, որոնք թէպէտև տռանձին առանձին են յիշատակում իրրև ազգութեան հիմնական Ֆակտօրներ, բայց երբն էլ նման են մի կէտում, նրանք կրում են մետաֆիզիքական աշխարհայեացքի կնիքը: Դեռ մի կողմը թողնենք այն հանգամանքն, որ այդ բոլոր յատկանիշներն էլ կրում են երկրորդական բընոյթ, որ նրանք տակաւին բացատրութեան կարօտ երևոյթներ են և չեն կարող ոչինչ բացատրել: Ինչո՞ւ այս ինչ ազգային ոգին է տիրում, ինչո՞ւ այսպիսի կամ այնպիսի ազգային բնաւորութիւններ գոյութիւն ունին, ինչով է պայմանաւորւած այս ու այն ազգութեան պատկանելու զգացմունքը և ինչո՞ւ մէկի մէջ դա ուժգնօրէն է գիտակցում, իսկ միւսի մէջ աւելի թոյլ կերպով—ահա հարցեր, որոնք պարզապէս ցոյց են տալիս ազգութեան հիմնական

Ֆակտորի որոնման կարիքը, որով ըստ ինքեան կ'մեկնեն այդ բոլոր հարցերն ևս, եթէ միայն նա կ'համապատասխանի ազգութեան պսիխիական բովանդակութիւնը լիակատար և ճշտօրէն արտայայտելուն: Բայց մենք ասացինք արդէն, որ մետաֆիզիքական են այդ երեք բնորոշումներն էլ, և իսկապէս յիշած բոլոր ֆակտորներն ևս պատասխանում են միայն մի հարցի՝ ինչ է տրւած, մեկուսի թողնելով բնաւ, թէ նրանք ինչպէս են տրւած («ոպին», «բնաւորութիւնը», «զգացմունքը»), ինչպէս, ինչ հանդամանքների մէջ են գոյացել ու ձևակերպւել աստիճանաբար այդ յատկանիշները կամ ֆակտորները: Ուրիշ խօսքով ասած՝ այս ղէպըում ևս, ինչպէս և՛ նախորդ ղէպերում, նկատի են առնում միայն և եթ ղըութիւններ, այլ ոչ պրօցեսներ, որոնց մէջ անփոփոխութեան և մշտնջենականութեան յատկութիւնները չեն տրւած: Մետաֆիզիքական որակաւորների մի ընդունակութիւնն էլ այն է, որ ներանցով կարելի է մեկնարարել ամեն ինչ, բայց իրօք ոչինչ, և յիշաւի.— ինչ է ազգութիւնը. դա «ազգային ոպի է», «ազգային բնաւորութիւն» կամ թէ չէ «ազգութեան պատկանելու գիտակցութիւն»: Իսկ ինչ է դասակարգը. ոչինչ չենք կորցնի և հարցն էլ բացատրած կ'համարենք, եթէ ազգութեան տեղ դնենք դասակարգ բառը և միմեանց յետևից կրկնենք յիշեալ պատասխանները՝ «դասակարգը— դասակարգային ոգի է», «դասակարգային բնաւորութիւն» և այլն. իսկ ինչ է բաղաբական կուսակցութիւնը. «կուսակցութիւնը— կուսակցական ոգի է» և այլն, և այլն: Մենք, ի հարկէ, չենք ժխտում յիշեալ «ֆակտորներից» և ոչ մէկը. թերևս զոյութիւն ունին և այդ «ոպին», և՛ այդ «բնաւորութիւնը» և այդ «զգացմունքը» կամ «գիտակցութիւնը», զուցէ առանց այդ յատկութիւնների ոչ մի հանրական կոլլեկտիւ գոյութիւն էլ չ'կարողանայ ունենալ, ինչպէս որ մարդը առանց սնունդի, բայց ոչ որ կոպտօրէն չի ասի, թէ «մարդը սնունդ է»...

Դարձեալ նոյն մետաքիզիքան է, որ գլխիվայր է դնում կրօնը, իբրև ֆակտոր կամ յատկանիշ ազգութեան։ Կրօնը իբրև դատնանք, իբրև զօգմա հասարականօրէն ներքինի և անպտուղ մի երևոյթ է. այն չափով, ինչ չափով նա հանդիսանում է իբրև հանրական մղիչ, նա պարտական է այն հասարակական յարաբերութիւններին, որոնք արտացոլում են նրա մէջ. եթէ խնդիրը տւելի պարզացնելու համար արտայայտենք բիրտ կերպով պիտի ասենք, որ կրօնը եկեղեցական կազմակերպութեան ձևի մէջ միայն հասարակական մի գործօն է հանդիսանում, երբ նրա վերացականութիւնը կենսական մարմին ու արիւն է ստանում, ստեղծելով որոշ իերարխիա և յարաբերութիւն համայնքի և նւիրապետութեան միջև։ Այգօրինակ ըմբռնումով՝ եկեղեցին դառնում է ազգութեան զոյութեան կլուատններից մէկը, որովհետև նա արտայայտութիւն լինելով ազգութեան մէջ զոյութիւն ունեցող խմբակցութիւնների ներհակ փոխյարաբերութեան, միևնոյն ժամանակ նա պաշտպան է հանդիսանում իրեն ծնունդ և զոյութիւն տրւող նպաստաւոր պայմաններին. եթէ մենք ընդունենք ազգութիւնը իբրև մի կուլտուրական կապ, եկեղեցին կ'ըհանդիսանայ այդ կապի օղակներից մէկը, միշտ ընդունակ փոփոխելու համաձայն յիշած կուլտուրական կապի համապատասխան էւօլիւցիային։ Ոակայն այդ յատկութիւնը չունի մետաքիզիքների կրօնը, որի յատկութիւնը անփոփոխութեան և մշտնջենականութեան ընդունակութիւնն ունի. իսկ ինքնին չի էլ համապատասխանում իրականութեան և պատմութեան տւեալներին. — այլ է ազգութիւնը և այլ՝ կրօնը. այսօր դա այրուբնական ճշմարտութիւն է։ Այստեղ հարկաւոր է յիշատակել, որ մեր հայեցակէտով լեզւի մասին էլ կարելի է ասել այն, ինչ որ ասեց եկեղեցու մասին. նա, որպէս հասարակական յարաբերութիւնների գործիք և կուլտուրական կապի օղակներից մէկը —

անհրաժեշտ է ազգութեան գոյութեան համար. նա էլ ընդունակ է փոփոխուիլ համաձայն յիշածս կուտուրական կապի համապատասխան էօլիցիային. նախարարական Հայաստանի կուտուրական գործիքը «Մանուկ Հայաստանի» համար միանգամայն անպէտք հանդիսացաւ իբրև կուտուրական միջնորդ և նետեց արխիւ յանուն նոր ազգայնութեան, որի առաքեալները հանդիսացան «Հիւսիսափայլի մարդիկ»... Բայց և՛ այնպէս ազգութիւնը պսիխապէս աւելի բովանդակալից է, քան ազգային լեզուն, ուրեմն և մեր ըմբռնած լեզուն ևս, ինչպէս և մետաֆիզիքների ըմբռնածը, չեն բաւարարում ազգութեան բնորոշման կարիքն ու պահանջը:

Եւ այսպէս ազգութեան մասին գոյութիւն ունեցող մետաֆիզիքական բնորոշումներից և՛ ոչ մէկը չի լուծում տեւալ խնդիրը բաւարար չափով. իւրաքանչիւր բնորոշման փորձից յետոյ ծագում է անհրաժեշտ հարցը. «այդ բոլորը լաւ. բայց և՛ այնպէս՝ ինչ է ազգութիւնը»։ Այս դէպքում, ինչպէս ասել ենք, ազգութեան շուրջը ստեղծւած անորոշութեան և քաօսի գլխաւոր պատճառը տեսակէտի անբաւարարութիւնն է, որի հետ միանում է, քաօսն ու շփոթութիւնն աւելի ևս հզօրացնելու համար՝ դասակարգային տենդենցիան, որ ազգութիւնը սրբութիւնների, խորհրդաւոր և մետօրեական առեղծւածների շարքը դասելով՝ նպատակ ունի սեպհական կուտուրական արժէքները երկրպագութեան ու խնկարկման առարկայ դարձնել: Այդ հանգամանքը լիովին կ'պարզւի մեզ համար, եթէ մենք աշխատենք ճշտագոյն որակումը տալ առաջադիր պրօբլեմին:

Սրդ՝ ինչ է ազգութիւնը.

Ամենից առաջ դա մի յարափափոխ պսիխիական բովանդակութիւն է, ծնունդ դարձեալ յարափափոխ պայմանների, հասարակութիւնը և առհասարակ մարդկային

կեանքը տիեզերական համայն կեանքի մի հատւածն է. և ինչպէս ընդհանուր կեանքի մի բեկորը, ենթակայ է աստիճանական զարգացման օրէնքին, որի տւեալը պարունակում է իւր մէջ տրեւիբքը, ու այդպէս շարունակաբար:

Ազգութիւնը դասակարգային կռուով պայմանաւորւած բաղաբաղկութեան արգասիքն է. վայրենութեան և բարբարոսութեան շրջանները իրենց տոհմային և ցեղային կազմակերպութեամբ աղդային հասկացողութիւնը պայմանաւորող հանգամանքներից զուրկ են եղել. բայց այդ երևոյթը, ի հարկէ, չի ժխտում այն ճշմարտութեան հիմքերը, որ ազգութիւնը զարգացել է տոհմային և ցեղային էլեմենտների հողի վրայ. տոհմ, տոհմերի համախմբում կամ ցեղ, ցեղերի զաշնակցութիւն ու սրա մէջ որևէ խմբակցութեան կուլտուրական տիրապետութիւն — դա արդէն շէմքն է ազգութեան:

Առանց դասակարգային շերտաւորման և առանց կռուի դասակարգերի միջև՝ չի կարող զոյուլթիւն ունենալ ազգութիւնը. եթէ կան այդ նախապայմանները, զոյուլթիւն է ստանում և՛ ազգութիւնը. Դասակարգերի կռիւը անմտածելի է առանց դասակարգային տիրապետութեան, իսկ այդ տիրապետութիւնն արդէն կուլտուրական երևոյթ է, որովհետեւ դասակարգը հէնց ինքը այդպիսին է: Դասակարգ հասկացողութիւնը սոսկ նիւթական — տնտեսական շահերի հետ կապելը սխալ է. միմեանց նիւթական տնտեսական շահերով միացած և հէնց այդ շահերով միմեանցից կախում ունեցող և իրար դրութիւն պայմանաւորող մարդիկ ստեղծում են մտքի, զգայմունքի և կամեցողութեան մի ամբողջ աշխարհ, սեպհական փիլիսոփայութիւն, զեղարւեստ, բարոյագիտութիւն ու իրաւահայեցողութիւն, միմեանց հետ համախմբելու և ուրիշ հակադիր խմբակցութիւններից պաշտպանելու ինքնապաշտպանութեան թէօրիան ու պրակտիկան, մի խօսքով՝ կեցութեան և մոռ-

ծուծեան պայմանների մի ամբողջական շէնք, կուլտուրական արժէքների մի համայնատարած միջնորդ:

Այդ հանգամանքն նկատի առնելով՝ մենք բնական պիտի համարենք, որ դասակարգային տիրապետութիւնը հասարակութեան մէջ չի շրջափակւած միայն տնտեսութեան սահմաններում. ներհակ դասակարգերի կռիւը ներհակ կուլտուրաների պայքար է. և տիրապետողը միշտ ձգտում է համայնիշխան դարձնել իւր սեպհական կուլտուրական արժէքները ստորագիր խմբակցութիւնների նկատմամբ.

Իրար վանող կուլտուրաները հակադիր և փոխադարձաբար ժխտող արժէքների հետ միասին ստեղծում են և միմեանց ձգտող, հաշտ ու մերձեցնող արժէքներ, որոնք տարբեր խմբակցութիւնների միջև ստեղծում են հոգեկան կամուրջներ, զանազան խմբակցութիւններին միմեանց հետ օղակող կապեր: Գապերը, օղակներն ու կամուրջները ըստ մեծի մասին յօրինում են տիրապետող խմբակցութիւնները, որպէս հասարակութեան կուլտուրական հրամանատարներ. ուստի և կուլտուրական փոխանցումը հարկադրապէս ու անհրաժեշտօրէն արտացոլում է տիրապետողից ստորագրեալի վրայ, թէպէտև ստորագրեալն ևս տիրապետողի կուլտուրական արժէքների բռնները իւր ուսերի վրայ առնելով՝ կարող է իւր հերթին ստեղծագործողի զրուծեան մէջ մտնել՝ ճիգ թափելով հզօրացնել եղած և լինելիք կապերը, օղակներն ու կամուրջները: Բայց այնուամենայնիւ կուլտուրական հրամանատարութիւնը միշտ մնում է տիրապետողի կողմը, որովհետև նա է գլխաւորապէս յօրինում և տալիս իւր արժէքները, ստորագրեալները ըստ մեծի մասին ստացողի, իւրացնողի և շահեցնողի դերն են կատարում:

Եւ ահա հասարակութեան մէջ գոյութիւն ունեցող վանող, հակադիր եւ փոխադարձաբար միմեանց ժխտող կուլտուրական արժէքները մենք վերագրում ենք եւ զետեղում

դասակարգի պսիխիական ըզմանդակութեան սահմաններում, իսկ տարբեր դասակարգերին միմեանց հետ կապող, օղակով եւ մերձեցնող արժէքները՝ տիրապետող դասակարգի լինադրութեամբ ու հրամանատարութեամբ, մենք վերագրում ու զետեղում ենք ազգութեան պսիխիական ըզմանդակութեան սահմաններում:

Ուրեմն և պարզ է, որ տւեալ դասակարգի պսիխիական բովանդակութեան մէջ միշտ իրար հետ պայքարող երկու տարերք կան. դասակարգային և ազգային: Այն չափով, ինչ չափով դասակարգային պսիխիկայի մէջ ուժեղ են յիշեալ կապերը, կամուրջներն ու օղակները — տւեալ դասակարգը տրամադրւած է, մտածում ու գործում է այս կամ այն չափով ազգայնօրէն: Եւ ընդհակառակ. այն չափով, ինչ չափով դասակարգային պսիխիկայի մէջ ուժեղ են յիշեալ վանիչ, հակադիր ու ժխտական էլիմինաները — տւեալ դասակարգը տրամադրւած է, մտածում ու գործում է այս կամ այն չափով դասակարգայնօրէն: Հետեանքը հասկանալի է. եթէ ուժեղ է մի կողմը, թող է անպայմանօրէն միւսը. երկուսի հաւասարապէս հզօրութիւնը չին կարող փոխադարձաբար հանդուրժիլ միմեանց. մէկը ձգտում է վանել միւսին, մէկը միշտ ձգտում է զարդանալ ի հաշիւ հակադիր տարերքին: Այն, ինչ որ անհատական հոգեբանութեան մէջ տեղի ունի միեւնիատիւր չափով, հասարակագիտական հոգեբանութեան մէջ արտայայտւում է համայնապարփակաբար, մասսայօրէն:

Կապերը, կամուրջներն ու օղակները կուտուրական արժէքները են ներկայացնում և նրանք կարող են լինել տարբեր տեսակի, միմեանց նկատմամբ լինել համազօր կամ ստորադիր: Դրանք մշտափոփոխ տւեալներ են, որովհետեւ նրան յօրինիչ ազդիւրը ինքը մշտափոփոխ է. քաղաքակրթութեան էպօխան իւր ծագման օրից մինչ այժմ

եղել է դասակարգային տիրապետութիւնների, ուրեմն և այլազան ու պէս պէս ազգութիւնների մի անվերջանալի շարան. իւրաքանչիւր դասակարգային տիրապետութիւն տնտեսական տեսակէտով, ինչպէս և ընդհանուր կուլտուրայի առումով իշխական և շահագործող ընդթ ունենալով ստորադիր խմբակցութիւնների նկատմամբ—այդ իմաստով ըստ դասակարգային տիրապետութիւնները նման են իրար—մի առանձին կուլտուրական ընդթ ունի. ու տարբեր տիրապետութիւնները ստեղծում են տարբեր կուլտուրաներ, տարբեր կուլտուրական կապեր, կամուրջներ ու օղակներ. Կարող են այնպիսի կուլտուրական կապեր լինել, որոնք ամենատեսակ ազգային խմբակցութիւնների համար ևս անհրաժեշտ են և առանց նրանցից որեւէ մէկին՝ ազգութիւն մտածել անկարելի է. բայց ամբողջ խնդիրն էլ այն է, որ ազգութիւնը մշտափոփոխ լինելով, մշտափոփոխ են և այդ իբր թէ մնայուն կապերը. Այսպէս օրինակ անկարելի է մտածել որեւէ ազգութեան գոյութիւնը առանց լեզւի, սկզբնու եւ քաղաքականութեան (պետութեան). Դրանցից իւրաքանչիւրը, սակայն, տարբեր դասակարգային տիրապետութիւնների, ուրեմն և ազգութիւնների, մէջ ստանում է բոլորովին տարբեր բովանդակութիւն. Մետաֆիզիքական մտածողութիւնը ձգտում է դրանցից իւրաքանչիւրը մշտագոյ անանց ու անփոփոխական մի դրութիւն և մեծութիւն յայտարարելով՝ նոյնպիսի մշտագոյ, անանց ու անփոփոխական ազգութեան ֆակտորներ համարել, չ'կամենալով ընդունել, որ ազգութիւնը մի կուլտուրական ընդհանրութիւն է, մի կապ տարբեր դասակարգերի միջև և միակ անհրաժեշտութիւնը ազգութեան յօրինման համար որեւէ դասակարգի տիրապետութեան հանգամանքն է, իսկ այդ տիրապետութիւնը կարող է արտայայտել զանազան կապերով, որոնք մշտափոփոխ ընաւորութիւն ունին և դրանց թւին է պատ-

կանում թէ լեզուն, թէ եկեղեցին, և թէ քաղաքականութիւնը (պետութիւնը)։

Այս վերջին կէտը ինքնին կ'աւարդի, եթէ մենք վերլուծենք Միք. Նալբանդեանի ազգային հրապարակախօսութիւնը։

Դիմենք այդ աշխատանքին։

Եթէ ճիշտ են այն բոլոր դիտողութիւնները, ինչ որ արինք վերև, Միք. Նալբանդեանի ազգային հրապարակախօսութիւնն ևս պիտի համապատասխանի նրանց։ Այստեղ մեր նպատակը պիտի լինի փաստօրէն ցոյց տալ այդ հանգամանքը։

Մեր բնորոշման համապատասխանող ազգութեան հրապարակախօսն ամենից առաջ պէտք է գիտակ լինի հետեւալ հրեոյթներին. ազգութեան մշտափոփոխ յատկութեանը, նրա դասակարգային բնոյթին և այն ներս կապերին, որոնցով տիրապետող խմբակցութեան կուլտուրան փոխանցւում է միւս, ստորագիւր դասակարգերին։

Այդ տեսակէտից Միք. Նալբանդեանը, կարելի է վրստահօրէն ասել, ազգութեան տիպական հրապարակախօսը լինել կարող է ամենայն իրաւունքով. նրա մտքի պայծառութիւնը, սեպհական կոչման գիտակցութիւնը և անշիղ հետեղականութիւնը դրան պարզ տպացոյց։ Ո՛չ մի խընդրում, ո՛չ մի զիպւածում և ո՛չ մի մասնաւոր և երկրորդական հանգամանքի լուսարանութեան մէջն անդամ նա չի դաւաճանում ինքն իրեն, իւր սեպհական խմբակցութեան շահերին ու իղէօլօգիային։

Եւ իսկապէս հայ ազգութեան նորագոյն հրապարակախօսութեան նահապետն է նա։

Ազգութիւնը մի անգամ ընդ միշտ տւեալ մեծութիւն չէ նալրանդեանի համար, որ նայում է նրա վրայ պատմական հայեցակէտով, ընդունելով ազգութիւնը, որպէս պատմականօրէն տրւած մի հիմնարկութիւն, ենթակայ պատմական զարգացման ու, վերջապէս, չքացման։ Ինչ էլ որ լինի մանրամասնութիւնների մէջ նրա տեսութիւնը ազգութեան մասին, բաւական է, որ նա կանգնած է պատմական տեսակէտի վրայ, ուրիմն և զերծ կարող է մնալ բոլոր մետաֆիզիքներին յատուկ մոլորութիւններից ու մշտքի վրիպակներից։ Մեր ազգութեան հրապարակախօսի մտքի պարզութիւնն ու հետեողականութիւնը յատուկ է միայն նոր խմբակցութիւնների իդէօլօգներին, որոնցից մէկըն էր նա։ Եւ իսկապէս նոր խմբակցութեան հանդէս գալը և ապա իւր դասակարգային շահերը պարզ գիտակցելը և նրանց տարբերութիւնը հակադիր խմբակցութեան շահերից—այդ բոլորն արտացոլում է յստակօրէն հրապարակախօսի մէջ, աւելի ևս շեշտւած և բիւրեղացած կերպով, որովհետև իդէօլօգը ըմբռնում է իւր սեպհական շահերը ոչ միայն տւեալ այժմէութեան սահմաններում, այլ ընդգրկում է աւելի ընդարձակօրէն՝ անցեալի, ներկայի և ապագայի յարաբերութեամբ։

«Այո, եթէ հաւասար իրաւունքը այսօր խոստովանւի բոլոր երկրագունդի վրայ.—ասում է նալրանդեանը,— եթէ ներկայ եղած պետական համակարգութիւնքը այսօր ոչնչանան, վաղը ոչ միայն չէ մնում ազգութեան խնդիրը, այլ հարկաւոր ևս չէ։ Բայց այս է բանը, որ դորան հասնելը ժամանակի է կարօտ և մինչև այն ժամանակ «Արքայութիւն Աստուծոյ բռնաբարի և բռունը յափշտակեն պնա» միեչև այն ժամանակ «սահմանը քաջաց, գէնը իւրեանց» —ասում է մեր իմաստուն ծերունին» («Երկերը» հատ. II, եր 360)։

Ազգութեան հրապարակախօսի համար պարզ է, ու-

րեմն, ազգային ամբողջի կամ, ինչպէս ինքն է տսում, «ազգութեան խնդրի. անցողիկ բնոյթը, բայց իզուր չէ, որ նա հէնց այդ ազգութեան հրապարակախօսն է, մի մարդ, որ կոչւած է կռուով պաշտպանելու սեպհական խմբակցութեան շահերը, ինչ էլ որ լինին: Այդ է պատճառը, որ նա ազգութեան չբացման խնդիրը հեռաւոր ապագային թողնելով, սպառազինուում է պաշտպանելու տեւալ ազգութեան շահերը, որոնց անունով նա պատրաստ է անելու ամենայն զոհարերութիւն «Ազգի միութիւնը և ազգային անդամների դէպի իրար ունենալու եղբայրական և հարազատ արեւակցութեան սէրը այնքան ծանր կշիռ, այնքան մեծ արժէք ունի իմ աչքում, որ այդ բանի համար, թէ ինչի ասես պատրաստ եմ...» - ասում է ազգութեան հրապարակախօսը («Ներկերը» հատ. I, եր. 319):

«Պատրաստ է ինչի ասես», որովհետեւ ազգութիւնների, ուրեմն և դասակարգների կռիւ կայ մէջ տեղ, և հրապարակախօսին փափկակեաց և անհոգ դրութիւն չէ վիճակւած, այլ մշտապէս և յախուռն պայքար: Այդ կռիւը, երբեմն, հասնում է ծայրագոյն շափերի սեպհական կուլտուրական արժէքների զրւատումն և հակադիր արժէքների ժխտումն դառնում է կեանքի և մահու խնդիր: Սուրբ է իմ ունեցածս և անսուրբ միւսինը: «Եւ ինչպէս սովորական կեանքի մէջ, - բացատրում է ազգերի կռիւը նալբանդեանը, - մասնաւոր մարդը աշխատում է իւր անձնական օգտին և իւր անձնական ապահովութեան համար, ինչպէս շատ տեղ վիստում է նա մի ուրիշ անհատի անձին և օգտին, այնպէս ևս մարդերի հաւաքական անձնաւորութիւնը - ազգութիւնը պահում է և պաշտպանում է իւր օգուտը և ոտքի տակ է կոխում ուրիշ իւր պէս անձնաւորութեան շահը» («Ներկերը», հատ, II, 363):

Մենք զիտենք արդէն, որ նալբանդեանը իբրեւ հրապարակախօս օրհնել է պատերազմը, որ պիտի լինի «հր-

զօր, անխնայ, ազնիւ և բարեխիղճ», խաբանել է փախուստ տուողներին՝ նրանց փախկոտութիւնն անւանելով «սուտ խաղաղասիրութիւն»։ «Ճշմարտութեան բուն հետեանքը բաժինը է. պիտոյ է լինին հերձաւծներ, որ ընտրւածքը երեւին» — ասել է գերազանցօրէն հրապարակախօսը՝ Ուստի և ազգերի պայքարի ձևակերպումը յստակ կերպով համապատասխանում է նրա կոչումին, նրա պաշտպանութիւնը հրապարակախօսի մարտական ուղիով է կատարւում։ «Մենք ուրախ չենք խոստովանում է նալրանդեանը, — որ այսպէս է լինում, մենք ուրախ չենք, որ մի ազգ ճնշում է, հարստահարում է միւս ազգը, և իւր զէնքով սահման է դնում նորա հողի վրայ, բայց որովհետեւ մեր տրտմութիւնը ոչինչ է համեմատելով այն մինչև այժմ եղած կարգի հետ, ուստի մեր կարողութիւնքը ուղղում ենք մեր ազգութիւնը պաշտպանելու համար» (,Երկերը՝ երես 360)։

Ինչպէս տեսնում ենք, Նալրանդեանի մօտ շատ որոշակի կերպով է շեշտւած ազգութեան իրաւահայեցողութիւնը, որ ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ կռիւ սեպհական շահերի պաշտպանութեան համար։

Սակայն ազգութիւնը կռիւ մղելու համար դեռ պէտք է կազմակերպւի, հանդէս դալ իւր և մի ինքնապիտակից խմբակցութիւն։ Նա առաջ ուրիշների համար միայն գոյութիւն ունէր իբրեւ մի հակադիր տարր և ինքը անձամբ չէր գիտակցում այդ հակադրութիւնը ուրիշների նկատմամբ, որովհետեւ տակաւին չէր համախմբւած որոշ շահերի շուրջը, չէր գիտակցում այն կապը, որով շողկապւած է իւրայինների շրջանը, Բայց այժմ նա կռիւ նախօրեակին պարզօրէն գիտակցում է իւր ուրոյն շահերը և յիշեալ կապը։ Հանդէս է գալիս ազգի փոխարէն ազգութիւնը, եթէ վերջինի տակ հասկանալու լինինք սեպհական ազգային կօլլեկտիւր միւսներին հակադրելը, իսկ ազգ ասելով

հասկանանք ազդութեան զարգացման այն էտապը, երբ նա միայն ուրիշների համար գոյութիւն ունէր իբրեւ մի հակադիր տարր:

«Ազդ ասացեալը է այն մեծ ոյժը, — ասում է Նալ-րանդեանը, — այն կենդանի կապակցութիւնը մարդերի, որոնց նորան կամ նորանից դուրս մասնաւոր մարդը կ'լի-նէր մի անօգուտ անձնասէր — ЭГОИСТЪ, իսկ բոլոր մարդ-կութիւնը մի անպտուղ վերացականութիւն: Մի անձնա-ւորութեան միմեանցից բաժանող հսկան սկզբունքը չա-փաւորում են ազգի կենդանի կապակցութեան վերին ըս-կզբունքով, ուրիշ խօսքերով ասեմ, հասարակութեան կա-պակցութեան մէջ չեն ոչնչանում անձնաւորութիւնները, այլ միայն հրաժարւում են իւրեանց մասնաւորութենից մի համաձայն ամբողջ կազմելու համար, բոլորի ցանկա-լի միաւորութիւնը դուրս երեցնելու համար» (,Ներկերը'', հատ. II, եր. 256):

Ազդութեան հրապարակախօսի այդ տողերի մէջ հա-կիրճ կերպով տրւած է ազգային բարոյախօսութեան էու-թիւնը, որ առհասարակ էութիւնն է կօլլեկտիւի էթիկային: Եթէ մենք աշխատենք աւելի խորը հասկանալ Նալրան-դեանին և նրա պատկերացած յարաբերութիւնը ազգի և անձի միջև փոխարինենք նման յարաբերութեամբ ազգի և դասակարգի կամ դասակարգերի միջև — աւելի ցայտուն կերպով կերևայ նրա ազգային բարոյախօսու-թեան բնոյթը: Տիրապետող դասակարգի կուլտուրական կապով (ազգայնութեամբ) միանում են տարբեր և հակա-դիր դասակարգերը միմեանց հետ առանց այդ կապի ազդութիւնը գոյութիւն չէր կարող ունենալ իբրեւ մի կօն-կրէտ ամբողջութիւն, այլ նա կ'լինէր «մի անպտուղ վե-րացականութիւն», ինչպէս արտայայտւում է ազդութեան շահերի ջերմ ջատագովը: Տարբեր դասակարգերի կատա-ղի պայքարը, նրանց միմեանցից բաժանող անջրպետը, հա-

կաղիւր շահերի անգուսպ ներհակութիւնը իսկապէս «չափաւորում են ազգի կենդանի կապակցութեամբ», ինչպէս նկատում է ազգութեան հրապարակախօսը, Բայց այդ կապակցութիւնը, ի հարկէ, չի ջնջում, չի վերացնում, չի էլ կարող ոչ ջնջել, ոչ էլ վերացնել յարքեր և հակամարտ դասակարգերին. նրանց պոխիկայի մէջ շարունակում են կողք կողքի ապրել երկու հակադիր սկզբունքները — դասակարգային և ազգային. Ազգութեան հրապարակախօսի համար շատ ու շատ ցանկալի է, որ այդ երկու սկզբունքներից տիրողը և գերիշխողն ազգայինը լինի, իսկ դասակարգայինը մնայ ստորագիւր վիճակում, ուստի և նա ցանկանում է, որ դասակարգերը «հրաժարուն իրենց մասնաւորութիւնից» այսինքն կենտրոնախոյս դասակարգային շահերից «մի համաձայն ամբողջ կազմելու համար, բոլորի ցանկալի միաւորութիւնը դուրս հրեցնելու համար» ինչպէս ինքն է արտայայտում:

Մենք ամենքս մի ազգի որդիք ենք, — բացատրում է իւր ազգային բարոյահայեցողութիւնը Նալբանդեանը, — մեր հայրը Հայկն է, և մենք բոլորս մի գերդաստանի անդամ, ամօթ չէ ալդպիսի գերդաստանի որեւիցէ անդամին, պաշտելով իւր սեպհական անձնասիրութիւնը անհոգանալ ընտանիքի լաւութեան մասին, ամօթ չէ ասում եմ մի և նոյն ընտանիքի մէջ որոշել իմ և բոն» («Երկեր» հատ 1. եր. 70):

Ջատ պարզ է, որ այդպիսի բարոյահայեցողութիւն դաւանելով՝ ազգութեան հրապարակախօսը պէտք է ունենար թշնամի լինի բոլոր նրանց, ովքեր կ'դաւաճանեն նրա էթիկային, կաղարտեն այն իդէալը, որ ունի նա ազգութեան մասին. Այդ դէպքում նա պիտի հանդէս գայ իբրև մտրակող, բայց նա հակառակորդ չէ ազգութեան, նա մնում է ազգի քարեկամ՝ նրա պակասութիւններն ու թերութիւնները մտրակելով հանդերձ. Հէնց այդպէս էլ հասկանում է

իւր մտրակումները ինքը Նալբանդեանը (տես „Երկերը“ հատ I, եր. 236 և 9)։

Այստեղ հարկաւոր է մի կարեւոր հանգամանքի վրայ շեշտել՝ Նալբանդեանի ազգային հրապարակախօսութիւնը թիւրիմացութեան զոր չ'դարձնելու համար։ Քիչ առաջ, ինչպէս տեսանք, ազգային կապակցութիւնն ամրապէս պահելուն նպատակելու համար ազգութեան հրապարակախօսը շեշտեց, որ «մենք ամենքս մի ազգի որդիք ենք, մեր հայրը Հայկն է», բայց Նալբանդեանի համար շատ պարզ էր, որ նա հին ազգութեան հրապարակախօսը չէ, այլ նորինը։ Ինչպէս տեսանք դարձեալ, ազգութիւնը նրա համար մի անփոփոխ մեծութիւն չէ։ Նալբանդեանը այդ հանգամանքը մի բնորոշ ցիտատով է որակել, «ազգ զայ և ազգ երթայ» („Երկերը“, հատ. II, եր. 363),

Այս գլխի սկզբում մենք յիշատակեցինք ազգութեան յարափոփոխ լինելու գլխաւոր պատճառը, պատմութիւնը ո՛չ այլ ինչ է, բայց եթէ դասակարգերի կռիւ, իւրաքանչիւր նոր դասակարգային տիրապետութիւն նոր ազգութեան երեոյթն է հանդէս բերում։ Հինը լուծւում է տեղի տալով նորին, այսպէս աւստականութեան կուլտուրան տեղի տւեց մեշանական կուլտուրային, միջնադարեան ազգութիւնը՝ նոր դարու ազգութեանը։ «Եւ ինչպէս բնական է ասկները, — ասում է Նալբանդեանը, — կորուսանելով իւրեանց ոյժը, յաղթահարելով արտաքին ոյժերից մեռնում են, և ինչպէս նոցա կազմւածքի մէջ մտած նիւթերը, լուծւելով կազմւածքից՝ շարունակում են իւրեանց կեանքը, կազմելով մի այլ էակ կամ իբրեւ նիւթ՝ պիտոյանալով այլ կազմւածքի, այնպէս ևս ազգութիւնը մեռնելուց յետոյ նորան բաղկացնող անհատները ընդունում են այլ բարոյական կերպարանք, կազմելով մի առանձին ազգութիւն, այլ պայմանների տակ, կամ մտնում են ուրիշ

ազգութեանց կազմածքի մէջ», («Երկերը», II հատոր եր. 364—365.)

Նալբանդեանը նոր ազգութեան կողմնակից է, նրա ջադագովն ու հրապարակախօսն է և արիստօկրատիայի երգւեալ թշնամին («Երկերը», II հատ. եր. 375), «Վերջի վերջոյ պիտոյ էր հասկանալ,—ասում է նա,—[թէ մատենագիր հեղինակը գործ ունի ոչ թէ մեռած գնացած-ների հետ, այլ այժմեան կենդանի ազգի հետ, որի կեանքի պայմանները լինելով ամենեւին այլապէս ու փոփոխ-ւած, ուրեմն և դորա յայտարար ձեւերը (այսինքն կապե-րը. Ա. Տ.), որոնց մինը և առաւել գլխաւորը լեզուն է, որ պիտի յարմարւի կեանքի որպիսութեանը» («Երկերը», հատ. II, եր. 141)։

Ո՞րն է Նալբանդեանի կարծիքով «կենդանի ազգի» բարոյական և ամենատեսակ կատարելութեան հիմքը։

Ուրիշ խօսքով՝ սեպհական խմբակցութեան բարեկեցութիւնը ինչի մէջ է տեսնում ազգութեան հրապարակախօսը։

Նա շատ հմուտ կերպով է գտնում կատարելութեան ուղին, բարեկեցութեան գլխաւոր պայմանը, երբ ասում է, թէ «տնտեսական խնդիրը մահու և կեանքի խնդիր է», որովհետեւ «այնտեղ, ուր մարդը պատերազմ ունի չքաւորու-թեան հետ, որ չ'գիտէ թէ վաղը ինչով պիտի կերակրւի կամ ինչպէս պիտի դարմանէ իւր ընտանիքը, ուր կմնան վերամբարձ հասկացողութեանց և բարոյական կատարե-լութեանց հասնելու ձգտողութիւնքը» («Երկերը» հատ. II եր. 348 և 342)։

Հետաքրքրական է այժմ իմանալ, թէ յատկապէս ո՞ր խմբակցութեան կատարելութեան և բարեկեցութեան հոգ-սերով է կլանւած ազգութեան հրապարակախօսը, այլա-պէս ասած՝ ո՞ր դասակարգի ազգութեան ներկայացուցիչն է նա։

Եզդային լուսաւորութեան պահպանման և զարդացման խնդրում երկու հզօր կուսանների կարիքն է զգում Միք Նալբանդեանը՝ մեշչանական քսակի և ինտելիգենտային մտաւոր աշխատանքի, մէկն առանց միւսի թիւրի է. «Հայոց ազգի մեծատունքը առաւել մեր կարծիքով պիտոյ է նախանձաւոր ինչին ազգի լուսաւորութեան և պատշաճաւոր խրախոյս և քաջալերութիւն տային այն մարդերին, որոնք անդադար աշխատում են ինչպէս յարմար էր ժամանակի հարկաւորութեանցը... հեղինակը իւր աշխատութեամբը, իսկ ազգի մեծատունքը իւրեանց տուրքովը պիտոյ է գործ կատարեն. մինը առանց միւսին ոչինչ չեն կարող առնել...» (,Երկերը“, II. հր. 468)

Ի՞նչ ճանապարհով են ազգի մեծատունները իրենց քսակը լցրել կամ, Նալբանդեանի կարծիքով, ի՞նչ ճանապարհն է նախընտրելի և ցանկալի:

«Ազգային վաճառականութեան» մասին բազմաթիւ կարծիքներ ունի յայտնած Նալբանդեանը. իւր կարճատեղ բաւական գործունէութեան ընթացքում նա յաճախ շօշուփել է ազգային վաճառականութեան խնդիրը, նրա զարգացման պարագաներն ու խոչընդոտները՝ միշտ մնալով հաւատարիմ իր կոչմանը - ջատագով և պաշտպան ազգային կապիտալի, նրա շահերի ու պահանջների: Դեռ արտասահման օտը չ'կոխած՝ իւր հայրենի Նախիջևան քաղաքին նըւիրած մի յօդածի մէջ ուղիներ է ցոյց տալիս Նախիջևանցի վաճառականներին իրենց գործունէութիւնը կանոնաւոր հիմքերի վրայ դնելու համար, Խորհուրդներ է տալիս նրանց կազմակերպել, կազմել ընկերութիւններ, արտասահմանում գործակալութիւններ հաստատել, վաճառատների հետ ամուր կապեր պահպանել իրենց «շահատաղութիւնը կրկնապատկելու» համար: «Եթէ մեր սիրելի ազգակիցքը, - ասում է հայ վաճառականների իղէօլօղը, - Նախիջևանի մէջ, հաշւատուն կամ գործակալ մարդ

պահէին զո՞նէ մի միայն Ֆրանսիայի Մարսէյլ բաղաբի մէջ, այն ժամանակ նոցա շահաստացութիւնը կրկնապատկելիու էր անշուշտ. Մի մարդ չէ կարող այս բաները առնել, բայց եթէ հինգ տոսն երեւելի հարուստը միանային և միաբան ուժով սկսէին գործ կատարել այն ժամանակ նոցա հաշւատունըը նախիջեանի և Մարսէյլի մէջ առանց ամենայն տարակուսի ոչ թէ միայն պակաս լինելու չլին եւրոպական հաշւատեններից, այլ մի փոքր աւելի ևս...», «Երկերը», I, եր 206)։

Առաջին և երկրորդ անգամ Եւրոպա գնալով, վերջին ճանապարհորդութեան միջոցին «Երկրագործութիւնը» զբրելով՝ նա չի մոռանում իւր «սիրելի ազգակիցներին» և նրանց «ազգային վաճառականութիւնը»։ Նա նոր փաստերով է զինուում, նոր ուղիներ է ցոյց տալիս՝ բոլորն էլ ուղղւած ազգային կապիտալի ուռճացման հոգսերին ու պահանջներին։ Նա դժգոհ է հայ վաճառականներից, որ իրենց գործը «մի երեւելի» դրութեան չեն հասցնում և համոզում է նրանց «վաճառականութիւնը ազգի հիմքի վրայ դնել» ազգային դարձնելու համար («Երկերը», II, եր 345 349 և 351)։

Եւ այսպէս նախանդեանի դիտողութիւնները ազգութեան մասին, ազգային բարոյահեցողութեան և իրաւահայեցողութեան խնդիրների ըմբռնումը, մանաւանդ նրա պնդումները ազգութեան փոփոխական բովանդակութեան մասին և հրամանատար դասակարգի հանդէս բերելը, որ տւեալ էպոխայի ազգութեան կրողն է, որ կապեր է ստեղծում ազգութեան տարբեր խմբակցութիւններին միմեանց հետ օղակւած պահելու համար — այդ բոլոր ցոյց են տալիս, նախ՝ որ նախանդեանը ազգութեան հրապարակախօս է և երկրորդ, որ նա ճիշտ է մտածում, կանգնած լինելով ո՛չ մետաֆիզիք տեսակէտի վրայ՝ ազգութեան ընդունումն ինքնուրու։

Գալով կուլտուրական կապերին կամ, ինչպէս ընդուն-
ւած է ասել, ազգայնութեան ֆակտօրներին, պիտի ասենք,
որ այս բաժնում ես ազգութեան հրապարակախօսը չի
զաւաճանում իւր ճիշտ մտածելակերպին:

Լեզուի, եկեղեցու և ընդհանուր ազգային քաղաքա-
կանութեան խնդիրներում նա հանդէս է գալիս, որպէս
մեշշանականութեան հետեոգական իդէօլօգ, զիտակ
իւր հրապարակախօսական կոչումին և պաշտպանած
շահերին:

Նրա հայեացքներն այնքան պարզ են, կապերի վե-
րաբերութեամբ նա այնքան յստակօրէն է արտայայտուում,
որ այլ ես ոչ մի տեղիք չի թողնում երկրայութեան մէջ
ընկնելու— թէ ո՞ր խմբակցութիւնն է խօսում նրա բերա-
նով, կոյր պէտք է լինել այդ հանգամանքը չ'նկատելու
համար:

Մեր հրապարակախօսական գրականութեան մէջ Միք.
Նալբանդեանը ամենից փայլուն գէմքերից մէկն է, որ այն-
քան պերճախօս կերպով ցոյց է տւել լեզուի նշանակու-
թիւնը իբրեւ ազգային ամբողջութեան ամուր կապերից
մէկը, որ զբաւտել է նրա կուլտուրական խոշոր նշանա-
կութիւնը և այն առնչութիւնը, որ գոյութիւն ունի տւեալ
ազգութեան և նրա լեզուի մէջ. այլ ազգութիւն — այլ լեզու.
այդպիսի եղբակացութեան կարելի է վալ նրա բաղմաթիւ
որամիտ լեզուական յօդաւածները կարդալուց յետոյ:

Ընդունելով ազգութեան էութիւնը իբրեւ մի կուլտու-
րական ընդհանրութիւն որոշ դասակարգի հրամանատարու-
թեամբ՝ նա այդ կուլտուրական ընդհանրութեան հզօր
շաղկապներից մէկն է համարում լեզուն, որ նոր դասա-
կարգի գործօնը պիտի հանդիսանայ նրա տիրապետու-
թիւնը յարատեւ դարձնելու համար: Միջնադարեան
Հայաստանը, աւատական — նախարարական հայու-
թիւնը այլ կուլտուրական ընդհանրութիւն ունէր:

ուրեմն և այլ կուլտուրական շաղկապների կտրիքը պիտի ունենար, քան «Մանուկ հայաստանը», որ իւր ազգային վաճառականութեամբ արեղայական խուցերի արժէքներին հակադրել է իւր սեպհական կուլտուրական արժէքները: Նոր ազգութիւնը իրաւունք ունի իւր լեզուն ունենալու, ինչպէս որ հին լեզուն ունեցել է արդէն այդ իրաւունքն անցեալում: Երկուսի իրաւունքներն էս սուրբ են և անբռնաբարելի մինչ այն ժամանակ, երբ հինը պարտաժ է համարում իրեն և տեղի տալիս, հակառակ դէպքում, «օրենալ է պատեհազմը»: «Ներկայ սերնդի իրաւունքը, - ասում է Նալբանդեանը, - նոյնպէս անբռնաբարելի է, ինչպէս հին հայոց իրաւունքը: Եւ ի՞նչ իրաւունքով հին հայր խօսում էր այնպէս և ոչ այլապէս, նոյն իրաւունքով այժմեան հայր կարող է խօսել այսպէս և ոչ այլապէս» (,Երկերը', հատ. II, եր, 421):

Նոր ազգութիւնը պէտք է ունենայ իւր նոր կուսանները: Նոր գինին հին տկերի մէջ չեն ածում: Իւրաքանչիւր նոր ազգութիւն պիտի իւր ուրոյն բովանդակութեամբ ֆակտորներն ունենայ: Խաբէր ազգային կուլտուրաներ, ուրեմն և տարբիւր ֆակտորներ: Մէկի ունեցածը միւսի համար անպէտք է հանդիսանում, որովհետեւ մէկի կուլտուրան իւր հիմքով ժխտում է միւսինը, մէկը կուռով է տեղի տալիս միւսին, և ոչ մի հաշտութիւն:

Նոր ազգութիւնը պէտք է տիրապետի նոր լեզուով, որպէս կուլտուրական ընդհանրացման մի ֆակտորի, որ ազգութեան հոգին է կազմում ըստ Նալբանդեանի: «Մենք տեսնում ենք մարդու մտաւորականութիւն երկու իրի, - ասում է ազգութեան հրապարակախօսը, - առանց որոց և չէր մարդ՝ այսինքն հոգին և մարմինն երկուսը լծորդութիւն լինելով կառուցանում են այն արարածների մէջ չընադ և վսեմ ստեղծւածը, որ միայն իւր արարչի պատ-

կերն էր, այսպէս ազգութիւնը ունի իւր հոգին. և այս հոգին լեզուն է, առանց այս լեզւին չկայ ազգ սուտ բան է և առասպել առակ. ոչինչ բան չէ կարող բնութեան մէջ լինել կենդանի, եթէ չկային նորանում հոգի. այս հոգին լեզուն էր՝ (,Ներկերը՝) II. 469)։

Աւելի ևս պերճախօս են հետեւեալ տողերը.

«Լեզուն է ազգութեանց դրօշակը, լեզուն է նոցա որպիսութեան և վիճակի յայտարարը։ 2կայ աշխարհիս երեսին ազգ, որ բարբարոս լինելով լինէր վսեմացած, չկայ նոյնպէս ազգ, որ բաղաբազործելով բարբարոս լեզու ունենար, Պատճառ. սորա երկուքը ևս կապակից են իրար հետ և միւսը չէ կարող առաջ երթալ առանց միւսին, մինը չէ կարող յետ մնալ և աւերել առանց միւսին» (ibid, եր. 494)։

Խիստ բնորոշ է՝ «չկայ ազգ, որ բաղաբազործելով բարբարոս լեզու ունենար»։ Մեշչանական հրապարակախօսի համար մի դրարարը հէնց այդ տեսակ մի բարբարոս լեզու էր ներկայացնում, լինելով «նեղսիրտ և դարձուր հնութեան» կոթողը, որով խօսողը ստիպւած է մոռանալ նոր և նորագոյն տարերը, մեշչանական դաստիարակի փրթթման շրջանն ու արժէքները, նրան «շրջապատող հանգամանքները» և գնալ յէպի միջնադար, Իսկ այդպիսի բան չի կարող թոյլ տալ մեշչանական հրապարակախօսը, նա պատրաստ է մինչև անգամ «կատարեալ իրաւունք տալու ժողովրդի անգրասիրութեանը», բան թէ փոխադրել աւատական Հայաստանի հնութեան գոգը, որ ժողովրդի համար մի անկարելիութիւն է, «ժողովուրդը չի կարող գնալ V դարը»։ Այդ ժողովուրդը «պինդ կապած է ժամանակի շղթաներով, ժամանակը վազում է յառաջ. ուրեմն և ժողովուրդը պիտոյ է վազէ. այստեղ նա միջոց չունի, թէ և ցանկանար, յետ դառնալ այնքան հեռի, տասն և չորս դարու ճանապարհ. ժողովուրդը ուղեկից է ժամա-

նակին և մնացել է և մնում է նորա ազգեցութեան տակ...“ (ibid, եր. 122)։

Բայց հին ազգութեան իդէօլօգները փակած իրենց վանքերում և ակադեմիայներում ուզում են մի „գիրքնական զօրութեամբ“ վերացնել մէջ տեղից անխուսափելին ու անհրաժեշտը. նրանք այդ չեն կարող անել. որովհետեւ ոչ մի երկնաւոր և երկրային ոյժ չի կարող դարերի անջրպետը, տարբեր կուլտուրաների վիհը ծածկել, Նալբանդեանը տարւած հրապարակախօսին յասուկ յախուռն պայքարով, երբեմն, չի կարողանում արժանաւոր կերպով դրնահատել իւր հակառակորդներին, որոնք այլ կուլտուրական արժէքներ են պաշտպանում՝ կամենալով անխախտ պահել իրենց տիրապետութեան կուանները և յարատեւել իրենց մենաշնորհը կուլտուրայի բնագաւառում այլ դասակարգերի նկատմամբ, ուրեմն և մեշշանականութեան ուղին են ուզում փակել. նա այդ „հնամուլներին“ մեղադրում է տգիտութեան և փառասիրութեան մէջ (ibid, եր. 464), Բայց դա ակներև անարդարութիւն է. Նալբանդեանի հակառակորդները ասելի խորունկ պատճառներից էին մըղւած, քան նրա մատնանշած տգիտութիւնն ու փառասիրութիւնը։

Ընդհանուր լեզւի և բարբառների փոխարարներութեան խնդրում ևս ազգութեան հրապարակախօսը ճիշտ ուղու վրայ է կանգնած. լեզուն իբրեւ հասարակական շփման ու յարաբերութեան միջնորդ, կուլտուրական տիրապետութեան գործիք դառնալով՝ ձգտումն է ցոյց տալիս բոլոր բարբառների շտեմարանները խուզարկելու, բոլորին հասկանալի դառնալու և բոլորին միմեանց հետ կապելու, որպէսզի կարողանայ ծառայել իբրեւ այն խողովակը, որ տիրապետող դասակարգի կուլտուրան համայնացնելու ընդունակ է. Բարբառների և ընդհանուր լեզւի յարաբերութիւնն էլ ճիշտ այնպէս է, ինչպէս որ տիրապետող դա-

սակարդի (ազգութեան) և մնացեալ դասակարգերի յարաբերութիւնը: Ազգութիւնը ձգտում է սեղմել և բովանդակութեամբ փոքրացնել իւր ստորադիր խմբակցութիւնների կուլտուրական արժէքներն ու, ընդհանրապէս, պսիխիկան, ինչպէս որ ընդհանուր լեզուն ձգտում է զարգանալու ի հաշիւ գաւառաբարբառների: Մի ընդհանուր կուլտուրա և մի ընդհանուր լեզու — ահա նրա ձգտումը: Միք. Նալբանդեանը շատ լաւ հասկանում է այդ հանգամանքը. «Միք, — ասում է հրապարակախօսը, — խօսելով մի աշխարհաբար և նորախօս լեզուի վրա՝ երբէք չենք մտածել, որ այդ լինի մի քաղաքի մասնաւոր կամ մի երկրի յատկացեալ բարբառ. պատճառ որ մեր նպատակին առաջին արգելքը կ'լինէր այդ, այլ միշտ իմացել ենք այն յստակ հայախօսութիւնը, որ կարելի էր հասկացել և ամենայն տեղ զբտանաւած հայերից...» (ibid, հր. 473):

Ինչպէս որ լեզուի, այնպէս էլ եկեղեցու խնդրում նալբանդեանը նոր ազգութեան հրապարակախօսն է:

Եկեղեցին ազգութեան ամբողջութիւնն ու միութիւնը պահպանող գործօններից մէկն է ընդունում նալբանդեանը չ'նայած որ նա ըստ մեծի մասին ժխտում է այն աւատական-նախարարական արժէքները, որոնց կրօնն է հանդիսացել այդ հիմնարկութիւնն անցեալում, մասամբ և՛ ներկայում: Ուրիշ խօսքով՝ ազգութեան հրապարակախօսը կողմնակից ու ջատագով է նոր եկեղեցու, որ թօթափել է իրենից հին ազգութեան փոշիները:

Չափազանց հետաքրքրական է մեշշանական իդէօլոգի վերաբերմունքը դէպի եկեղեցին, երկու ուղղութեամբ է արտայայտուում այդ վերաբերմունքը. առաջին՝ նա ընդունում է, եթէ կարելի է այսպէս ասել եկեղեցու կեղեր նոյնութեամբ, և երկրորդ՝ նա այդ կեղերի տակ դնում է ուրոյն բովանդակութիւն: Աւելի կօնկրէտ կերպով խօսելով՝ պէտք է ասենք, որ առաջին դիպւածում նրա կող-

մից ձեռնպահութիւն է արտայայտում դէպի եկեղեցու դաւանաբանական յօրինւածքը, իսկ երկրորդ դիպւածում՝ ներգործական միջամտութիւն եկեղեցու վարչական կուլտուրական գործունէութեան բնագաւառում:

Դա այն ընդհանուր ուղին է, որով գլխաւորաբար ընթացել է մեշչանական հրապարակախօսների քաղաքականութիւնը դէպի եկեղեցին: ձեռնպահութիւն դաւանաբանութեան նկատմամբ և ակտիւ պայքար վարչական կուլտուրական խնդիրներում:

Չատ և շատ թեր ու դէմ կարծիքներ է ծնեցրել մեշչանական հրապարակախօսութեան այդ երկ-կողմանի քաղաքականութիւնը: Եթէ այդ վերաբերմունքի առաջին մասը, այսինքն ձեռնպահութիւնը, ոչ մի երկրայութեան տեղիք չի տւել, որ եկեղեցին ընդունոււմ է երրորդ դասակարգի իդէօլօգների կողմից իբրև ազգութեան ֆակտոր, - երկրորդ կողմը, այսինքն ակտիւ միջամտութիւնն, առիթ է տւել կարծելու, որ եկեղեցու ֆակտորային նշանակութիւնը ժխտոււմ է մեշչանական քաղաքականութեան մէջ:

Եւ առհասարակ մեծ տարակուսանքի գոյութիւն ունի մեզանում եկեղեցու շուրջը իբրև ազգութեան գործօնի: Այդ խնդրում, մեզ թւում է, նկատի չի առնոււմ մի գլխաւոր հանգամանք, որ ազգութեան ֆակտորների որոշումը նպատակադիտական-կամեցողական պնդումների և ցանկութիւնների ուղիով՝ չ'պիտի կատարւի, այլ գիտական մեթօդով, իրականութեան և պատմութեան տւեալներն աչքի առաջ ունենալով, ըէալ փաստերից եզրակացութիւն հանելու ճիգերով: Ոչ թէ մենք պէտք է կամենանք այս կամ այն հիմնարկութիւնը տեսնել իբրև ֆակտոր ազգութեան և այդ մտադրութեամբ կանխակալ յօրինւածքներ յերկրներ, այլ պիտի իրականութեան և պատմութեան ուսումնասիրութեամբ հաստատենք որոշ հիմնարկութիւնների նշանակութիւնն իբրև ֆակտորներ ազգութեան:

Իսկ այդ երկու ուղիները բոլորովին տարբեր տեսակի են։
Եւ չի կարելի մէկը միւսի հետ շփոթել։

Արդ ինչ են ասում պատմութիւնն ու տեսալ իրականութիւնը։ Մեզ յայտնի պատմութիւնը տւել է հայութեան երկու տարբեր ազգութիւնների շրջաններ. աւատական— նախարարական ազգութիւն և մեշչանական ազգութիւն։ Պատմական վաստեղը ոչ մի տարակոյս չեն թողնում, որ եկեղեցին եղել է հին ազգութեան կուլտուրական կապերից մէկը, որ նա ևս յօրինուել է նոյն ընդհանուր հոգատիրական-իշխանական հիմունքների վրայ, ինչպէս և ինքը աւատական նախարարութիւնը. եկեղեցին իսկապէս որ «նախարարացած» մի հիմնարկութիւն է եղել միջնահարում, նախարարութեան հետ միասին նա զարգացել է, և նոր ազգութեան յօրինման ժամանակ նա հանդէս է եկել իրեն ներկայացուցիչ հին կուլտուրական արժէքների, պարարել է և վերջ ի վերջոյ տեղի է տւել մեշչանական կուլտուրայի առաջ ու, եթէ կարելի է ասել, մեշչանականացել է՝ յարմարելով նոր իրականութեան փոփոխւած պայմաններին և նսր բովանդակութեան առնելով շարունակել է ազգութեան ֆակտօր լինել՝ հայ լեզուի պէս։

Մեշչանական հրապարակախօսներն իրենց իդէօլօգիական կառուցումներով ոչ մի տարակոյս չեն թողնում մեր եզրակացութեան ճշտութեան նկատմամբ։ Լինելով տիրապետող գասակարգի, ուրեմն և ազգային կուլտուրայի և կուլտուրական կապերի հետեողական ջատագովներ, ամենից ստոյգ կերպով արտացոլելով իրենց մէջ սեպհական խմբակցութեան իրական շահերի պահանջներն ու կարիքները, իրականութիւնն աւելի խորը ըմբռնելով և իրենց հայեացքներով, թէսօրիական յօրինւածքներով աւելի հեռուն ընդգրկելով, քան կարող էին այդ անել սոսկ մահկանացուները, — ազգային հրապարակախօսները, նոր մեշչանական ազգութեան իդէօլօգները միշտ հանդիսացել են եկեղեցու ջատագովը իրեն ազգութեան ֆակտօրի։

Նալբանդեանը, ինչպէս արդէն ասել ենք, այդ հրապարակախօսների փայլուն ներկայացուցիչն է հանդիսանում: Եկեղեցու ազգութեան Ֆակտօր լինելու կամ չլինելու խնդիրը նա որոշում է շատ պարզ կերպով. «Մեր դաւանութիւնը, ասում է ազգութեան հրապարակախօսը, — Հայոց ազգի ամբողջական ապահովութեան վերաբերութեամբ այսպէս է, թէ ազգը պիտի իւր գոյութիւնը պահպանէ իւր եկեղեցու միջնորդութեամբ: Համաշխարհական յեղափոխութիւնների մէջ եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը եղել է և է մեր ազգի ապահովութեան գրաւականը: Մենք միշտ ուրախութեամբ ենք յիշել, որ Հայոց ազգը իւր յիշատակի արժանաւոր Բարկէն, Սբրահամ և այլ կաթողիկոսների ձեռքով մերժել է մի այլ եկեղեցու իրաւասութիւն իւր վերայ, ըստ որում դորա բարոյական ազդեցութիւնը պիտի վտանգէր ազգութիւնը: Հայոց ազգի ներկայ սերունդը (բացի մի քանի ախտացած մարդերից), կատարեալ իրաւունք է տալիս այդ մարդերին, որ պահպանելով իւրեանց եկեղեցու անկախութիւնը, պահպանեցին ազգի գոյութիւնը, և մեր համար սուրբ են նոցա յիշատակը: Այս երախտագիտական զգացմունքի չափով որ ցոյց էր տալիս իւր խնկելի և տօնելի բարերարներին, Հայոց ազգը արհամարհութիւն ունի դէպի այն մարդիկը, որ կամ անձնական օգտի, կամ երկիւղի, կամ այլ յարակցութեան պատճառով օտարի հետ, խախտեցին երանելի նախնեաց ուխտը, նենգեցին մեր ազգի և նորա եկեղեցու ինքնուրոյն գործականութիւնը: զոր անունի սկզբնատառը դարաւոր ժամանակներից սկսած զլխիվայր է զըրում ազգը և այդ հերոստրատեան պարծանքը ուխտադրութների մեք պիտի կտակենք մեր դաւակներին» («Ներկերը», հատ. I, եր. 391 - 392):

Մենք ամբողջութեամբ մէջ բերինք այս մեծ հատւածը, որովհետև չափազանց բնորոշ է Նալբանդեանի հրա-

պարականխօսական դէմքն ուրազօծելու տեսակէտից և հետաքրքրական է ինքնին:

Այդ հատածից ամենից առաջ երևում է, որ Երրորդ դասակարգի իդէօլօգը եկեղեցին նոր ազգութեան կուտուրական կապերից մէկն է համարում. ո՛չ միակը, ի հարկէ, որովհետեւ նա արդէն մի այլ կապի վրայ է շեշտել — լիպուն: Հին ազգութեան վերաբերմամբ ևս նա եկեղեցուն յատկացնում է այդ նշանակութիւնը, դրատելով նրա փայլուն ներկայացուցիչներին. «նոր սերունդը» հաշտ աչքով է նայում զրանց և «սուբբ յիշատակի» արժանաւոր համարում: Նոյն վերաբերմունքն է նա ցոյց տալիս և՛ դէպի հին լիպի դասական ռահպիրանները, բոլորին տօնելի և խնկելի սեպելով: Բայց դա, ի հարկէ, չէր խանգարում նրան նոր լիպի դատը պաշտպանելու, եկեղեցու նկատմամբ ևս նոյն երեւոյթը տեղի ունի: Հին ֆակտօնները պիտի վերապրեն նոր բովանդակութեամբ, նոր ժամանակներին և նոր պայմանների թելադրութեամբ:

Նրա վերաբերմունքը դէպի եկեղեցական հիմնարկութեան վանական կազմակերպութիւնը մերկացնում է ըստ ինքեան հին և նոր բովանդակութիւնների խնդիրը, ուրեմն և նալրանդեանի վերաբերմունքը դէպի հին և նոր ազգութեան եկեղեցիները: Հին բովանդակութեամբ, ուրեմն և հին ազգի վանքերի դերը նա ժխտում է «այժմեան ժամանակի» պահանջների հարկադրանքով: Մի եկեղեցական հեղինակի դէմ բանակուելով՝ նալրանդեանը նրան յիշեցնում է հետեւեալի մասին. «Արդոյ հեղինակը ողբում է վանքերի կործանութիւնը և ամայութիւնը, բայց չենք լլսում թէ՛ նոցա շինութիւնը այժմեան ժամանակումս ինչ խորհուրդ ունէր մարդկային յառաջագիմութեան համար: Կար ժամանակ, երբ մարդիկ ոգևորում էին վանքերով և հոգևոր ասպետութիւններով. բայց չորս հինգ հարիւր տարի անցան նորանից յետոյ և նոր պտտմութիւնը (16 դա-

մուց) պատնէշ է բարշեյ հին և նոր մարդկութեան մէջ, Միթէ հեղինակը կ'ցանկանայ. որ մեր ազգը դուրս մնար այդ պատնէշից... վանքերի սաղմոսերգութիւնը հանդէս չունին ազգային լուսաւորութեան մէջ» (ibid. եր. 309):

Ինչպէս տեսնում էք, հին ազգութեան կուլտուրական արժէքներից մէկի քննադատութիւնն է տալիս նալբանդեանը և վերաբերում է նրան բացասաբար. Բայց նոր ազգութեան հրապարակախօսը հիմնովին չի ժխտում վանական կազմակերպութիւնը՝ շատ լաւ հասկանալով, որ մեշչանական տիրապետութիւնը կարող է շահագործել յօգուտ իւր դասակարգային գերիշխանութեան՝ «վանքերի սաղմոսերգութիւնը», ուռնացնելով այդպիսով նոր ազգութեան «լուսաւորութիւնը», միայն թէ վանքերը պէտք է ունենան այլ բովանդակութիւն, համապատասխան մեշչանական կուլտուրայի ստիպողական պահանջներին:

Պ. Երևանդ Զահազիզը խօսում է նալբանդեանի կենսագրութեան մէջ ազգութեան հրապարակախօսի մի գիւրազանց հետաքրքրական ձեռագրի մասին. դուրս է գալիս, որ ազգութեան հրապարակախօսը բնաւ դէմ չէ նոր վանքերի շինութեան գործին, եթէ նորա լինին գործիւր ստոյգ-լուսաւորութեան, եւրոպական մտքերի հաղորդիչ և ազգի վրայ մշտնջենական ազդեցութիւն ունեցող: Նալբանդեանը ծրագրելիս է եղել մի հարուստ հայի փողով Հայաստանում մի վանական կազմակերպութիւն հիմնել, մի «ազգային միաբանութիւն», որի էական խորհուրդը և նպատակը պիտի լինէր «իւր վանքի պատերի մէջ կազմել մի ուսումնական ազգային հարազատ կենտրոն և այդ կենտրոնից ազդիլ ազգի լուսաւորութեան վերայ, հիմնելով և պահպանելով իւր մէջ դպրոց և տպարան»: Միաբանութիւնը հետզհետէ պիտի ընդարձակէր իւր ներգործութեան շրջանը, «կամաց կամաց դպրոցներ բանալ Հայաստանի այս

ու այն տեղերում, իւր աշակերտներէց ընտիրները ուղարկել Նւրոպա, վանքում ստացած ուսումները կատարելագործելու համար»։ Այդ միաբանութիւնը մի աւտօնօմ կադմակերպութիւն պիտի լինէր, ինքնադուլս իւր բոլոր կուլտուրական և տնտեսական ձեռնարկների մէջ և միայն դաւանաբանական խնդիրներում ենթարկէր հայ կաթողիկոսութեանը։ Զատ ճիշտ կերպով նկատում է պ. Ե. Զահադիլը, ասելով՝ «մի խօսքով դա պէտք է լինի մի երկրորդ Մխիթարեան ուխտ միայն լուսաւորչական դաւանութեամբ և ազգային ուղղութեամբ, ազգային նպատակներով...» (տես կենսագր. եր. 132—136)։

Բոլորովին ուրիշ խօսքով՝ նոր միաբանութիւնը պիտի հանդիսանար իբրև մեշանական կուլտուրայի հաղորդիչներից և տարածողներից մէկը։ այլ կուլտուրայի, հին արժէքների հետ նա պիտի դործ շունենար, որովհետև նալրանդեանն արդէն ասել է, թէ հին վանքերի շինութիւնը «այժմեան ժամանակումս ինչ խորհուրդ ունի մարդկային յառաջադիմութեան համար»։

Հէնց այդ այժմեան ժամանակի յառաջադիմութեան տեսակէտով նա պահանջում է խլել հոգեւոր պետերի ձեռքից նրանց զերիշխանութիւնը, կուլտուրական ինքնուրոյնութիւնը և վաղեմի կուլտուրական արժէքները հզօրացնելու միջոցները։ «Ազգը չէ հոգեւորների համար», ասում է երրորդ դասակարգի իդէօլօգը։ «Անցան այն ժամանակները, — շարունակում է նա, — երբ մարդիկ ոգեւորում էին վերացական և միստիկական բաներով, անողորելի իրական աշխարհը, երկաթի զաւազանը ձեռքում, պահանջում է իւր արդարացի հարկը։ Մարդկութիւնը կապած է երկրապնդի հետ, փորձերը ուսուցին նորան իւր երջանկութեան և թշւառութեան պատճառները գտնել երկրագունդի վրայ։ Անցան և անդառնալի անցան այն խաւար օրերը, երբ մարդիկ երջանիկ էին համբուրելով մի սեա-

զլխի քղանց կամ շատ անգամ զօշաքաղով թեամբ և պոռն-
կութեամբ ապականած մի ձեռք։ Ո՛հ, ինչ սարսափե-
լի վիհ կայ այն անցած օրերի ու այժմուս մէջ . երանի
այն մարդուն, որ իւր անձը և զրիչը կ'նւիրէ դոցա ան-
բնական իշխանութիւնը ազգի վերայ պահելու համար, ե-
րանի որ կաշխատի ճնշեալ ժողովրդի իրաւունքը խաւառ
ոտքի տակ առնելու համար։— Վայ մեզ, որ ոչ երբէք պի-
տի արժանանանք այս երանութեան» (,Երկերը՝, հատ.
II, եր. 281)

Հայ հոգեւորականների այն մասին, որ հրկրապաշտ
էր հին արժէքներին, այդպէս մտրակելով և նրանց իշխա-
նութեան հիմքերը ժխտելով՝ նալբանդեանը բոլորովին այլ
վերաբերմունք է ցոյց տալիս նոր արժէքների երկրպագու
հոգեւորականներին։ Ով որ մեզ հետ չէ, մեր թշնամին է,
և ով մեզ հետ է, մեր բարեկամն է - ահա նրա նշանաբանը։
Նա ցանկանում է, որ մեշանական կուլտուրայի ոգին ըմբռնած
և այդ կուլտուրայի հմայքը տարածող հոգեւորականների թի-
ւը բազմանայ, որքան շատ լինին նրանք - այնքան լաւ, թող
իշխանութիւն էլ ունենան ժողովրդի վրայ, բայց միայն նը-
րանք և նրանք։ Մի «ազգասէր, հոգեւորականի վրայ խօսելով
Նալբանդեանը բարեմաղթում է. «Աստուծ տայ, որ շատա-
նան այդպիսի հոգեւոր անձինք և թե ու թիկունք դառ-
նան մեզ, որպէս և մենք նոցա» (,Երկերը՝, հատ. I, 269)։

Ամենուրեք տարբեր վերաբերմունք դէպի հին ու նոր
արժէքների ներկայացուցիչները։

Այդ վերաբերմունքի սխալ ըմբռնումն կարող է ծնել
մեծամեծ թիւրիմացութիւններ. հնարաւոր է ենթադրել
ինքնահակասութիւն այն զանազան կարծիքների մէջ, որ
արտայայտել է ազգութեան հրապարակախօսը եկեղեցու
նկատմամբ։ Բայց եթէ մինչ այժմ մեզ յաջողեց պարզել
նրա այդ վերաբերմունքի սկզբունքային կողմը, թուում է
թէ կարելի է խուսափել այդպիսի ինքնահակասութիւն
վերագրել Միք. Նալբանդեանին։

Մի երկու ըստ երևոյթին, ինքնահակասութիւն մէջ
բերելով՝ մենք կաշխատենք աւելի ևս պարզորոշ դարձնել
մեր տեսակէտը:

Օրինակ՝ ինչպէս է վերաբերում երրորդ դասակար-
գի իդէօլօգը ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեանը:

Եւր վերաբերմունքը առաջին հալիացբից չափազանց
համակրական է: Մեսրոպ Թաղեաղեանի յայտնի «Տէր, կե-
ցո դու զհայս» ոտանաւորի մասին ահա թէ ինչ է զրում
Նալբանդեանը. «Եյս երգը թէ իւր բովանդակութեան, թէ
իւր բանաստեղծական վառվռուն յօրինւածքի և թէ Հա-
յոց ներկայ վիճակի ճշգրիտ պատկերը հանդիսացնելու
և զօրա բարւոքելու համար հարկաւոր եղած հնարները
խնդրելու մասին, արժանի է ազգի մասնաւոր ուշադրու-
թեանը: Եթէ հնար ունենայի ես, ամենասուրբ պարտա-
կանութիւն կ'ընէի ամեն մի հայի վերայ անգիր ուսանել
այս երգը: Մինչև այսօր իմ կեանքի մէջ չեմ տեսած կամ
լսած մի այսպիսի երգ. ահա բուն ազգային երգ.. » («Եր-
կերը», հատ. 1, եր. 75):

Բայց երբ Խալիպեան խնդրում հայոց հայրապետու-
թիւնը հանդէս եկաւ Նալբանդեանի նւիրական սկզբունք-
ները ոտնահարելու, երբ Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկո-
սը բացարձակապէս պաշտպան հանդիսացաւ Խալիպ ա-
ղային՝ ցանկանալով նրա բոլոր զեղծումների վրայ լայն
վարադոյր քաշել և ըմբոստ բողոքողին պետական ոյժով
զսպել, — ազգութեան հրապարակախօսը «Ի Քո իջեալ տե-
ղի զաթոռ հայրապետին մերոյ պահպանեա» ազօթելով՝
սկսում է յարձակումների մի երկար շարք ներսիսի դէմ,
յաճախ դիմելով իւր հրապարակախօսական թունաւոր ծաղ-
րանքին: Աշտարակեցին մի հրաման է գրում նոր Նախի-
ջեանի հոգևոր ատեանին Խալիպեանցին յանձնելու համար
բոլոր եկեղեցական գումարները, ի միջի այլոց, և՛ զան-
ձարանում եղած եկեղեցապատկան արծաթը, որ յետոյ

ներանից հաշիւ պահանջի: Նալբանդեանն այդ մասին յիշատակելով՝ գրում է. «Ժիծաղելի պատճառ ինչ հարկաւոր է խալիպիանցի հետ հաշիւ տեսնելու կամ եկեղեցական արծաթի որբանութիւնը իմանալու համար զանձարանում գտնուած արծաթը ևս տալ պ. խալիպեացին. այդ մի նոր հաշւետեսութեան եղանակ էր, միմիայն ներսէս կաթողիկոսին սեպհական» (Ներկերը, II, եր 240):

Մի այլ տեղ նոյն առիթով հայրապետի բնաւորութիւնն անւանում է «ինքնիշխան և սնպատասխանատու», նրա կոնդակը - փոխանակ պարզ գրած լինելով՝ լցած է «սուրբ զրբի վկայութիւններով. շարականներով և առածներով», թէ ինչո՞ւ համարձակել են պահանջելու խալիպեանից այն, որ «ինքը միլիօնաւոր հայերից ընտրած ընդհանրական պատրիարքը յանձնել էր իւր հարազատին» (ibid, 238):

Մի այլ առիթով Նալբանդեանը մերկացնում է նոյն կաթողիկոսի ցուրտ վերաբերմունքը դէպի ևրդպական ուսումն, ծաղրելով նրան, որ զբաղւած է իւր թեմակալների հետ անվերջանալի վէճերով և խռովութիւններով, ուստի և «Ժամանակ չունի մտածելու ազգային լուսաւորութեան վրայ. Հրապարակախօսը գիտէ, որ մերկացնելով այդ բոլորը՝ պիտի դժկամակութիւն պատճառի և դատապարտւի «մի քանի նեղսիրտ, պղտոր տեսութեամբ պարոնների առաջ»: Բայց նրա համար դա ոչինչ հանգամանք է. «մեր դատաստանի առաջն աւելի յարգ ու արժանաւորութիւն ունի ազգի բուն օգուտը և նորա յառաջագիմութեան շարժառիթը» (ibid, 504—505):

Այդ «ազգի բուն օգտի» տեսակէտը կամ, աւելի ճիշտ, բուն ազգի շահերը և նրա յառաջագիմութեան շարժառիթներն ըստ ինքեան բացատրում են հայոց հայրապետութեան և հայրապետի մասին արտայայտուած կարծիքները. «կեցցէ արքան, եթէ նա պաշտպանում է միւր ինտերեսները» — այս սկզբունքին է հետևում նաև Նալբան

դեանը, նոր ազգութեան հրապարակախօս լինելով՝ նա այն չափով միայն պաշտպան է հայոց հայրապետութեան, ինչ չափով վերջինս սատար է հանդիսանում նոր ազգութեան շահերին, նրա կուտուրական ինտերեսներին։ Եկեղեցին ժողովրդականացնելու ձգտումները, նրա «հասկացող մասի» ձայնի դերակշռութեան նկատի առնելը, ընտրական սկզբունքին ոյժ տալը և այլն—ահա հանդամանքներ, որոնք պաշտպանելով հայրապետութեան կողմից՝ արժանանում են մեշչանական իդէօլոգների ծափերին, Եւ ընդհակառակը, կաթողիկոսների ինքնիշխանութիւնն ու անպատասխանատու լինելը, ժողովրդական սկզբունքի ոտնահարումը, ընտրական ոգու բռնաբարումն ծնեցնում են նրանց մէջ բնդդիմադրութեան անհրաժեշտութիւն և բարձրաձայն կոչ.—Եկեղեցական ըէֆօրմ...

«Իրաւունք չունէր արդեօք Հիւսիսափայլը, - հարցնում է Նալբանդեանը եկեղեցականների հակաժողովրդական ընթացքը մատնանշելով, - Հայոց եկեղեցու ոտքից մինչև գլուխ ըէֆօրմը պահանջելու»։

Յայտնի է, թէ այդ ըէֆօրմ բառը որքան յուզմունքներ առաջացրեց որոշ խաւերի մէջ, և ահա ազգութեան հրապարակախօսը դալիս է խաղաղացնելու յուզած մըտքերը, հասկացնելով, որ երրորդ դասակարգի իդէօլոգները չեն ուզում խախտել եկեղեցու հիմունքները, այլ ուզում են նրան ուժեղացնել և գլարթացնել բոլորովին նոր ոգով, նոր հողի վրայ դնելով նրա գոյութեան իմաստը։

Եւ Նալբանդեանն ասում է այն, ինչ որ մինչև այսօր անվերջօրէն հոլովում են մեշչանական հրապարակախօսները (տես Լէօի յօդածները «Հորիզոնում» 1910 թ.)

Հռչակաւոր ըէֆօրմը «դաւանաբանութեան հետ բրնաւ վերաբերութիւն չունի... Կրօնական հաւատալիքը վերացական բաներ լինելով, այլ և խճմտանքի սահմանի մէջ ամփոփւած, պիտի վերանորոգւին կամ հնանան իւրաքան-

չիւր անձի սրտի և հոգու մէջ լրացեալ ազատութեամբ։ Ոչ ոք իրաւունք չունի բռնաբարել ուրիշի խճամտանքը և սրտի ազատ խոստովանութիւնը և Հիւսիսափայլը, համարձակում ենք այսօր ասել, ազատամտութեան կողմից վերջին օրագիրը չ'իյնելով, ոչ հրբէք ներած է ինքեան և ոչ բնաւ պիտի ներէ ուղղել իւր հայեացքը մի այնպիսի կէտի վերայ, ուր մի ուրիշի ազատութիւնը բռնաբարել կամ գէթ սահմանաւորել կենթադրուի։ — Հիւսիսափայլի խընդրած ըէֆօրմը վերաբերում էր եկեղեցական կառավարչութեան. (ibid, եր, 285)։

Յետոյ նալբանդեանը նոյն և յաջորդ երեսում թւում է, թէ «եկեղեցական կառավարչութեան» ինչ երեսութները պէտք է ենթարկեն ըէֆօրմի շնչին. հոգևորականների պաշտօն ստանալը, եկեղեցու տնտեսական միջոցների տնօրինութիւնը, հոյեւոո պաշտօնեաների կողմից իրենց իշխանութեան չարաչար գործադրութիւնը, հոգևոր կըրթութեան և դաստիարակութեան խնդիրը, եկեղեցականների ձեռնադրութեան պայմանները . .

Ուրիշ խօսքով հին ազգութեան ներկայացուցիչ եկեղեցին պէտք է հիմնովին կերպարանափոխի նոր ազգութեան ֆակտօրը հանդիսանալու համար, նա պէտք է նոր բովանդակութիւն մտցնի հին կեղևի մէջ հին արմատի դաւանաբանութեան — վրայ նոր պատուաստների ձեռնամուխ լինի. Հակառակ դէպքում, իսկապէս, նոր ազգութիւնը ոչ մի վերաբերութիւն չի ունենայ ոչ միայն դէպի դաւանաբանութիւնը, այլ և՛ դէպի եկեղեցական կառավարչութիւնը՝ իբր ազգութեան գործօն. չնդունիլով նրանց, եթէ պիտի շարունակել հին ազգութեան եկեղեցու անփոփոխ գոյութիւնը, այդ դէպքում նալբանդեանը պահանջում է՝ «այսուհետև հայի պարտականութիւնն է անխնայ հանդիպել հոգևորին որովհետև յետախաղացութեան և ուձակցիօյի անպարծաճը դրօշները նոցա գլխի վերայ են

փողփողում մասնաւորապէս: Մեր դրօշը յայտնի է արդէն...^ա *ibid*, *հր.* 287:

Այն, դա յայտնի դրօշ է. դա ինքը լիբերալիզմն է, որ խղճի ազատութեան պատրւակով ձեռնպահ է մնում դաւանաբանութեան նկատմամբ և, չգիտենք ի՞նչ ազատութեան տնունով, ձեռնամուխ լինում եկեղեցական վարչութեան մէջ պահանջելով ըէֆօրմներ:

Բայց դաւանաբանութեան նկատմամբ ձեռնպահութիւնն էլ կասկածելի տեսակի է. Մխիթարեանների մասին Նայրանդեանի գրութիւնները դրան ապացոյց: Լուսաւորչական եկեղեցու ջատագովը լինելով, ընդունելով այդ եկեղեցին իբրև հայ ազգութեան ֆակտօր, նա դաւանաբանական վէճերի մէջ է մտնում («Երկերը»^ա հատ. II, *հր.* 528 և 538), պայքարում քաղքեղոնականութեան դէմ և պաշտպանում հայ ուղղափառութիւնը՝ մինչև անգամ կաթողիկոսին էլ զգոյշ և զգաստ պահելով դաւանաբանական զեղծումների հանդէպ (*ibid*, *հր.* 297):

Մխիթարեանների մասին զրաժները աւելի ևս բնորոշում են ազգային հրապարակախօսի կերպարանը: Չնայած, որ նա խոստանում է սառն ու անկողմնակալ ըննութիւն տալ (*ibid*, *հր.* 156) նրանց մասին, բայց հրապարակախօսական ստեղծագործութեան պահանջները հարկադրապէս իրենց ազդեցութիւնն են անում, և նալրանդեանը շատ «կրքոտ» կերպով է հակադրում իւր ազգային շահերը հակազգային ռոնձզութիւնների դէմ: Ինքն էլ խոստովանում է, որ Մխիթարեան միաբանութեան վրայ նայում է ազգային տեսակէտով (*ibid*, *հր.* 140): Դրանով արդէն ամեն ինչ աււած է և գրութեան ոգին ու բնաւորութիւնը նախորոշւած: Հայ ազգութեան ֆակտօր լուսաւորչական եկեղեցու հմայքը, դաւանաբանական դերադանցութիւնն ու անաղարտութիւնը պահպանելու համար նա խեղովթիւրում է նոյն իսկ պատմութիւնը՝ Մխիթարին պատկերացնելով,

որպէս ոչ իսկական պապական, այլ իրեն պապական ձե-
ւացնող, մինչդեռ այդպիսի բան ոչ եղել է և ոչ էլ կարող
էր լինել (ibid, եր. 164 և 219)։ Նա ոչ միայն արձակ
յօդաձևների մէջ է պայքարում Մխիթարեանների դէմ,
այլ և իւր «բանաստեղծութիւնների» մէջ («Ներկերը», հատ
I, եր 21)։ յարձակելով մխիթարեանների դէմ բոլոր
ուղղութիւններով, առաւելապէս նրանց մատենապրութեան
դէմ՝ նոր հայախօսութեան և լուսաւորչական եկեղեցու
շահերի տեսակէտից. («Ներկերը», հատ. II, եր 220)։

Յարձակումները Մխիթարեաններին դէմ նոր ազդու-
թեան, մեշչանական կուտուրայի տեսակէտով էր անում
Միք. Նալբանդեանը։ Մխիթարեանները նրան ատելի էին
նախ՝ իբրև միջնադարեան արժէքների ջատագովներ և ապա՝
իբրև հայ լուսաւորչական եկեղեցու հակառակորդներ։ Նա
հոգով հակառակ է աւատական կուտուրային, ինչպէս գի-
տեներ արդէն. և մի աւելորդ անգամ իւր բացասական վե-
րաբերմունքը ցոյց տալու համար հարցնում է. «Հարցա-
նում ենք պատմութիւնից, թէ ինչ վիճակի և որ աստի-
ճանի մէջ էր ևրոպացոց լուսաւորութիւնը, մինչև այդ աշ-
խարհի ամենայն տեսակ գիտութիւնը փակւած էին վա-
նական և կալածատիրական շինւածքների աշտարակա-
զարդ պարիսպների մէջ. մինչև այդ գիտութիւնների սպա-
սաւորքը էին զանազան պապական կարգերի արեւայը»
(ibid, եր. 204)։

Այդ սկզբունքային վերաբերմունքն էր պատճառը, որ
Նալբանդեանը պայքարի ելնելով կաթոլիկ հայերի դէմ,
նրանց հին արժէքները ժխտելով, մի նամակի մէջ դնում
է իւր նշանաբանը. «Հերիք է, սրբենք միւր վրայից այն
ամօթը, թէ լուսաւորութիւնը մեր ազգի մէջ պիտոյ է
փթած պապական արեղանների ձեռքով մտանէ, նոցա լոյսը
խաւարից շատ վատ է. վասնորոյ թող իւրեանց պահեն,
հայոց ազգի մէջ կան այժմ մարդիկ, որ կարող էին հա-

դար անգամ լաւ գրել, լուսաւոր. ճշմարիտ և մաքուր, բան թէ մի վննեաիկցի արեղայ» (Ծ. Զահաղիզ, կենսագրութիւն Նալբանդեանցի, եր. 63),

Ե. Զահաղիզը Նալբանդեանի այդ ատելութիւնը դէպի Մխիթարեանները մի պատահական հանգամանքի արդիւնք է համարում. նախ բան Մոսկւա գնալը Նալբանդեանը՝ ուրիշ լեզու չիմանալով՝ շատ էր կարդում Մխիթարեան հրատարակութիւնները. «Այդ ժամանակի նորա ընթերցանութեան արդիւնք պիտի համարել, — ասում է Ե. Զ., — այն հակակրանքը, որ զգում էր նա դէպի ազգային եկեղեցին դաւաճանողները ընդհանրապէս և դէպի Մխիթարեանը մասնաւորապէս...» (ibid, եր. 40),

Մեզ թւում է, թէ Նալբանդեանի հակակաթօլիկութիւնը աւելի խոր պատճառների ծնունդ է և ընթերցանութեան արդիւնք համարել չի կարելի. դա նրա ազգային հրապարակախօսութեան արդասիւք էր և ուրիշ ոչինչ:

Եւ այսպէս. ազգութեան հրապարակախօս անւանելով Նալբանդեանին՝ մենք նրան համարում ենք նոր ազգութեան ներկայացուցիչ, երրորդ դասակարգի իդէօլօգ: Ազգութիւնը մի կուլտուրական երևոյթ համարելով, նրա ներսում հակադիր դասակարգերի և նրանց կուլի գոյութիւնը շեշտելով, մենք տեսանք, որ իւրաքանչիւր ազգութիւն տիրապետող որևէ խմբակցութեան կուլտուրական գերիշխանութիւնն է ևնթաղում, ստորագիր դասակարգերին ձգտելով միմեանց հետ շաղկապել ընդհանուր կուլտուրական կապերով:

Այդ կապերը, ինչպէս տեսանք, խտանում են լեզւի, եկեղեցու և ընդհանուր քաղաքականութեան մէջ. Վերջինըս աւելի մանրամասնօրէն կ'ընենք յաջորդ գլխում: Սռային երկու կապերը — լեզուն և եկեղեցին — մի անգամ ընդ միշտ որոշ բովանդակութեամբ տւեալներ չ'լինելով՝ իւրաքանչիւր ազգային տիրապետութեան ձեռքով տարբեր բո-

վանդակութիւններ են ստանում. պահպանելով սակայն իրենց կեղեր, որովհետեւ նոր ազգութիւնը ծագում և առաջանում է հնի մէջ, ուրիմն և հիմնական յիղաշըջումներ առաջանալ անկարող են, մանաւանդ որ ազգութիւնների գոյութիւնը պայմանաւորւած է դասակարգերի գոյութեամբ նրանց կռով և որեւէ մէկի տիրապետութեամբ, հետևողական եզրակացութիւնն այդ բոլորից կ'լինի այն, որ ազգութիւնը մի անցողիկ կազմակերպութիւն է, որ կ'վերանայ դասակարգերի հետ միասին՝ տեղի տալով այլ հանրական հիմնարկութիւնների:

I V.

Լ Ի Ա Ծ Ր Ա Լ Ի Զ Մ.

Նախորդ գլխում ազգութեան ֆակտորներից մէկն էլ համարեցինք քաղաքականութիւնը. Լեզուի և եկեղեցու հետ միասին վերջինս հանդիսանում է այն կապերից մէկը, որով տիրապետող խմբակցութիւնը յօրինում է ազգային ամբողջութիւնը, որպէս բնութեան լոյմ կազմակերպւած հասարակական կռւի մօմենտներից մէկը:

Այս վերջին հանգամանքը հարկաւոր է մի փոքր պարզաբանել:

Մենք ազգութիւնը պատմականօրէն ծնւած և պտտմականօրէն չքացման ենթակայ մի հիմնարկութիւն կամ կազմակերպութիւն համարեցինք. Ուրիշ խօսքով ասած՝ ազգութիւնը հանրակեցութեան, հասարակական ձևերից մէկն է. և որպէս այդպիսին նա մարդու տիրապետութիւնը բնութեան վրայ տարածող միութիւն է. Սակայն

մարդու տիրապետութիւնը ընդլայնեցնելու փորձերն անհաւատարմութիւնն էր և անմիջականօրէն չի կատարուում, այլ համայնօրէն և միջնորդապէս, Բնութեան դէմ պայքարելու համար անհրաժեշտօրէն հանդէս են գալիս համախմբութեան կարիքը և կուրկադմակերպումն: Վերջինը յղի է բազմապիսի հանգամանքներով, բանի որ նա հանդէս է բերում մտաւոր և ֆիզիքական աշխատանքի, կազմակերպող և կազմակերպելի փորձերի ներհակութիւնն ու հակադրութիւնը, ընդլայնեցնելու փորձը, յաղթանակը օգտագործելու տարբեր դրութիւններ՝ մենաշնորհօրէն և համայնօրէն վայելելու անհստատ հանգամանքներով:

Ազգութիւնների դոյութեան պերիօդը պատկանում է առաջին հանգամանքին, իսկ նրա չքացումն— երկրորդ:

Ուրիշ խօսքով՝ ազգութիւնը պայմանաւորւած է դասակարգային կուռով, իսկ նրա չքացումը— դասակարգների վերացմամբ: Ազգութիւնը դասակարգային տիրապետութիւն է, իսկ նրա ոչնչացումն— դասակարգային տիրապետութեան անհնարինութիւն:

Սակայն բանի դոյութիւն ունի ազգութիւնը, դոյութիւն ունի նաև ազգային ինքնապաշտպանութիւնը: Ն. որովհետև ազգութիւնը դասակարգային տիրապետութիւն է, ուստի և ազգային ինքնապաշտպանութիւնը ոչ այլ ինչ է, քանք հիմնական դասակարգային ինքնապաշտպանութիւն:

Նւ ահա մեզանհան ազգութեան քաղաքական ինքնապաշտպանութիւնն է լիքերալիզմը:

Լիքերալիզմի ծագումը, զարգացումը և այլասերումն ամենից աւելի պարզ կերպով կարելի է տեսնել արևմտեան եւրոպայում: Ն. որովհետև համանման դասակարգների քաղաքական ինքնապաշտպանութիւնը հիմնական առումով ընթանում է ամենուրեք մի ընդհանուր դժով, ուստի և

կրոպական մեշշանութեան (յատկապէս Ֆրանսիական) պատմութիւնը հանդիսանում է իբրեւ մի տիպական երեւոյթ։ Տեղական հանգամանքների առաջ բերած փոփոխութիւնները չեն կարող աղաւաղել յիշեալ ընդհանուր գիծը հիմնովին։ Հետևապէս կրոպական մեշշանութեան քաղաքական ինքնապաշտպանութեան ծագումը, զարգացումն ու այլասերումն բնոյթագծելով հիմնական կէտերով, մենք բնորոշած կ'լինինք և՛ հայկական մեշշանութեան քաղաքական ինքնապաշտպանութեան եթէ ոչ պրակտիկան, զոնէ թէօրիան գլխաւորապէս։

Մեշշանական խմբակցութիւնը աւատականութեան տապալումից յետոյ ձեռք բերեց քաղաքական գերիշխանութիւն։ Նա հէնց ծլել ու ծաղկել էր աւատականութեան զրկում, այլտեղ էր ստեղծել իւր կուլտուրական արժէքները, հակադրել զրանց իւր հակոտնեային և մի ըմբոստ ու խրոխտ յեղաշրջումով տիրացել հրապարակին։ Յեղաշրջումը չէր լինի յեղաշրջում, եթէ նա դարերով նախապատրաստուած չ'լինէր, եթէ նա չառաջացնէր աւատականութեան հիմնարկութիւնների կողքին երրորդ դասակարգի հիմնարկութիւնները։

Ինչ հիմնարկութիւններ էին դրանք։

Աւատականութիւնը, ինչպէս յայտնի է, միջնադարեան հասարակութեան կուլտուրական յօրինածքն էր, այն հասարակարգը, որ կտրւած էր հողային անթիւ մասնիկների, որոնցից իւրաքանչիւրը կամ մի քանիսը միասին ներկայացնում էին և՛ որոշ տիրապետութիւն, իշխանութիւն։ Մեր նախադրութիւնները աւատականութեան բրնոյթն ու հիմունքները շատ որոշակի կէրպով են բնորոշում։ Եւ իսկապէս. իւրաքանչիւր նախադրութիւն միաժամանակ և՛ հողատիրութիւն էր, հողային մասնաւոր սեպհականատիրութիւն և իշխանութիւն։ չկար հողատիրութիւն առանց իշխանութեան։ Կուլտուրական արժէքներն

էլ այդ ընդհանուր հիմունքների վրայ էին կառուցւած. դա աւատականութեան կուլտուրան էր, որ ստեղծել էին ազնւականութիւնն ու հոգեւորականութիւնը: Աւատականութեան շրջանում վերջինս նոյնպէս մի հոգատիրական կազմակերպութիւն էր, իսկ եկեղեցին հանդիսանում էր կրօնի աւատականացումը, Տիրոջ կուլտուրայի, ուրեմն և ազգութեան զեկավարները հանդիսանում էին աւատականները, որոնց բաղադրական շահերի պաշտպանութիւնը յանձնւած էր միջնադարեան պետութեանը: Թագաւորը համարւում էր հաւասար — իշխանների մէջ առաջին, աւագ իշխանը և նրա կենդրոնական կառավարութիւնը շատ թոյլ էր, որովհետեւ պետութեան մասերի միջև չէր տիրում ներքին, օրգանական կապակցութիւն. ամբողջ միջնադարը լցւած էր անընդհատ, յարատեւ կռիւներով, իշխում էր «բռնցքի իրաւունքը» իշխանների և թագաւորների միջև մի կողմից, իսկ միւս կողմից հէնց իրենց՝ իշխանների միջև: Կուլտուրական և առհասարակ լուսաւորութեան գործը շատ դանդաղ էր առաջ ընթանում. ճորտ պիւղացիութիւնը, որ բնակւում էր աւատատէրերի հողի վրայ և մշակում, դառնում էր բռնութեան ծանր լծի տակ նրա ուսերի վրայ էր ծանրացած տնտեսապէս աւատականութեան կուլտուրական արժէքները, սակայն նա ծառայում էր իրեն գրաստ՝ հարկերի և անթիւ տուրքերի լծի տակ: Բնական և շրջափակ տնտեսութիւնը, ցւխային օրէնքների տակ ճգնւած արհեստները կաղի կաղ էին տեղից շարժւում, Կիանքը ընթանում էր մի օրինակ կերպով. երեկը անփոփոխօրէն կրկնւում էր այսօր. տիրում էր համեմատաբար կուլտուրական անշարժութիւն ու ընէածուծութիւն: Իսկ զիտութիւնների վրայ իշխում էր աստուածաբանութեան շունչը, որի համար մնացած, իրենից դուրս ուսմունքները ստորագիր և կախեալ վիճակի մէջ պիտի մնային:

Ահա այդ սլայմաններէ մէջ է հանդէս գալիս մեշշանական խմբակցութիւնը, որ սկսում է կազմակերպել իւր քաղաքային ինքնավարութիւնները, կօմմունաները և ներանց հակադրել միջնադարեան ամբողջ հասարակարդին։ Քաղաքային ինքնավարութիւնները դառնում են այն հիմնարկութիւնները, որոնց շուրջը կենդրոնացնում է երրորդ դասակարգը իւր կուլտուրան, իւր կուլտուրական արժէքները։ Նա այդտեղից սկսում է ուժեղանալ ամբողջ աւատական հասարակարգը, հին ոյժերին ընդդիմադրելով նոր ոյժեր, թաքմ, կենսունակ մի դասակարգի միջոցները, իւրաքանչիւր խմբակցութիւն իւր դասակարգային հիմնարկութիւնները ստեղծելով՝ ձգտումն է ցոյց տալիս ներանց միմեանց հետ միաւորելու, միացնելուց յետոյ մինչև տիրապետութիւն ձեռք բերելը մի քայլ է։ Այդ ձգտման իրագործումի հտեից է ընկնում երրորդ դասակարգը, եւ դա հեշտ էր անել, որովհետև միջնադարի վախճանին աւատականութիւնը զնում էր դիպի կործանում, այն հիմքերը, որոնց վրայ նա կառուցւած էր՝ արդէն քայքայւում էին և հարկադրական կարիք էր զգացւում հասարակութեան ղեկը մի նոր խմբակցութեան ձեռքին զնելու, որ աւելի կարող, ոյժեղ և կենսունակ լինէր։ Այդպիսի մի խմբակցութիւն հանդիսանում էր մեշշանական դասակարգը։

Հասարակութեան մնացեալ խմբակցութիւններին իւր դասակարգի հետ կապելու համար երրորդ դասակարգը սկսում է խօսել ամբողջ ժողովրդի կողմից, նա պատկերացնում է ամբողջ հասարակութեան հիծումն տրտօնեալ դասակարգերի—ազնականութեան և հոգևորականութեան—բռնութեան տակ։ Եւ խոստանում է հասարակութեան ան խմբակցութիւններին մի երանաւէտ վիճակ իւր իշխանութեան օրով։ Հրատարակւում է հռչակաւոր լօզունգը «ազատութիւն, եղբայրութիւն և հաւասարութիւն»։

«Երրորդ դասակարգը այսօր ոչինչ է, նա վաղը կ'ը-

դառնայ ամեն ինչ» գուշակութիւնը կատարուեւմ է լիովին մեշտանութիւնը իւր հիմնարկութիւններէ ոյժով, հասարակութեան այլ խմբակցութիւնների օժանդակութեամբ իւր ձեռքն է ձգում պետութեան ղեկը և սկիզբը դնում ներկայացուցչական կառավարութեան — պարլամենտարիզմին:

Թէ ի՞նչ իրական բովանդակութիւն ստացաւ հռչակաւոր «ազատութիւն, եզրայրութիւն և հաւասարութիւն նշանաբանը—յայտնի է ամենքին. Ստորագիր խմբակցութիւններից մէկը—չորրորդ դասակարգը իւր կազմակերպութեան գործում խստիւ արգելքների ենթարկեց, նրա հիմնարկութիւնները արհեստակցական միութիւնները արգելեցին. Իսկ ներկայացուցչական կառավարութիւնը իւր ցենզային ընտրողական իրաւունքով դարձաւ մեշտանական դասակարգի գործավարութեան կենդրոնը, նրա առևտրական ղեկավարակը. Բարեօժի ապստամբութիւնը խեղուեց արեան մէջ. ու տիրեց մեշտանական ըէակցիան, Մարդու և բազարացու սրբազան իրաւունքները ոտնահարեցին. կապիտալի ու աշխատանքի պայքարը բաց արաւ մի նոր մարտիրոսագրութեան դարաշրջան. Նրէկւան յեղափոխականները դարձան յետաշրջականներ, Յեղափոխութիւնը երրորդ դասակարգի ազատագրութիւն էր նշանակում. և այդպէս էլ հղաւ. Խշխանութեան ղեկը իւր ձեռքն առնելով մեշտանութիւնը աշխատեց իւր դասակարգային տիրապետութեան հիմունքները ամրապնդել և կռիւ մղել երկու ճակատի վրայ. երէկւան թշնամիների - աւատականութեան մնացորդների ոտնձգութիւնների դէմ և այսօրւան ոսոխների —չորրորդ դասակարգի կազմակերպման բայլերի և բաղաբական ըմբոստացումների դէմ. Այդ կռիւն այսօր բաւական բիւրեղացած ձևեր է ստացել. մեշտանութիւնը պնացել է հանդիմութիւն յաւելիալ արժէքով ընտա ստացողների կողքին, նրանք միացել են մի սրբազան դաշնակ-

ցութեամբ չորրորդ դասակարգի դէմ, որի վրայ է ընկել անգամ լիբերալ սկզբունքները հետևողականօրէն իրագործելու ճիգերը:

Միմեանցից խիստ ուրշ կերպով տարբերուում են երրորդ դասակարգի պայքարի արշալոյսը և նրա յաղթանակի վերջալոյսը:

Հէնց այն ժամանակ, երբ նա ընդդիմադրում էր իւր կուլտուրական արժէքները աւատականութեան դէմ, երբ նա դարձել էր տնտեսական մի ահռելի ոյժ ու նրա արդիւնաբերական կապիտալը գործում էր չ'տեսնւած հրաշքներ՝ միացնելով իրար հետ աւատականօրէն բաժան բաժան եղած երկրամասերը մի կուլտուրական ընդհանուր կապով, երբ նա զիտակցում էր իւր դասակարգային ոյժերը, միաժամանակ արտօնեալ խմբակցութիւնների թուլութիւնը և իրենցից կախում ունենալը տնտեսապէս, դրա հետ միասին իւր կողմն ունենալով ստորագիւր խմբակցութիւնների համակրանքը — ահա այդ ժամանակ մէջ տեղ է բերում մեշշանութիւնը իւր յեղափոխական թէօրիան և պրակտիկան. բանականութեան կրիտիկան և անմիջական ներգործութիւնը:

Բոլոր աւատական արժէքները պէտք է վերագնահատւէին և իսկապէս վերագնահատուում էին. ինչ որ հակառակ էր բանականութեան առողջ պահանջներին, ինչ որ չէր արդարանում բանականութեան դատաստանի առջև, վերջապէս ինչ որ հակառակ էր մեշշանական շահերի հետևողական գիտակցութեանն ու մտածողութեանը — ըստ ամենայնի ժխտում էր: Ժխտում էր անխնայ և խստիւ Ոչինչ չազատւեց այդ անխնայ քննադատութիւնից, Երկնքի և երկրի վրայ ո՛չ մի աւատական սրբութիւն չ'մնաց, որ չենթարկւէր մեշշանութեան աւերիչ, ջախջախիչ և ըմբոստ քննադատութեանը:

Այդ խօսքի քննադատութիւնից բացի՝ կար և մեծա-

զոյն բննադատութիւնը — զէնքի բննադատութիւնը:՝ Անմիջականօրէն կանգնած էին միմեանց դէմ երկու ոխերիմ դասակարգեր, որոնց շահերը հակադիր էին, ժխտում էին իրար, ոչ մի կէտում հաշտութիւն չ'իշխատեցնելով: Երկու տարբեր բարոյահայեցողութիւն և իրաւահայեցողութիւն ընդհարում էին իրար. և յաղթանակը պիտի պատկանէր նիւթալիս, բարոյապէս և մտաւորապէս ամենից ուժեղին, ամենից՝ լաւ կազմակերպւածին, իւր թարմ, կենսունակ հիմնարկութիւններէ մէջ ամեն կողմից պատասպարւածին: Ո՛չ մի միջնորդի կարիք չէր զգում միշտնուութիւնը իւր դատը պաշտպանելու համար: Նա ինքն իր ձեռքով ուղղում էր փշրել իւր ստրկութեան շղթաները, նա միայն օժանդակողներէ կարիք ունէր, իսկ կռիւի զեկավարութիւնն իւր ձեռքն առնելու պատրաստ էր արդէն:

Եւ իսկապէս իւր գործունէութեան այդ շրջանում երբորդ դասակարգը ոչ միայն խօսքի, թէօրիայի սահմանում էր ըմբոստ, վճռական և հետեւողական, այլ և գործի, պրակտիկայի բնապաւառում: Նա ոչ միայն խօսքով էր վերադնահատում աւատականութեան կուլտուրական արժէքները, այլ և գործով: Նոր, պայքարող դասակարգի բոլոր առումէլ յատկութիւններն ունէր նա. խիզախ էր մտքով, խիզախ էր կամքով:

Աւատականութեան վրայ յաղթանակը տանելուց, յետոյ նրա բայքայլած, ճղակտոր եղած պետութեան տեղ մի կենդրոնաձիգ, ուժեղ և երիտօսարդ պետութիւն կանգնեցնելով՝ երբորդ դասակարգը մերկացնում է իւր յեղափոխական Քրապէօլօգիայի ամբողջ բովանդակութիւնը: Աշխատանքի և կապիտալի ուժգին պայքարը բաց է անում բուրժուազիայի իսկական կերպարանը: Պետութեան ղեքը այդ պայքարի մէջ, նրա հետեւողական պաշտպանութիւնը կապիտալի շահերի ի վնաս բանւորութեան ճիգերին, արհեստակցական միութիւններէ, գործադուլներէ

և առհասարակ շորերորդ դասակարգի կազմակերպութեան և ներգործական քայլերի դէմ սխտեմատիկ հալածանքն ու բռնութիւնը — պարզում են ամեն ինչ, Պարլամենտա-րիզմն իւր ընտրողական իրաւունքով և սօցիալական ըէ-ֆորմներով հանդէս է գալիս իւր իսկական բովանդակու-թեամբ. յաւերժացնել կապիտալի թագաւորութիւնը ընդ-դէմ շորերորդ դասակարգի, ամբացնելով այն շղթաները, որոնցով շղթայաւած են ազգութեան տարբեր դասակար-գերը մեշշանական խմբակցութեան հրամանատար զեկա-վարութեամբ, Պարզում է նաև „ազատութիւն, հաւասա-րութիւն և եղբայրութիւն“ դեիզի իսկական նշանա-կութիւնը, Մասնաւոր սեպհականութեան, իշխանու-թեան և բռնի գործակցութեան կուտը հասնում է իւր ծայրագոյն աստիճանին, Պարլամենտը ոչ-մեշշանական դասակարգերի համար դառնում է սոսկ մի խօսարան, որ նրանց իսկական կարիքների ու պահանջների նկատմամբ «եղած չեղած մի հաշիւ է»։ Պարլամենտից դուրս են դա-սակարգերը, միմեանց հետ չափում իրենց ոյժերով, նը-րանց իրական կազմակերպութիւնների փոխյարաբերու-թիւնն որոշում է մեշշանական գրասենեակից հեռու, Բողոքող դասակարգերից ամենից հետևողական թշնամի մեշշանական հասարակարգի բանւորութիւնը կազմակեր-պում է իւր հիմնարկութիւնների մէջ, իւր սեպհական արժէքները հակադրելով Նրորդ դասակարգի արժէքնե-րին, ինչպէս վերջինս մի ժամանակ անում էր աւատակա-նութեան դէմ կռելու նախապատրաստութեան միջոցին, Այդ նոր դասակարգը իւր հետևողական պայքարով և նը-ւաճումներով ահ ու սարսափ է ազդում մեշշանական խմ-բակցութեան և վերջինս հետզհետէ նահանջում է և Բիս-մարկների հովանու տակ որոնում իւր յաւելեալ արժէքի վայելման հանգիստը, Այն երիտասարդական յախուռն պայ-քարների ժամանակ էր, երբ կարելի էր «ողորմութեամբն

Աստուծոյ իշխողին կառափնարան բարձրացնել. այժմ նոր ժամանակներ նոր բարբերով. ուժեղ իշխանութիւնը, ինչպէս յայտնուեց, արգելառիթ հանգամանք չի կարող ծառայել յաւելիալ արժէքի վայելման գործում, ընդհակառակն. այդ վայելումն ապահովելու և աներկիւղալի դարձնելու համար միակ փրկարար միջոցն է դիմել նապօլէօնների ստերի հովանուն: Այդ առաջ էր. որ պետութիւնը մեղանական իդէօլօպների կողմից արգելառիթ հանգամանք էր սեպուում աշխատանքի և կապիտալի կուի յաջող ընթացքին. այժմ պետութեան պաշտպանութեան որոնելը միակ հնարն է զանազան կարմիր սարսափների դէմ:

Հէնց այդ վերջինների ազդեցութիւնն է, որ պետութեան կուլտը հասցնում է ծայրագոյն աստիճանի. Ի հարկէ, դա իրաւական պետութիւն է, հասարակական կեանքի բոլոր արտայայտութիւններն իւր օրէնքների տակ դրած. Սակայն այդ օրէնքները ոչ այլ ինչ են, բայց եթէ տիրող դասակարգի ոյժերի դեմօնստրացիան, որոնց դէմ գնալ—նշանակում է մեղանական հասարակարգի հիմունքներին ձեռնամերձ լինել. Պետութեան հմայքը աւելի ևս բարձրանում է, որովհետև նա զաշնակից է կեդեցուն, որ իւր կրօնով մարդկանց ներքին աշխարհն է բռնազատում, իսկ պետութիւնը արտաքին. Հապարակութեան քաղաքական և տնտեսական ոյժերի կենդրոնացման ձգտումը, նրանց միջև օրդանական ամուր շաղկապ ստեղծելը ամեն ինչ տեսնելու և տնօրեննելու համար մեղանական դասակարգը կատարում է իւր բրիտոնէական պետութեան միջոցով, որի գլխաւոր հոգսը, ինչպէս ասել ենք, երբորդ դասակարգի շահերի պաշտպանութիւն է:

Այդ շահերի հետեղական պաշտպանութիւնը ծնել է և՛ քաղաքականութեան ուրոյն մեթօդ, որ կարելի է անւանել բարենորոգչականութիւն, բէֆօրիզմ. Անխախտ և

անսասան թողնելով իւր տիրապետութեան հիմունքները՝ մեղչանական խմբակցութիւնը ստորագիր դասակարգելին իւր շահերի շուրջը համախմբելու համար նրանց մասնակից է դարձնում այս կամ այն չափով իւր տիրապետութեան, նրանց մէջ աշխատելով ամրացնել այն համոզումն, թէ իրենք էլ իշխողներից են, յաւելեալ արժէքի մասնակիցներից։ Բայց այդ բոլորը, ի հարկէ, չեն կարողանում ծածուկ պահել գերիշխողների հիմնական ձգտումը. ընտրողական իրաւունքը և քաղաքական սահմանադրութեան այլ և այլ բարենորոգումները չեն փոխում կապիտալի գերիշխանութիւնը, աշխատանքի շահագործումն նոյնպէս և քաղաքական իրաւունքների առանձնաշնորհումները՝ դասակարգերի տնտեսական փոխյարաբերութեան մէջ չեն փոխում և՛ ոչինչ։ Ֆիլանտրոպիան ու բարեգործութիւնը հասարակութեան հիմքի մէջ պարփակւած ներհակութիւնները չ'վերացնելով՝ աւելի ոյժ են տալիս մեղչանական խմբակցութեան տիրապետութեանը և նրա հրմայրին։ Մերենան միշտ մնում է մերենայ, իսկ մերենավարը — մերենավար։ ազգային կուլտուրայի հաճոյքները հնձում են այդ կուլտուրայի ղեկավարները, տնտեսապէս ուժեղ խմբակցութիւնը, որի հ'գորութեանն է ուղղւած այդ կուլտուրայի ամբողջ բովանդակութիւնը։ Ազգային կապիտալի անարգել առաջխաղացութիւնը յինւած ազգային պետութեան երկաթէ հովանաւորութեան վրայ — ահա թէ ուր են յանգում վերջ ի վերջոյ՝ մեղչանական բոլոր բնօրինները։ Քաղաքական ազատութեան՝ բարձրագոյն քաղոքները չեն կարող մի նշանախեց անգամ փոխել այդ ամենօրեայ իրականութիւնից։ Իսկ ինքը այդ քաղաքական ազատութիւնը, ինչպէս տեսանք, ուժեղ բռունցքի պատամունք դարձաւ վերջին հաշւում։

Նոյնպիսի հետեանք ունեցաւ և ամենատեսակ աստ-ւածների դէմ պայքարելու ջերմը. անաստւած մեղչանու-

թիւնը ի վերջոյ ստիպւած եղաւ իւր համոզումները պահել իրեն համար. իսկ կրօնը դրւատել «ժողովրդին շանրաբոյականացնելու համար»: Մենք կարող ենք չափազանց խելօք ու դիտուն լինել, ըմբռնել կրօնի ծագման և զարգացման բոլոր պատճառները, ասել, որ մարդն է սոսեղծել աստծուն և ոչ թէ աստուած մարդուն, Բայց այդ բոլորը «ամբոխի» սահմանափակ ուղեղը չ'պէտք է մտցնել. նրան պիտի պահել կրօնական երկիրներէ մէջ, Երկնքի տիրապետներին զահալէժ անելով՝ նա կ'ձգտի զահալէժ անելու նաև երկրի տիրապետներին: Բայց, ի հարկէ, կրօնն ու նրա մարմնացում եկեղեցին պէտք է դնել համապատասխան պայմաններէ մէջ, որ նրանք չ'հակասէին բուրժուական կուլտուրայի հիմնական արժէքներին. կրօնից պիտի վերացնել աչք ծակող առասպելները, իսկ եկեղեցին դարձնել դիմօկրատիկ մի հիմնարկութիւն, միշտ նրա վրայ պահելով ժողովրդի հսկողութիւնը ընտրողական իրաւունքի հիմունքներով: Հին, աւատական եկեղեցու աւերակների վրայ պիտի բարձրացնել նոր դիմօկրատիկ եկեղեցու շէնքը. ինչպէս որ բաղարականութեան մէջ տապալած աւատական պետութեան աւերակների վրայ կանդնեցրել է մեշանական պետութիւնը իւր ընդհանուր ընտրողական իրաւունքով: Բնադիտութեան այս դարում, շոգու և եկեղեցականութեան միջնորդում միջնադարեան աւանդութիւններից և ծէսերից շատերը պէտք է վերացնել. թող մնայ սոսկ աւետարանը իւր հիմնական սկզբունքներով և նրա վրայ հիմնւած պարզ աւետարանական եկեղեցին: Սկսած իրից մի դարում ենք ապրում, ուստի և կրօնը պիտի լինի ազատ կրօն, խղճից բղիտոյ և ոչ մի բռնութեան չենարկող, որովհետև կրօնական բռնութիւնը յատուկ է ստրկութեան շղթաներով առատ միջնադարին, որի կուլտուրան ջախջախել է արդէն: Ամենից աւելի պիտի յարգել բնութեան իրաւունքը, դերտղանցութիւն միշտ

պիտի տալ բնականին, ինչ որ անբնական է ժխտելու է ինքնին։ Բնութեան մէջ գոյութիւն ունի կռիւ, պայքար այնտեղ կան ուժեղներ և թոյլեր, վերջիններս միշտ ստորադրւած են առաջիններին. և այդ է օրէնքը բնական, որ սուրբ պիտի պահւի և հասարակական կեանքում, և մարդկանց մէջ։ Կեցցէ ուժեղը, թող կորչի թոյլը— դա բնութեան ձայնն է։ Սրբագործւած զիտութիւնից. քանի՜ բանի կենսաբաններ հաստատել են այդ հանգամանքը։ Սօցիօլօգիան պէտք է դնել բիօլօգիայի հողի վրայ և այն ժամանակ կերևայ թէ ումն է պատկանում ապագան, ուժեղին թէ թոյլին։ Բնական մի հանգամանք է, որ մեշտանութիւնը իւր՝ ղեկավարութեան կնիքը պէտք է դնի ամեն ինչի վրայ, երկնքի և երկրի բոլոր արժէքների վրայ, ուստի և՛ եկեղեցին պետութեան աղախինը պիտի դառնայ և սրբագործի նրա գործունէութիւնը յօդուտ ազգի։ Գիտութիւնները, դպրոցները, գրականութիւնն ու մամուլը և այլն և այլն պիտի նոյնպէս ծառայական պաշտօն կատարեն, բոլորն էլ սպասաւորելով տիրապետող խմբակցութեան կարիքներին. որովհետև այդ կառիքներն են, որ առաջ են շարժում մարդկային կուլտուրան, որի կործանումը կ'իյնի միաժամանակ և սկիզբը բարբարոսութեան և կ'սկսւի «ապագայ ստրկութիւնը»։ Եւ դժբախտութիւնից մարդկութիւնը փրկելու համար պէտք է մշտապէս բարոզեն ժողովրդին այն մտաւոր աշխատաւորները, որոնք գիտակ են իրենց սեպհական դասակարգի շահերին և պաշտօն ունին պայքարելու իրենց դասակարգային տիրապետութեան դէմ կռուողների դէմ։ Դա պէտք է անեն ինտելեգենցիան և առաւել ևս հրապարակախօսները, որոնք կարող են երբեմնապէս հակապետականութիւն էլ բարոզել վերացականօրէն և պետութիւնը պատուհանից խրկելով՝ գոնով ներս թողնել...

Եւ այսպէս. որո՞նք են մեշանական քաղաքականութեան հիմունքները:

Դրանք երեւնք են. մասնաւոր սեպհականութիւն, իշխանութիւն և բռնի զործակցութիւն:

Այդ իրենք էլ ուղղած են մեշանական խմբակցութեան դաստիարդային ինքնապաշտպանութեան գործին:

Դա ինքը հէնց լիբերալիզմն է. որ լեզւի և եկեղեցու հետ միասին կազմում է ազգութեան մեշանական դասակարգի գոյութեան եռակի ֆակտորները:

Նախնական ապադասակարգային հասարակութեան շերտաւորումն, նրա մէջ տարբեր դասակարգերի հանդէս դալը հիմնւած էր արմատական զանազանաւորման վրայ, որ առաջացել էր տնտեսութեան ընագաւառում: Համայնական կիանքի տնկումը նշանակում էր համայնակիցների տնտեսական հաւասարութեան անկում: Իսկ վերջինիս գլխաւոր պատճառը մասնաւոր սեպհականութեան հանդէս դայն էր, մի դասակարգի կուլտուրական տիրապետութիւնը մնացած ստորագիր դասակարգերի նկատմամբ: Իշխանութիւնը այդ տիրապետութիւնը անխախտ պահպանող հիմնարկութիւնն է, որ հանդէս է գալիս միշտ այնտեղ, ուր կան տարբեր դասակարգեր և նրանց պայքարը գերիշխանութեան համար: Ապադասակարգային իշխանութիւն չի կարող լինել, որովհետեւ նա միշտ հանդէս է գալիս միայն և եթէ այնպիսի հասարակութեան մէջ, ուր տիրում է բռնի զործակցութեան սիստեմը, որ ոչ այլ ինչ է. բայց եթէ շահերով ներհակ մարդկանց միացումը մի կուլտուրական գիսցիպլինայով, որ երբէք չի կարողանում հարթել միացողների կեցութեան և մտածութեան ներքին հակասութիւններն ու աններդաշնակութիւնները:

Ուրեմն լիբերալիզմն ևս, որպէս դասակարգային քաղաքականութիւն, գալիս է մի անգամ ևս շեշտելու ազգութեան անցողիկ բնոյթը: Առաջացած լինելով դասա-

կարգային հողի վրայ՝ նա պէտք է չընայ դասակարգելի և դասակարգային կռի հետ միասին: Ի հարկէ, կարելի է առարկել այս տեսակէտի դէմ, առարկողներ էլ շատ կան: Բայց եթէ այդ առարկութիւնը դրոււմ է կաշու գոյնի, գանգի ձևի և այլն հիմունքների վրայ, հարցը բոլորովին միջանոս է և ազգութեան էութիւնը դառնում մի «անժանօթ աշխարհի» խնդիր: Ազգութիւնը մի կուլտուրական երևոյթ համարելով, բնութեան դէմ կազմակերպւած հասարակական կռի ձևերից մէկը դառնելով—մեզ թւում է թէ խնդիրը դրոււմ է ճիշտ հողի վրայ. և ազգութեան չքացման հանգամանքը պատմականօրէն անհրաժեշտ մի դրութիւն է հանդիսանում, ինչպէս որ նրա ծագումն է եղել պատմականօրէն անհրաժեշտ: Իրաւացի է նալըանդեանը, որ ասում է «Այո, եթէ հաւասար իրաւունքը այսօր խոստովանւի բոլոր երկրագունդի վրայ, եթէ ներկայ եղած պետական համակարգութիւնը այսօր ոչնչանան, վաղը ոչ միայն չէ մնում ազգութեան խնդիրը. այլ հարկաւոր ևս չէ...»:

Այդ տեսելով հանդերձ ազգութեան հրապարակախօսը մղում էր իւր ազգային քաղաքականութիւնը, որովհետև նա երբորդ դասակարգի իդէօլօգն էր և այլ կերպ էլ վարւել չէր կարող:

Ազգութեան քաղաքականութեան հարցում ևս նա հանդիսանում է իբրև ազգութեան հրապարակախօս, այս դէպքում իբրև հայ լիբերալիզմի — ռահվիրայ:

Հայկական լիբերալիզմը իւր մասնաւոր սեպհականութեան, իշխանութեան և բռնի գործակցութեան կուլտովային ռազմական կերպարանքը չունի, ինչպէս օրինակ ֆրանսիականը: Եւ շատ բնական է այդ հանգամանքը:

Գովկասահայ իրականութեան մէջ զարգացած երբորդ դասակարգը իւր քաղաքականութեան մէջ աւելի մեղմ պիտի լինէր և աւելի նման ռուսական մեղշանութեան, որ

զլխաւորապէս իղէօլօզեա է մշակել, թէօրեա յօրինել պրակ-
տիկայի այն հսկայական փորձերը չունենալով ինչոր արե-
մտեան բուրժուադեան իւր վիթխարի պայքարով և հոյա-
կապ յեղափոխութեամբ, Բայց և այնպէս դժուար չէ տես-
նել ծագման, զարգացման և այլասերման նման դժերը.
վաթսնական թուականների ազգային հրապարակախօսու-
թիւնը և այժմեան հիմնական առումներով նոյնը լինելով՝
դէպի աջ թեքելու հանգամանքն ևս ցուցնում են. պատ-
ճառն էլ բնական է. եթէ մի նաղարեան կամ նալրանդեան
կազմակերպւած հայ աշխատաւորութեան հանդէպ երկիւղ
կրելու կարիքը չէին դնում, այսօրեան հայ լիբերալները
գերծ չեն այդ երկիւղից և սիստեմատիկ կերպով կռիւ են
մղում ազգային փարալը դասակարգային կռուով յուզող-
ների դէմ, կարծես թէ այդ կռիւը իղէօլօզներն են ստեղ-
ծում և ոչ թէ հակառակը. եթէ այդ կռիւը կեանքի մէջ
չ'լինէր, չէին լինի և իղէօլօզները. ճիշտ այնպէս, ինչպէս
որ ազգութեան չեղած տեղը, չէին լինի և ազգային հրա-
պարակախօսներ իրենց քաղաքականութեամբ հանդերձ, որի
տիպիկ ներկայացուցիչը հանդիսանում է մեզանում Միք.
Նալրանդեանը:

Այժմ դառնանք նրա ազգային քաղաքականութեան կամ
լիբերալիզմին:

* * *

Նալրանդեանի լիբերալիզմը բղխում է նրա ազգային
աշխարհայեացքից. երկուսը միասին կազմում են մի ներ-
դաշնակ ամբողջութիւն. նրա հրապարակառօսութեան հի-
մունքներն էլ դրանք են. ազգութիւն և լիբերալիզմ, որոնք
վերջին հաշւում յօրինում են երրորդ դասակարգի իղէօ-
լօզիան:

Լիբերալիզմը լինելով մեղշանութեան դասակարգային ինքնապաշտպանութեան քաղաքական զործօնը, պրակտիկ մի ուղղութիւն քաղաքականութեան մէջ, միևնոյն ժամանակ նա հանդիսանում է և իբրև թէօրեա, եթէ կուզէք, երբորդ դասակարգի փոխոփայութիւնը — նրա կենսահայեցողութիւնն ու աշխարհիմացութիւնը:

Մեր. Նալբանդեանի հրապարակախօսութեան մէջ լիբերալիզմը հէնց այդպէս էլ հանդէս է գալիս իւր երկու կողմերով. դասակարգային ինքնապաշտպանութիւնն սուաջ է մղում թէ իբրև պրակտիկա և թէ իբրև թէօրեա:

Զատ ճիշտ կերպով է ըմբռնել ազգութեան հրապարակախօսը երբորդ դասակարգի քաղաքականութիւնը, նրա տնտեսական և քաղաքական կենդրոնացման ձգտումները հակառակ միջնադարեան աւատականութեան, վերջնիս «կաստայական» ոգուն: Ազգութեան հրապարակախօսը լինելով՝ նա դասակարգերի փոխյարաբերութիւնն ազգութեան մէջ օրգանական միութեան ձևով է ըմբռնում, կուլտուրակ կապերի սմբութիւնն է զըւատում: Առանց այդ օրինակ միութեան և կապերի չկայ և չի կարող լինել ուժեղ ազգութիւն. որքան թոյլ է փոխադարձ կապը դասակարգերի մէջ, որոնք գտնւում են մի ազգային կուլտուրական մթնոլորդում, այնքան էլ թոյլ է ազգութիւնը, ընդհակառակ՝ եթէ ուժեղ են տարբեր դասակարգերին միմեանց հետ շաղկապող օղակները, եթէ պետութիւնը սօցիալապէս հաշտ և համերաշխ խմբակցութիւնների խորսխի վրայ է բարձրանում — հզօր է համապատասխան չափով նաև ազգութիւնը: Ազգութեան և պետութեան փոխյարաբերութեան մասին խօսելով Նալբանդեանն ասում է. «Սորա ոյժը և կեանքը երևում է միմիայն ազգութեան մէջ, զանազան անհատներ ղէպի մի ամբողջ հաւաքող զօրութեան մէջ. և օտար ազգերի տիրելը ասել չէ նորանց

սեպհականեի—իւրացուցանեի բարոյապէս: Այդ մի ֆիզիքական միաւորութիւն է, ոյժի զօրութեամբ կատարւած, լոկ մեքենական մօտաւորութիւն. այդտեղ չի երևում բիմիական միաւորութիւն, որ միաւորւածքը կորուսանէին իւրեանց առաջին տեղը և որակութիւնքը և կազմէին մի նոր մարմին . » («Երկերը», 1, եր. 95):

Հին ազգութեան մէջ դասակարգերի փոխադարձ կապը համեմատաբար թոյլ էր, թէպէտև այնտեղ ևս, ի հարկէ, գոյութիւն ունէր մի կուլտուրական ընդհանրութիւն իւր ազգային արժէքներով: Բայց մեշչանական կուլտուրան ձգտում է աւելիին. և նա հնարաւորութիւն ունի իւր այդ ձգտումն իրագործելու: Ո՛չ մի դաւաշըջանում արդիւնաբերութիւնը չի հասել այնպիսի հսկայական զարգացման, ինչպէս երբորդ դասակարգի տիրապետութեան օրով. եւ հասարակական կեանքի, հասարակական տարբեր հատւածների շփումն, այլ դասակարգերի ստորադրումն զըլխաւոր տիրապետող խմբակցութեան—ոչ մի պատմական էպօխայում ինտենսիւտութեան այն աստիճանին չի հասել, ինչ որ տեսնում ենք մեշչանական թագաւորութեան մէջ: Ամեն ինչ պիտի ենթարկէի տիրող օրէնքին, պահանջը իրագործոււմ է դիւրաւ և կենդրոնախոյս ոյժերը զսպւում են զըրակօնական միջոցներով: Այլ դասակարգերի կազմակերպումը սեպհական հիմնարկութիւնների մէջ անհանդուրժելի մի երևոյթ է մեշչանութեան համար և եթէ այդ ուղղութեամբ նա զիջումներ անում է, դա հարկադրանքի և ստիպման հարկից է լինում: Մարդկութեան գլխից անցածը ուսուցել է մեզ,—ասում է ազգութեան հրապարակախօսը,—որ ամենայն իւր մէջ միայն փակւած և կենդրոնացած կացութիւն... վնաս տւեցին մարդկութեան: Այդ կացութիւնքը, կտրած բաժանւած, հասարակաց մարմնից, ոգևորւած դժոխային եսականութեամբ բռնաբարեցին ուրիշները և յափշտակելով նոցա ապատութիւնը զօ-

րացուցին իւրեանց չարաչար դործածութիւնը ազատութեան. Այնուհետեւ մարդիկը նկան բարոյական գերութեան մէջ, այն է՝ մտքի և բանականութեան գերութեան մէջ, ուր մարդը համարձակութիւն չունի ինքնուրոյնարար մտածելու, այլ դատապարտւած է հետեւ իւր դահիճների թելադրութեան. նա ստիպւած է գնալ այն ճանապարհը, որ օգտակար է միմիայն այդ կացութիւններին» («Երկերը», II. 278—279)։

Այդ տողերը նալքանդեանն ուղղիլ է մեշչանական կուլտուրական արժէքներին չհպատակող հոգևորականութեան դէմ. Մենք արդէն գիտենք, թէ ինչ չափով էր մօտենում ազգութեան հրապարակախօսը հոգևոր խմբակցութեան. գիտենք, որ նա պայքարում էր աւատական արժէքների դէմ յօդուտ մեշչանութեան. Բայց դէպի անցեալն անողոր Երբորդ դասակարգը նոյնպիսի անողորութեամբ վերաբերում է և ապագայի սաղմերը իրենց կուլտուրայի մէջ պարփակող խմբակցութիւնների նկատմամբ. Փրանսիական բուրժուազիան պատրուակ բռնելով աւատականութեան դէմ մղւող կռիւր, «ամենայն իւր մէջ փակւած» միութիւնների դէմ կռիւ յայտարարեց և բանւորութեան արհեստակցական միութիւնները համարելով «հասարակաց մարմնից կտրւած» հիմնարկութիւններ — արգելեցին և հալածեցին հէնց նոյն այդ «ազատութիւնը չարաչար գործադրողների» դէմ պայքարող մեշչանութեան կողմից. Պատճառը չափազանց պարզ է. Երբորդ դասակարգը չի կարող տանել կենդրոնախօյս ոյժեր, որոնց «ճանապարհը օգտակար է միմիայն այդ կացութիւններին», որովհետեւ նա նոր ազգութեան մեքենավարն է և ազգութեան մեքենան պէտք է հնազանդւի և հպատակւի իրեն. Այդ մեքենան կազմում են ստորադիր դասակարգերը, որոնց մասնակից անելը իւր կուլտուրական արժէքներին բղխում է Երբորդ դասակարգի բարենորոգչական (բէֆօր-

միստ) աշխարհայեցքից. դրա մէջ էլ ամփոփւած է մեշ-
շանական իդէօլօգիաների դիմօկրատիզմը, որի անդրանիկ
ներկայացուցիչը մեղանում հանդիսանում է Միք. Նալբան-
դեանը: Ազգային շինութիւնը, — ասում է նա, լնական
կերպով պիտի յառաջանայ ցածից — հիմքից. այդ հիմքը
է հասարակ ժողովուրդը: Ի՞նչ մարդը, որ սիրում է ազգը,
որ նւիրում է իւր անձը ազգի բարոյական սպասաւորու-
թեան, պարտական է ծառայել ոչ ազգի կուռքերին, այլ
հասարակ ժողովրդի օգտին. Հասարակ ժողովրդից կազ-
մում է ազգութեան մեքենան. լուսատու մարդիկ կարող են
ևս սլարտական են միայն ուղղութիւն, զարկ եւ ընթացք
տալ այդ մեքենային» («Երկերը», I, եր. 362):

Ամբողջ խնդիրն էլ հէնց այդ է որ «հասարակ ժո-
ղովուրդը» ծառայում է իբրեւ հասարազդիտական այն
խարխալը, որի վրայ բարձրանում է «լուսատու մարդկանց»
տիրապետութիւնը: Ազգային կուլտուրային «ուղղութիւն,
զարկ և ընթացք տալը» վերապահւած է գերիշխող խում-
բակցութեանը, իսկ մնացած ստորադիր խմբակցութիւն-
ները «մերկնայի» տեղ են ծառայում՝ իրենց վրայ վեր-
ցնելով մերկնավարների կուլտուրական արժէքների բեռ-
ները: Եւ որպէս զի բազմը լինի այդ բեռը կամ լուծը,
մեշշանութիւնը իւր ըէֆօրմիստական գործելակերպով աշ-
խատում է նրանց մասնակից անել իւր տիրապետութեա-
նը՝ այդ հանգամանքը իբրեւ միջոց ծառայեցնելով իւր գեր-
իշխանութիւնն առաւել ամրապնդելու, յաւերժացնելու և
անստան դարձնելու համար: Պարլամենտարիզմը այդ
բարենորոգչական ընթացքի արդիւնքն է. նրա տւած օ-
րէնքները — մեշշանական ոյժի ցուցադրումը, ղեմօնստրա-
ցիան, Միք. Նալբանդեանն իբրեւ ազգութեան հետեւողա-
կան հրապարակախօս կողմնակից է պարլամենտարիզմին,
ժողովրդապետութեան, նա սիրահարւած է անգլիական
սահմանադրութեան վրայ. «Անգլիան, ասում է ազգու-

թեան հրապարակախօսը, իւր կառավարութեան ստոր-
տանւած ձեերով, այսօր առաջինն է Եւրոպիոյ մէջ ազա-
տութեան մասին, և անգլիական մարդը իրաւամբ կարող
է պարծենալ իւր ազատութեամբ .. Քննադատելով անգ-
լիական սահմանադրութիւնը, ինչպէս կարելի է դադարել
միմիայն նոցա թերութեանց վրայ. նկատելով միանգա-
մայն բոլոր հաստատման և փրկարար դրութիւնքը, որոնց
հիմքերի վրայ աճում է անգլիական մարդու իրաւամբ
պարծեցած ազատութիւնը...» (տես «Հեգելը և նորա
ժամանակը». Լոմայ, 1902, № 6, եր. 134, 1903, № 1,
եր. 148),

Սահմանադրութեամբ բոլոր դասակարգերին միմեանց
հետ շաղկապելով՝ մեշշանութիւնը դեռ իրեն ապահովւած
չի գում ամենատեսակ տակնուվրայութիւնից, Կապիտա-
լի և աշխատանքի յախուռն պայքարը տնտեսական թշու-
ռութիւնների մի բաց դուռ է չ'կազմակերպւած խմբակ-
ցութիւնների համար, որոնց ըմբոստ քայլերը գտնու-
ղիտաւորութեամբ յաւելեալ արժէքից և վայելքնիւրից մաս-
նադրում է և նրանց. չարիքը թողնելով իւր ոյժի մէջ,
նրա զրդիչ պատճառները անխախտ և անձեռնմխելի
Այդ զսպանակներից մէկն է և՛ բարեգործութիւնը, որ քե-
ֆօրմիստական աշխարհայեացքի հիմնական արդասիքն է
ինքնին. նախանդեանը սահմանադրութեան կողմնակից լի-
նելով՝ կողմնակից է նաև բարեգործութեան. «Եթէ Աստ-
ւած օրհնել է քեզ հարստութեամբ, ինչո՞ւ դու մասնակից
չառնես այդ բարութեան մի ուրիշը, որ զուրկ էր նորա-
նից. մի՞թէ Քրիստոսը պարտական էր մարդկութեանը իւր
անմեղ արիւնը, որ քամեց Պողոթթայի վերայ. մարդկու-
թեան կեղտը լանալու համար» («Երկերը», հատոր 1,
եր. 169),

Սահմանադրութեամբ և բարեգործութեամբ աշխատե-
լով այսպէս թէ այնպէս ստորագիր խմբակցութեանց

կացութեան վրայ ներգործել՝ մեշանութիւն ձգտում է նրանց մօրի առողջապահութեան վրայ ևս հոյ տանել, ամեն օր, ամեն ժամ ու ընդէ դրատելով իւր ազատութիւնները որոնցով ոչ միայն ինքն աւատական շղթաներից ազատազրկեց, այլ և փրկեց ուրիշ խմբակցութիւններին: Յոյց տալով, որ ոչ մի պատմական դարաշրջանում իւր ազատութիւնները զոյութիւն չեն ունեցել, նա եզրակացնում է, որ իւր տիրապետութիւնը լաւագոյնն է ցայժմ եղածներից և իւր գերիշխանութիւնը յաւերժացնելու արժանի, մոռանալով միանգամայն, որ երբէք տնտեսական լուծն անտանելի եղած չէ ստորագիր խմբակցութեանց նկատմամբ, ինչպէս իւր «արքայութեան» մէջ: Ամենից աւելի մեշանութիւնը պարծենում է նրանով, որ նա ազատագրել է մարդկային միտքը միջնադարեան կապանքներից, որ նա փշրել է ամենատեսակ կուռքեր, յօրինաժ նախապաշարմունքների և սնոտիապաշտութեան հողի վրայ, իսկապէս, որ այդ գործը արժանի էլ է պարծութեան: Բայց մարդկանց մօրին ազատութիւն տալով և նրանց կացութիւնը բռնադատելով է, որ առաջ է գնում երրորդ դասակարգի յառաջագիմութեան անիւը: Կացութեան բռնադատութիւնը հզօրեւել է ազգում է և՛ մօրի վրայ, վերջ ի վերջոյ կացութեամբ ազատները վայելում են և՛ մօրի ազատութիւն: Տիկնիկայի զարգացումը, բնական գիտութիւնների գործադրումն արդիւնագործութեան մէջ և՛ այդ պատճառով վերջնիս հսկայաբայլ առաջագիմութեան հետ դրական գիտութիւնների ծաղկումը մօրի դարաւոր կապանքները բանդելուն նպաստեցին: Նահապետական միապետութիւնը տեղի տւեց ամեն բանի վրայ քննական հայեացքով նայելու տենչին և բոլոր հին արժէքները ենթարկւեցին վերագնահատման, սկիստիկ վերաբերմունքի: Վերջին հաշւում այդ բոլորը, ի հարկէ, համամարդկային

ստացածքներ դարձան. սուր զէնքը բոլորի ձեռքին էլ կտրուկ կ'լինի:

Միք. Նալբանդեանը հոյակապօրէն զիտակ է այդ բոլորին. նրա սրատես հայեացքից չի վրիպում մեջշանութեան և ոչ մի կուտուրական արժէք. որ նա չ'ըլատէր, Մտքի ազատութիւն, բնական զիտութիւններ, սկեպտիցիզմ բոլոր հին արժէքների նկատմամբ և հին կուռքերի կործանում — այդ բոլորն էլ արժանանում են նրա խրախուսանքին և դրատալիքին: «Մարդու էական արժանաւորութիւնը, — ասում է նա, — է նորա մտքի անսահման ազատութիւնը, եթէ այն էլ բռնաբարւեցաւ այս կամ այն հեղինակութիւնից կամ համակարգութիւնից, էլ ինչ համ կ'մնայ մարդկային արժանաւորութեան մէջ. . . 2է պէտք մոռանալ, որ մինչև այժմ մարդու արած յառաջադիմութիւնը, թէև ըստ երևոյթին կարծւի նորմութիւնը, այնուամենայնիւ ըստ ինքեան և էականապէս ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ հին շինւածքների կործանում... Եթէ որևէ ստրուկ ազատուում է ստրկութիւնից, այդ չէ նշանակում, թէ նա նոր բան ստացաւ, այլ թէ ինչ որ կորցրել էր զւտաւ...» (Լուսոյ, 1902, № 5, եր. 64):

«Բայց այդ «գտնելը» հրապարակախօսի համար ի վերուստ տւեալի մտքով չի հասկացում նրա մտքի մէջ անկուիւ ճանապարհով ձեռք բերած ոչ մի արտօնութիւն գոյութիւն չունի, որովհետև դերազանցօրէն «զիտէ, որ նորը պատեբազմով պիտի կանգնեցնէ իր դրօշակը հնութեան աւերակների վրայ» («Երկերը», II, եր. 270):

Յաղթանակը հին արժէքների վրա տանելուց յետոյ մնում է հնձել պտուղները և բարձրագոյ իր խմբակցութեան հետ միասին իրեն երջանիկ համարել «հռչակելով մարդկային ազատութիւնը, իրաւունքների հաւասարութիւնը, որոնք ստրկացած են կամ բռնակալների կամ դաւաւոր աւանդութիւնների...» (ibid, 274):

Այդ բոլորն անշուշտ լաւ-լաւ բաներ են, բայց միևնոյն ժամանակ, ինչպէս ասում է Նալբանդեանը, «վաճառականութիւնը սուրբ բան է» (Ներկերը, I, 135)։ Ազգային վաճառականութիւնն աւելի ևս, մանաւանդ, որ ազգութեան հրապարակախօսի, երբորդ դասակարգի իդէօլօգի համար նախ քան վերացական ազատութիւններին զիմելը՝ պէտք է զիմել թանձրացեալ աշխարհին, որովհետեւ նա զիտէ, որ ի սկզբանէ էր նիւթը և ապա միտքը։ Հռչակաւոր «ներկրագործութիւնը», Նալբանդեանին սօցիալիստ անւանողների ձեռքին վաստ ծառայող այդ գրութիւնը ոչ այլ ինչ է ըստինքեան, բայց եթէ մի ոգևորւած ներքող մասնաւոր սեպհականութեան և ազգային վաճառականութեան, որպիսի ներքողի հետ ընաւ չի հաշտուում և առհասարակ Միք. Նալբանդեանի ազգային ներդաշնակ աշխարհայեացքի հետ ոչ մի վերաբերութիւն չունեցող հանդամանք է նոյն գրւածքի մէջ ներս սպրդած, Բակունինից փոխ առած հակապետականութեան վախլուկ տենդենցները։

Նալբանդեանի մտահոգութիւնն ուղղւած է այն բանին, որ նա ձգտում է տեսնել հայ վաճառականութիւնը իւր շահերին զիտակ, նրա կապիտալը հօօր՝ ոչ թէ թոյլ, արդիւնաբերողների մի դասակարգ, որ դադարել է շարժիական միջնորդութիւնից, արդիւնաբերութիւնն է զարգացնում և ոչ թէ մէկից առնում է միւսին տալիս։ «Նւ միթէ կարծում են մեր պատւելի վաճառականը, — հարցնում է ազգութեան հրապարակախօսը, — թէ Մանչեստրի, Մարսէյի կամ այլ եւրոպական բաղաճների հետ առուտուր ունենալը կարելի է անւանել ազգային վաճառականութիւն, միմիայն այն պատճառով, որ ինքնեանք հայ էին։ Նոցա վաճառականութիւնը ազգային չէ, և ազգի ընդհանուրի շահի հետ չունի որեւիցէ վերաբերութիւն։ Այն ժամանակ միայն կարող է երևել ազգային վաճառականութիւնը, երբ

նա գլխաւորապէս հայի առաջ բերած նիւթը և արդիւնքը վաճառէ, այն ժամանակ միայն ազգը օգուտ կ'ըաղէ մեր վաճառականների գործառնութիւնից, երբ սորա միջնորդ լինին հայոց ընդհանրութեան և Եւրոպիոյ մէջ. այն ժամանակ ազգային է վաճառականութիւնը, երբ նորա խարխիւրը դըւած է ազգի հիմքի վրայ» (Ներկերը, հատ 11, եր. 345):

Ազգը «օգուտ պիտի քաղէ» ոչ միայն «ազգային վաճառականների գործառնութիւնից», այլ և ազգային եկեղեցոց. նախորդ պիտում եկեղեցին մեզ հետաքրքրում էր իբրև ազգութեան ֆակտոր, այստեղ մենք պէտք է տեսնենք մեշշանական իդէօլօգի բաղաբականութիւնը եկեղեցու նկատմամբ. Խիչպէս տեսանք, եկեղեցին ազգային կուլտուրայի հզօր կապերից մէկն է. հէնց այդ պատճառով ազգային հրապարակախօսի համար անտարբեր խընդիրներից չէ եկեղեցու ուժեղութեան և թուլութեան հանգամանքները. «Մենք, — պնդում է Նալբանդեանը, — ամենայն հոգով ցանկանում էինք մեր ազգի կրօնական միութեանը, ուստի և զրկաբաց ողջունելու ենք մի մարդ, որ փախչելով օտար դայեակի զրկից, վազէր դէպի իւր ծնող բուն հայկական եկեղեցին» (Հատ. 11, եր. 199):

Բայց մի պայմանով, որ այդ եկեղեցին զերծ լինի աւատական արժէքներից և ըստ ամենայնի դիմօկրատիկ հիմնարկութեան կերպարանքն ունենայ. հակառակ դէպքում ինչ երկար բարակ գլխացաւութիւն — պէտք է ժըխտել յանուն նորի. Ընտրողական իրաւունքը պէտք է գործադրել. եկեղեցու վրայ պէտք է տիրի ժողովրդական վերահսկողութիւն, առաւել ևս տնտեսական մասի վերաբերեալ «Ազգը կոպէկ կոպէկ հաւաքել է այդ արծաթը, — ասում է մեշշանութեան իդէօլօգը, — շատ անգամ մի տառապեալ այրի վիըջին կոպէկը կտրելով իւր որբերի բերանից ձգել է եկեղեցու զանձանակը, իրաւունք է որ այդ

արծաթը անհետանայ վարնան ձիւնի պէս և դորա պատ-
ճառը ազգասէր քաղողւի բերանով և զըշով: Թող տեսա-
նէ մեր պատուելի ազգը, թէ միշտ լուռ ու մունջ մնալը,
թէ նորա դատապարտելի լուծիւնը ինչ բաների ծնող
մարդ է դառնում...» (ibid, եր. 244):

Իսկ կրօնի էութեան նկատմամբ Նալբանդեանի լիբե-
րալիզմը շատ հեռուն չի գնում. անշուշտ նա ժըխտում է
կրօնական նախապաշարմունքները, անհողի, չոր ու ցա-
մար ծէսերը: Բայց ոչ աւելին: Կրօնը, ընդհանուր առու-
մով, բաղաբաղրութեան գործօն է համարում, իսկ ազգա-
յին տեսակէտով հետեւալն է ասում. «Առանց նոր կտա-
կարանի սուտ է ամենայն բրիստոնէութիւն. և մեր ազ-
գին բարոյապէս ամբանալու համար հարկաւոր էր կար-
գալ սուրբ դիրքը, ուրեմն հարկաւոր էր և՛ թարգմանել
նորան ժողովրդական, նոր և կենդանի հայախօսութեամբ»
(ibid, եր. 269):

Նալբանդեանի զբաղան ստեղծագործութեան և նրա
մեղանական աշխարհայեացքի բնոյթը լիակատար կերպով
ուրագծելու համար հետաքրքրական է տեսնել նրա վե-
րաբերմունքը գէպի բրիստոնէութիւնը, Եկեղեցին ազգու-
թեան ֆակտօր համարելով և նրա հիմունք կրօնը՝ բարո-
յապէս ամբացնող մի գօրութիւն, Նալբանդեանը նպատակ
է գնում իրեն ինչ գնով էլ լինի փրկել բրիստոնէութիւնը
և նրա գերազանցութիւնը բոլոր նախկին կրօններից ցայ-
տուն դարձնել: Եւ այդ աշխատանքի մէջ նրա զիմօկրա-
տիկ աշխարհայեացքը ամբողջապէս անդրադառնում է տը-
ւեալ հարցի պատմական լուսաբանութեան վրայ: Նա տես-
նում է բրիստոնէութեան մէջ այն, ինչ որ հաճելի է իւր
մեղանական աշխարհայեացքին, իսկ նախորդ կրօնների
մէջ, իւր տեսակէտով, տեսնում է թերութիւններ, որոնց
մուտք գործած լինելը բրիստոնէութեան մէջ վրիպում է
նրա աչքից: Զատ ու շատ խնդիրների նկատմամբ պար-

զատես նալբանդեանը կրօնական խնդրում դառնում է մըթամաժ հայեացքի աէր և նա արժանանում է այլ լիբերալների պէս մետաֆիզիք լինելու պատւին՝ դասակարգային շահերից մղած։

Քրիստոնէութիւնից առաջ եղած բոլոր կրօնները ազգութեան հրապարակախօսը անւանում է ստրկական, որովհետեւ նրանցում իշխում էր բռնութեան ոգին, ոչ մի բնութիւն—պէտք է միայն հաւատալ։ Այդ կրօնները բաղկացած էին ամուլ և անպտուղ ծէսերից, տոգորւած էին նիւթապաշտութեամբ։ Նրա ներկայացուցիչները շահադործում էին իրենց բանաւոր հօտը, «որպէս վարւում է մի հովիւ իւր ոչխարների հետ, ստանալով նոր կաթը և խուղելով բուրդը»։ Բանականութեան պահանջները վտարւած էին նրանց միջից, նրանք խաւարեցնում էին «բանականութեան յոյսը»։ Պահանջւում էր սոսկ հնազանդութիւն և հողեկան մեռելութիւն։ «Եւ ինչ այլ հետեանք կարելի էր յուսալ այն բանից,—հարցնում է մեշչանական հրապարակախօսը,—ուր ամենայն հողեկան ազատ ձգտողութիւն, ամենայն կամք, հասկացողութիւն, ստուգագործութիւն և գիտակցութիւն փոխանակւում էր անշարժութեամբ, տգիտութեամբ, կոյր հաւատով և անպայման հնազանդութեամբ մերենականութեամբ և ծիսական, չնչին, անգիտակցական և անխորհուրդ արարողութեամբ» (ibid, երես. 183)։

Ուրիշ բան է բրիստոնէութիւնը։

«Քրիստոնէութիւնը, — խանդավառութեամբ գոչում է երրորդ դասակարգի իդէօլօգը, — խորտակում է ամենայն բռնակալական լուծ, փարատում է ամենայն խաւար, հիմնւած լինելով սիրու ապառաժի վերայ, ամենայն տեղ տարածում է սէր և խաղաղութիւն, ջուր է տալիս և աճեցնում է այն ազատութեան ազնիւ ծիլը, բողբոջը, որով մարդկային բանականութիւնը կերպարանւում էր. վեր բա-

շելով բանականութեան երեսից տխուր և մռայլօտ վարագոյրը հնար է տալիս նա բաց աչքով նայել լոյսին և սորա միջնորդութեամբ բննել և զնահատել ամենայն բան, իւր անձը, իւր հոգին, իւր բանականութիւնը, իւր ընկերը, իւր գիտութեան և հասկացողութեան չափը, նա ընդդէմ է ամենայն մեռելութեան, ամենայն անշարժութեան, որ փոխանակում է կենդանութեամբ և մշտնջենական շարժողութեամբ: Աղբիւր լինելով ամենայն բարոյականութեան, ամենայն արդարութեան, հաւասարապէս բաշխում է ամենեցուն մի և նոյն չափով իրաւունք և ազատութիւն: Նոցա զլիաւոր հաստարանը ճշմարտութիւնը լինելով, ապահովում է մարդկային ընկերութիւններ, նոցա փոխադարձ միմեանց վերայ ունեցած հաւատով...» (ibid, հր. 187),

Եւ այլն, և այլն. նոյն ոգով և ուղղութեամբ:

Պատմական և սկզբունքային բննութեան մէջ մտնել նախանդեանի այդ գաւեշտական կարծիքների նկատմամբ — մենք չենք կարող, դա մեզ շատ հեռու կ'տանէր: Պարճ՝ ոչինչ չի համապատասխանում պատմական ճշմարտութեանը այն բոլոր խնդիրներում, ինչ որ շօշափել է ազգութեան հրապարակախօսը իւր կրօնական պերճախօսութեան մէջ, Սկսել այն տեղից, որ քրիստոնէութիւնը մի ներդաշնակ շարունակութիւն է կազմում իրենից առաջ եղած կրօնների հետ, միևնոյն միստիքական հիմունքների վրայ կառուցած լինելով, ասել, որ քրիստոնէութիւնը գոյութիւն ունէր նախ բան Քրիստոս, անտիկ ստրկութեան պայմանների ծնունդը լինելով, պնդելով «ստրկական կրօնների» զրկիթ: Բոլոր կարգ ու սարքը արտացոլել է և՛ քրիստոնէութեան մէջ, սրի սիրոյ բարոյները մնացել են դարեր շարունակ «ձայն բարբառոյ յանապատի», և նա չի «բաշխել ամենեցուն մի և նոյն չափով իրաւունք և ազատութիւն» և չէր էլ կարող բաշխել, այլ ընդհակառակը դար-

ձեւ է տիրապետող խմբակցութիւնների ձեռքին մի գործիք ամենայն արդար իրաւունք և ազատութիւն բռնաբարելու համար՝ լինելով ըստ ինքեան մարդու ներքինի բռնադատում և կաշկանդում — այդ բոլորը մանրամասնօրէն հաստատել աւելորդ ենք համարում: Մեզ համար հետաքրքրական են Նալբանդեանի կարծիքները նրա լիբերալիզմը բնոյթագծելու համար:

Իսկ նրա այդ լիբերալիզմը, ինչպէս տեսանք, մասնաւոր սեպհականութեան, իշխանութեան և բռնի գործակցութեան մի պաշտամունք է և ներդաշնակօրէն հաշտում է նրա ազգային աշխարհայեացքի հետ:

V.

Ե Զ Ր Ա Կ Ա Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Նախորդ գլուխների մէջ մենք աշխատեցինք, որքան մեր ոյժերը ներում են, ուրազածիլ Միք. Նալբանդեանի հրապարակախօսութեան բնոյթը:

Երեք հիմնական խնդիրներ էին զբաղ մեր առաջ:

Որոշել Միք. Նալբանդեանի ստեղծագործութեան որակը:

Ցոյց տալ թէ նա որ խմբակցութեան դրող է:

Եւ, վերջապէս, թէ ինչպէս է պաշտպանում իւր խրմակցութեան շահերը:

Մենք կարծում ենք, որ այդ երեք պրօբլեմներն էլ զբաղեցրին մէջ, այսպէս թէ այնպէս, ստացել են իրենց պատասխանը, որքան կարելի է եղել փաստացի կերպով:

Միք. Նալբանդեանի ստեղծագործութեան որակի, նրա որ դասակարգի իդէօլօգ լինելու և դրա շահերը ինչ

կիրպով պաշտպանելու մասին մեր զբաղանութեան մէջ գոյութիւն չունին որոշակի եւ պատճառաբանւած կարծիքներ, եղածներն էլ, ըստ մեծի մասին, կրում են ներքողի, ճառի կամ միամիտ տեսութիւնների կերպարանք: Որոշութիւն և ճշտութիւն մտցնել զբաղանութեան մէջ Նալբանդեանի ստեղծագործութեան և գաւանած սկզբունքների մէջ — այդ է եղել գրութեանս նպատակը. թէ որքան է յաջողւել մեզ — իրազեկ մարդկանց է թողնւում դատելու:

Եւ ժամ մէկիկ մէկիկ տեսներ զբաղանութեան մէջ տիրող կարծիքներն այն երեք խնդիրների մասին, որ յիշատակեցինք քիչ վերև. Տիրող կարծիքների մէջ բերելը և մեր ասածները յիշեցնելը ընթերցողներին կ'լինի մի ամփոփում — ի հարկէ, հիմնական գծերով — մեր ասածներին:

Ամենից սուաջ տեսներ թէ լիջ հայեացք գոյութիւն ունի Միր. Նալբանդեանի ստեղծագործութեան մասին:

Պ. Կ. Կուսիկեանը, որ մի բաւական մեծ յօդւած է գրել «Մուրճ» ամսագրում Նալբանդեանի մասին, նրան համարում է և՛ հրապարակախօս, և՛ քննադատ, և՛ երգիծաբան, և՛ բանաստեղծ:

Դժուար չէ հասկանալ, որ ստեղծագործութեան այդ բոլոր տեսակները, որպէս ուրոյն մտաւոր պրօցէսներ, չեն կարող պարփակւել մի անձնաւորութեան մէջ: Հոգևորանօրէն մի անկարելի հանգամանք է, որ մէկը լինի, օրինակի համար, միաժամանակ և՛ հրապարակախօս, և՛ բանաստեղծ: Ստեղծագործութեան այդ երկու ընդգաւառները միմեանց ժխտող գրութիւններ են: Այդպէս և՛ քննադատութիւնն ու երգիծաբանութիւնը:

Բայց մի ըռպէ ընդունենք, որ թիւրիմացութեամբ է շփոթել իրարու հետ պ. Կ. Կուսիկեանը ստեղծագործութիւնների այդ տարրեր տեսակները և Նալբանդեանի ըստստեղծագործական հիմնաշէնքի վրայ ի դուր է բարձրացրել մի բանի յարկանի վէրնաշէնքներ:

Այժմ հարց է առաջ գալիս. ճիշտ է արդեօք նա բրնորոշում այդ հիմնաշէնքը:

Ի՞նչ կարծիք ունի նա հրապարակախօսական ստեղծապործութեան մասին:

«Մ. Նալբանդեանցը, — ասում է պ. Գուսիկեան — իր կոչումով զրականագէտ հրապարակախօս է. իբրեւ զրականական խօսքի վարպետ նա բիշ մրցակիցներ ունէր. իբրեւ հրապարակախօս նա անդուդական էր ժամանակակիցների մէջ իր մերձաւոր ծանօթութեամբ մայրենի իրականութեան հետ, իր խորաթափանց վերլուծութեամբ մեր կեանքի իրեղծներէ, իր լայն ըմբռնումով ազգային-հասարակական խնդիրների. նա առաջաւոր հրապարակախօս էր, որ իւրացրել էր իւր ժամանակի լաւագոյն գաղափարները, նա մի տեսակ ժողովրդական տրիբուն էր, ճարտար հռետոր, որ կախարդում էր ժամանակակիցներին իր ազդու և կրակոտ լեզուով, իր մտքերի ներդաշնակ և տրամաբանական կազմութեամբ. նրա հոգեւոր կերպարանքը բնորոշւում է նրա մտքի քննադատական ուղղութեամբ...» («Մուրճ», 1906, № 1, եր. 62):

Գուսիկեանի այդ կարծիքը հիմնական գծերով նման է Ե. Ջահազիզի կարծիքին հրապարակախօսութեան մասին. երկուսի մօտ էլ խնդիրը մոլթ է մնում, թէ ինչո՞ւ պէտք է կոչել Նալբանդեանի ստեղծագործութիւնը հրապարակախօսութիւն և ոչ մի ուրիշ բան: Որ այդ բանը պիտաւորապէս մոլթ է Գուսիկեանի համար, դրան պարզ ապացոյց նրա տւած այլ կոչումները Միք. Նալբանդեանին. «նա մեր սիրելի ժողովրդական բանաստեղծներից մէկն է», ասում է Գուսիկեանը (ibid, եր. 79), երգիծաբան է (եր. 81), «շնորհալի քննադատ է» (եր. 81):

Անորոշութիւնն աւելի ևս թանձրացնելու համար Լէօն մի նոր գիծ է աւելացնում հրապարակախօսական ստեղծագործութեան բնորոշման մէջ. եթէ նրա ասածը

հասկանալի լեզուով թարգմանելու լինենք, պէտք է ասենք, որ ըստ Լէօի «իսկական» հրապարակախօսութիւն լիբերալները կարող են միայն ունենալ. «Հիւսիսափայլը» սկիզբ դրեց իսկական հրապարակախօսութեան մեզանում, — ասում է նա, — դա այն հրապարակախօսութիւնն էր, որ քննադատութեան նիւթ է դարձնում կեանքի երևոյթները, լուսարանում է նրան երոպական գիտութեան և առաջագիմութեան տեսակէտից և առաջնորդում է հասարակական միտքը ազատ գալափարների ճանապարհով» (տես «Հայ հրապարակախօսութեան յիսնամեակը» յօդւածը, Ե. Թոփչեանի գրական-գիտական ժողովածուում, եր. 53):

Ինչպէս տեսնում էք այդ բոլորից, տիրող կարծիքը հրապարակախօսական ստեղծագործութեան մասին և անորոշ է, և՛ սխալ. Դասակարգային իդէօլօգը հրապարակախօս է, իսկ նրա ստեղծագործութիւնը — հրապարակախօսութիւն, իսկ թէ հասարակագիտական հոգեբանութեան ինչ յատկանիշներ ունի վերջինս — մենք արդէն տեսել ենք:

Նոյն անորոշութիւնը տիրում է և՛ երկրորդ խնդրում. որ դասակարգի գրողն է Միք. Նալբանդեանը:

Իսկապէս այդ անորոշութիւնը պայմանաւորւած է ստեղծագործութեան մասին տիրող անորոշութեամբ. եթէ պարզ լինէր, թէ ինչ է հրապարակախօսութիւնը, կրփնտրէր և՛ այն խմբակցութիւնը, որի իդէօլօգն է հրապարակախօսը:

Միք. Նալբանդեանի մասին խօսողները ընդհանուր տեղիներով են լցնում իրենց դատողութիւնները հրապարակախօսի խմբակցութեան մասին: Ոնց կարող է լինել. յանկարծ դուրս գայ, որ այն հրեշտականման մարգարէն ինչ որ նիւթական «գծում շահերի» ջատագով է, դրամի և արշիւնի գաղափաբախօսը... Աւելի լաւ է, որ նրա սօցիօլօգիական ծնունդը մնայ առեղծւածային, մթութեան քօ-

դով շղարշւած... Թերեւս այդպէս լաւ է, երանելի անդի-
տութիւններն էլ հրապօրենք ունին...

Եւ սկսում է տիրացուական ներքողների շարանը, Գուսիկեանն այսպէս է ամփոփում իւր յօդածը. «Լինել
արթուն դէտ հասարակական կեանքի և միշտ դիմագրու-
ւել սրա պղտոր հոսանքներին, պաշտպանել անօգնական
ժողովուրդը զօրեղների բռնութեան և անիրաւութեան
դէմ, լինել միշտ մրցութեան հրապարակի վրայ և անդա-
դրուն մղել հայրենակիցներին դէպի լուսաւոր իդէալնե-
րը, քաղաքացիական ինքնաճանաչութիւնը, դա մի մեծա-
դործութիւն է, որ կարող էր անել միայն լայնսիրտ տը-
ղամարդը, իր մարդկային կոշումը խորապէս հասկացող
քաղաքացին, և այդ իդէալիստ քաղաքացին Մ. Նալբան-
դեանն է» (Եր. 86)։

Որքան բառ այնքան անորոշութիւն.

Ինչ է նշանակում «իդէալիստ քաղաքացի», որոնք
էին և ինչպիսի բնոյթ էին կրում «պղտոր հոսանքները»,
ովքե՞ր էին «զօրեղները» և ինչո՞ւ համար Նալբանդեանին
«բռնութիւն և անիրաւութիւն» է երեւում նրանց արարը-
նեքը, ինչ էր ներկայացնում այդ «անօգնական ժողովուր-
դը», որին պաշտպանում էր «իր կոշումով զբաւանդէտ
հրապտրակախօսը». և, վերջապէս, ինչ ասել է «լայնսիրտ
տղամարդ»...

Մի տեղ Գուսիկեանը փորձում է անորոշութեան ամ-
պերը վանել, խօսում է Միք. Նալբանդեանի կուլի մասին,
աշխատում է մատնանշել նրա դիրքերի վրայ. բայց ա-
պարդին ջանքեր. նրա միտքը մեթօդական զէնքեր չունի
հասարակական հարցի խորքը թափանցելու կամ պար-
զապէս այս կամ այն դիտաւորութեամբ չի ուզում խորա-
թափանց լինել իւր բնական պեղումների մէջ. Ահա թէ
ինչպէս է նա բնորոշում պայքարողների երկու շարքերը.
«մէկը օրօրը է ասում ազգը ախորժ թմրութեան մէջ պա-

հելու, միւսը՝ թմրուկ է զարկում նրան կորստարեք ընդ արթնացնելու. մէկը փաղարշանքով է ուզում կրթել ստոր-կուժեան դարերում քարացած ազգը, միւսը մտրակով է մոտծում կենդանացնել նրա բթացած զգայնութիւնը և մղել նրան դէպի լոյս» (եր. 64)։

Բայց թէ ինչ տարբեր խմբակցութիւնների էին պատկանում այդ օրօրողներն ու թմրուկ զարկողները, փաղարշողներն ու մտրակողները—մնում է եօթ փականքով փակւած հանելուկ...

Պայքարող երկու խմբակցութիւնների մասին Ե. Ջահադիզը աւելի զոդարիկ բացատրութիւն է տալիս, բայց հարցը դարձեալ մնում է հարց և մազի չափ անգամ չենք մօտենում նրա լուծմանը։

Մեր առաջ կանգնած են երկու մարտնչող խմբակցութիւններ, երկու բանակներ «Առաջինները, — ասում է Ե. Ջահադիզ, — նմանում էին այն հմուտ վիրաբոյժներին, որոնք աւելի բանալով, աւելի զրգուելով հիւանդի վէրքերը, կծու, ցաւեցնող սպեղանիներ դնելով վերան, արմատական կերպով մաքրում են հօտած խոցը, բնակալած շարաւը և դօրանով արգելելով բոլոր մարմնի վարակումը, իսպառ բժշկում են նորան. միւսները ընդհակառակը նմանում էին այն «ջառահներին», որոնք առանց վէրքը մաքրելու, աշխատում են շուտով ծածկել նրան, որով նորա թէկ մի օռ ժամանակ թեթեւութիւն են տալիս հիւանդի ցաւերին, բայց շուտով նորա կորստեան պատճառ են լինում, որովհետեւ չ'մաքրւած, չ'սրբւած շարաւը տուն տալով վէրքի խորքերում, շուտով ճանապարհ է բաց անում մարմնի և միւս անդամների մէջ և անարգել կերպով վարակում է բոլոր կազմածքը։ Երկու բանակի կարծիքների մէջ եղած այդ զանազանութիւնը՝ պնալով մեծանում է և հետզհետէ սուր բնաւորութիւն է ստանում, նամանաւանդ դարիս առաջին կեսից՝ յիսնական — վաթսնական թը-

ւականներին» (տես Ե. Զ. Նալբանդեանցի կենսագրութիւնը, եր. 130 - 131):

Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, այդ վերաբոյժներն ու ջառահները անկարող են Միբ. Նալբանդեանի սօցիօլօգիական ծագումը բացատրել: Դրանք նմանութիւններ ու համեմատութիւններ են, որոնք ոչինչ չեն բացատրում և ոչ միայն այդ, այլ և հարցը մթնացնում ու անորոշութեան անդունդն են ձգում, ստեղծելով մի քաօսային վիճակ, որից գլուխ դուրս բերելու համար «ջառահի» հմտութիւններ պիտի ունենալ...

Մենք աշխատել ենք այդ քաօսի վրայ լոյս սփռել, որքան մեր ոյժերը ներել են մեզ: Յաջողւել է մեզ, թէ ոչ — դա ուրիշ խնդիր է: Նալբանդեանը երբորդ դասակարգի հրապարակախօս է. նա ազգութեան զաղափարականն է, իսկ թէ ինչ առնչութիւն կայ այդ երկուսի մէջ — մենք բացատրել ենք մանրամասնօրէն:

Երբորդ խնդիրն ևս — ինչպէս և ինչ շահեր է պաշտպանել Նալբանդեանը — մեր զրականութեան մէջ որոշակի և պատճառաբանւած կերպով չի լուսաբանւած: Նրա դասակարգային քաղաքականութիւնը, որ մենք անւանեցինք լիբերալիզմ, վերջինս տակ հասկանալով մասնաւոր սեպհականութեան, իշխանութեան և բռնի գործակցութեան պաշտպանութիւնը — մեր զրականութեան համար մի «անծանօթ աշխարհ» է:

Այն բոլոր կուտուրական արժէքները, որ պաշտպանել է Նալբանդեանը իբրեւ նոր ազգութեան գործօններ՝ հակադրելով հին ազգութեան հիմունքներին, նրա տարբեր վերաբերմունքը դէպի միևնոյն անունով յորջորջող, բայց կուտուրական տարրեր բովանդակութեամբ՝ շահերը և խմբակցական տարրերը — այդ բոլորը մենք աշխատել ենք լուսաբանել փաստօրէն և մեր եզրակացութիւնները ամրապնդել ենք ապացոյցներով:

Մեղադրութեամբ նոյնպէս չի պարզաբանուած մինչև այսօր միջավայրի ազդեցութիւնը նալրանդեանի վրայ: Տիրացուն եկաւ Մոսկաւ, ընկաւ ուսն զրականութեան ազդեցութեան տակ, կարգաց Բէլինսկուն, լսեց նազարեանցին — և եղաւ այն, ինչ որ եղաւ: Մօտաւորապէս այդպիսի տրպաւորութիւն է ստացում այն բոլոր խորիմաստ դատողութիւններէ, որ լսում ենք այդ խնդրի առիթով:

Միջավայրի ազդեցութեան տեսակէտով նկատի չի առնուած նոր-նախիջեանի Մազիստրատի ազդեցութիւնը և այն տնտեսական յեղաշրջումը, որ առաջ եկաւ կովկասահայերի մէջ XIX դարու սկզբներին, Բոլորովին տարօրինակ բան կ'լինի կարծել, որ նալրանդեանը յազեց Խալիպեան պայքարը, կռիւ Այվազեանների դէմ և այլն: Կեանքը արդէն զանազանաւորուել էր և «լայնսիրտ տղամարդը» չէր կարող անել և՛ ոչինչ, առանց այդ հանգամանքի: Ինչ որ կովկասահայերի մէջ ուժգնօրէն էր արտայայտուում, նոյնը արտայայտուում էր և՛ Պօլսում, թէպէտև դասակարգային շերտաւորումը չէր տրոհուած այնտեղ այնքան պարզապէս, ինչպէս մեզանում: «Պօղոսեան» և «Ապօղոսեան» պայքարը Միք. Նալրանդեանը չ'յուզեց. այդ պայքարի մէջ ևս նա հանդիսացաւ իբրեւ լիբերալիզմի ռահվիրայ: Ճանապարհորդութիւնը արտասահմանում չ'խախտեց նրա աշխարհայեցքի ամբողջականութիւնը. նա չ'դարձաւ սօցիալիստ, ինչպէս կարծում է պ. Ա. Ը., որ ասում է պ. Ե. Ֆրանգեանի «Միտք» ժողովածուի մէջ (եւր. 329) հետեւեալ պարզ թիւրիմացութեան արդիւնք բառերը. «Հաւանօրէն 2-երնիշեսկու ազդեցութեան տակ է զարգացել և մեր 60-ական թւերի միակ սօցիալիստ հրապարակախօս Մ. Նալրանդեանի սօցիալիստ տեսակէտը (տես «Երկրագործութիւն» Մ. Նալրանդեանի): Մենք արդէն տեսանք, թէ որքան սօցիալիստ էր ազդութեան հրապարակախօսը, որ երգում է լիբերալիզմի տաղը:

Մեր յոյսը սակայն մեզ վրայ լինի,
Այսինքն ազգի մեր ընդհանրութեան.
Աղբատ ու հարուստ տաճ թե թիւի՝
Այսպէս թէ միայն կայ ճար փրկութեան...

«Ըյրի Հայաստանի» փրկութիւնը «Մանուկ Հայաստանը»
այդ թե թիւի տալու մէջ է տեսնում ..

Նալբանդեանի լիրերալ քաղաքականութեան հիմնա-
կան կողմերից մէկն էս—նրա վերաբերմունքը դէպի եկե-
ղեցին, լուսաւորչական և օտարադաւան հայերի խնդիրը,
նոր վանք հիմնելու ձգտումը պատմական Հայաստանում
իրեն մի ընդդիմադիր հիմնարկութիւն Մխիթարեան ուխ-
տին—մնացել է դարձեալ մութ և անհասկանալի:

Խորաթափանց Կուսիկեանը նկատում է. «Ակններն է,
որ նրա դաւանանքը լուսաւորչական եկեղեցու մասին և
նոր ուխտ հիմնելու այս առաջարկութիւնը հակասում են
նրա իդէալներին, խախտում են նրա աշխարհայեացքի
ամբողջութիւնն ու ներդաշնակութիւնը. » (եր. 75):

Մենք, սակայն, Նալբանդեանի ազգային հրապտա-
կախօսութիւնը իւր ամբողջութեան մէջ վերլուծելով՝ այդ
օրինակ մի հակասութիւն գտնել զժաւարանում ենք: Հա-
կասութեան խնդիր չկայ, այլ տարբեր վերաբերմունք դէ-
պի կուլտուրական բովանդակութեամբ տարբեր արժէք-
ներ: Չատ հեշտ է, օրինակ, հակասութիւն գտնել նրա
վերաբերմունքի մէջ դէպի ամենայն հայոց կաթողիկոսու-
թիւնը «Տէր, կեցո զու զՀայասր երկինք բարձրացնել և
թունաւոր յարձակումներ տեղալ ներսէս Աշտարակեցի
կաթողիկոսի վրայ: Բայց ամենայն բան ունի իւր սլատ-
ճառ և պէտք է միայն հասկանալ, լուսաբանել առսնդ
մեղադրանքների... Դպրոցական խնդրում էս նա հայ մեշ-
շանական արժէքներով պայմանաւորւած ուսումնարան-
ների կողմնակից է, բայց միևնոյն ժամանակ նա դէմ չէ
հոգևոր կրթութեանը և կաթողիկոսին առաջարկում է հր-

զօրացնել այդպիսի կրթութիւնը: Հեշտ է, ի հարկէ, հակառակութիւն գտնել և ասել. «Ահներեւ է, որ նրա այդ վերջին առաջարկը հակասում է նրա իդէալներին, խախտում նրա աշխարհայեացքի ամբողջութիւնն ու ներդաշնակութիւնը»: Բայց որքան ճիշտ կ'լինի մի այդպիսի հապճեպ դատողութիւն:

Ի վերջոյ, ինչպէս են գնահատում Միք. Նալբանդեանին հայոց ազգի նոր լիբերալները:

Եւ ճահազկիւր մէջ բերելով այն բոլոր հասարակական խնդիրները, որոնց համար կռւել և որոնց լուծումն է աշխատել տալ Միք. Նալբանդեանը՝ դրականօրէն պնդում է «Նալբանդեանցը իբրեւ լաւ դիտող, խոր թափանցող և բոլոր վիճաբանելի խնդիրների վերաբերութեամբ բազմակողմանի դիտութիւն ունեցող մարդ շատ ճշգրիտ կերպով վճռել է այդ խնդիրները, որն էլ չէ ժամանել վճռել, գոնէ նորա վճռելու համար ճանապարհ է ցոյց տուել, նորա կոնսպեկտը, ծրագիրն է կազմել...» (տես Ե. Զ. «Նալբ. կենսագր.» ևր. 132):

Մենք, ի հարկէ, չենք կարող համաձայնել այդ կարծիքի հետ. Նալբանդեանի դասակարգային աշխարհայեացքը իւր ազգային արժէքներով—հայ լիբերալների համար միայն կարող է փառաբանութեան նիւթ ծառայել ժխտել դասակարգային տիրապետութիւնը՝ նշանակում է ժխտել «լայնսիրտ տղամարդի» իդէալները...

Ն ա Ր Ե ւ Ո Ր Վ Ե ր Ի Վ ա Կ ն Ե ր

տող	երես	սխալ	ուղիղ
9	28	գալով	գոլով
27	33	առնում է	անում է
16	38	ձերքով	ձիրքով
25	"	գերութիւն	գերութիւն
31	61	աղաաւած	աղաւած
6	63	Նալբանդեանցի	Նազարեանցի
27	"	Ժամանակից	Ժամանակակից
31	"	Նազարեանի	Նազարեանին
23	66	նեքոյ	նեքին
10	98	մարտնող	մարտնչող
11	105	հարկադրման	հակադրման
23	115	հանգաման	հանգամանքը
30	117	սիրւած	սերւած
30—31	122	յարափափու	յարափոփու
17	139	մի գրաբարը	մեր գրաբարը
20	"	տարերը	դարերը
8	141	Միք	Մենք
19	142	տարակուսանքի	տարակուսանք
"	143	բովանդակութեան	բովանդակութիւն
29	167	չենարկւող	չենթարկւող
2	174	նկան	ընկան
1	176	ստօրտանւած	ստգտանւած
27	187	տեղինեքով	տեղինեքով
14	190	գաղափարականն է	գաղափարախօսն է
30	191	երկրագործութ.	երկրագործութիւն

105

140
155

ՀԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0027432

ЦЕНА

№ 2881

